

Η Μακεδονία στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική

8 Δεκέμβρη 2010

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας Βόλου με τίτλο 'Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στις
Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές'.

Σουκάντος Ιωάννης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΒΟΛΟΥ

ΣΟΥΚΑΝΤΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ:
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

8 Δεκεμβρίου 2010
ΒΟΛΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΟΥ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ

ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ- ΜΟΥΝΔΡΕΑ ΑΝΤΙΚΛΕΙΑ

« Η έγκριση της Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Βόλου δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι το Τμήμα αποδέχεται τις γνώμες του συγγραφέα».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος Εικόνων	i-iv
Κατάλογος Πινάκων	iv
Κατάλογος Χαρτών	iv
Αντί Προλόγου	v
Ευχαριστίες	vi-vii
Συντομογραφίες	viii
Εισαγωγή	9-10

Κεφάλαιο 1

**Η επιστήμη της Αρχαιολογίας και η έννοια του δομημένου χώρου
στις προϊστορικές κοινωνίες**

1.1 Η έννοια του δομημένου χώρου-κοινωνιολογική θεώρηση	11-12
1.2 Αρχαιολογία και η έννοια του χώρου	13-15

Κεφάλαιο 2

Η γη της Μακεδονίας

2.1 Η Γεωγραφία της περιοχής	16-19
2.2 Η αρχαιολογική έρευνα στην προϊστορική Μακεδονία	19-21
A) Η έρευνα της προϊστορίας Δυτική Μακεδονία	22-24
B) Η έρευνα της προϊστορίας Κεντρική Μακεδονία	24-26
Γ) Η έρευνα της προϊστορίας Ανατολική Μακεδονία	26-29

Κεφάλαιο 3

Οικισμοί της Ύστερης Εποχής Χαλκού στην Μακεδονία

3.1 Δυτική Μακεδονία

A) Γεωμορφολογία και Περιβάλλον	30-31
B) Η Εποχή του Χαλκού στην Δυτική Μακεδονία	32
Γ) Οικισμοί της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Δυτική Μακεδονία	33-34
Δ) Αρχαιολογικά Δεδομένα	
1) Αγγελοχώρι Ημαθίας	34-38

3.2 Κεντρική Μακεδονία

A) Γεωμορφολογία και Περιβάλλον	38-39
B) Η Εποχή του Χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία	40-41
Γ) Οικισμοί της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία	41
Δ) Αρχαιολογικά Δεδομένα	
1) Αόσηρος	41-55
<i>Χρονολόγηση</i>	
<i>Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική</i>	
2) Τούμπα Θεσσαλονίκης	55-65
<i>Χρονολόγηση</i>	
<i>Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική</i>	
3) Καστανάς	65-71
<i>Χρονολόγηση</i>	
<i>Πολεοδομία- Αρχιτεκτονική</i>	

3.3 Ανατολική Μακεδονία

A) Γεωμορφολογία και Περιβάλλον	72-73
B) Η Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία	74
Γ) Οικισμοί της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία	75
Δ) Αρχαιολογικά Δεδομένα	
1) Αγγίστα Σερρών	75-77
2) Ντικίλι Τας	77

Κεφάλαιο 4

Πολοδομία και Αρχιτεκτονική στην ΥΕΧ *Σύνθεση και Ερμηνεία*

4.1	Οι θέσεις της ΥΕΧ στην Μακεδονία	78
A)	Κριτήρια Επιλογής & Μορφής θέσης	78-80
B)	Έκταση θέσεων	80-81
Γ)	Συνέχεια ή Διακοπή Κατοίκησης	81-83
B)	Δομικά υλικά και Τεχνικές κατασκευής	83-84
4.2	Ζητήματα Κοινωνικής Οργάνωσης	
A)	Ενδοκοινοτική Χωροοργάνωση	84-88
	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	89-94
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	95-99
	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	100-156
	ΧΑΡΤΕΣ	157-166
	ΠΙΝΑΚΕΣ	167-178

Κατάλογος εικόνων

Εικόνες

- Εικόνα 1** Τοπογραφικό τούμπας Αγγελοχωρίου Ημαθίας
- Εικόνα 2** Στρώμα καταστροφής στον βορειοανατολικό τομέα του τετραγώνου στη τούμπα Αγγελοχωρίου Ημαθίας.
- Εικόνα 3** Κατασκευή από πηλό(ιπνός;) στη τούμπα Αγγελοχωρίου Ημαθίας.
- Εικόνα 4** Αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο από την τούμπα Αγγελοχωρίου Ημαθίας.
- Εικόνα 5** Στρώμα καταστροφής με αποθηκευτικά αγγεία από την τούμπα Αγγελοχωρίου Ημαθίας.
- Εικόνα 6** Λαβές και όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση από την τούμπα Αγγελοχωρίου Ημαθίας.
- Εικόνα 7** Η τούμπα της Ασσήρου από τα δυτικά.
- Εικόνα 8** Η τούμπα της Ασσήρου από Νοτιοανατολικά.
- Εικόνα 9** Τοπογραφικό Ασσήρου.
- Εικόνα 10** Η Άσσηρος επισημαίνεται με την πράσινη κουκίδα στον χάρτη ανάμεσα σε άλλες θέσεις της Εποχής Χαλκού.
- Εικόνα 11** Σχεδιαστικό διάγραμμα που δείχνει την Φάση 2 με το πράσινο στο σχέδιο, περίπου το 900 π.Χ., να τοποθετείται πάνω από την Φάση 6 που αποδίδεται με κόκκινο, περίπου 1150 π.Χ.
- Εικόνα 12** Τμήμα Μυκηναϊκού κυπέλλου από την Άσσηρο.
- Εικόνα 13** Στατιστικό διάγραμμα που δείχνει το ποσοστό παραγωγής, του είδους και παράλληλα της χρήσης της μυκηναϊκής κεραμικής στην Άσσηρο.
- Εικόνα 14** Τυπική κεραμική και διακόσμηση που συναντάται στην Άσσηρο.
- Εικόνα 15** Χειροποίητη στιλβωμένη καστανή κεραμική από την Άσσηρο.
- Εικόνα 16** Μυκηναϊκή και τοπικής απομίμησης μυκηναϊκή κεραμική από Άσσηρο.
- Εικόνα 17** Τομή που ανοίχτηκε δια μέσου του ‘αμυντικού’ αναχώματος και δείχνει τμήμα του τοίχους από λάσπη και πλίνθους στην Άσσηρο.
- Εικόνα 18** Κάτοψη της φάσης 9 της Ασσήρου
- Εικόνα 19** ΒΑ οικοδομικό συγκρότημα της φάσης 9 στην Άσσηρο.
- Εικόνα 20** Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Φάσης 9(από Δυτικά) στην Άσσηρο.
- Εικόνα 21** Δωμάτιο 9 από δυτικά στην Άσσηρο.
- Εικόνα 22** Τρισδιάστατη αναπαράσταση εσωτερικού Δωματίου 9(από ΝΔ) στην Άσσηρο.
- Εικόνα 23** Κάτοψη των σιταποθηκών (Δωμάτια 9,12,14) της φάσης 9 στην Άσσηρο.
- Εικόνα 24** Αναπαράσταση της σιταποθήκης στο Δωμάτιο 9 κατά την οικιστική φάση 9 στην Άσσηρο.
- Εικόνα 25** Η κατανομή των αποθηκευμένων ειδών στις σιταποθήκες της Φάσης 9 στην Άσσηρο.

- Εικόνα 26** Φωτογραφία που δείχνει το είδος δημητριακού της κατηγορίας *panicum miliaceum*(κεχρί).
- Εικόνα 27** Φωτογραφία που δείχνει σπόρους σιταριού που βρίσκονται ακόμη μέσα στο στάχυ τους, έτσι όπως διατηρήθηκαν μετά την απανθράκωσή τους.
- Εικόνα 28** Κεντρικό οικοδομικό συγκρότημα της φάσης 9 στην Άσσηρο.
- Εικόνα 29** Κάτοψη Φάσης 8 στην Άσσηρο.
- Εικόνα 30** Ζωγραφική αναπαράσταση του οικισμού της Ασσήρου στην κορυφή του λόφου κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ.
- Εικόνα 31** Μήτρες (καλούπια) για την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων που γινόταν με την τεχνική της χύτευσης που βρέθηκαν στην Άσσηρο.
- Εικόνα 32** Κάτοψη της φάσης 6 στη Άσσηρο.
- Εικόνα 33** Τρισδιάστατη αναπαράσταση της φάσης 6 (από Δ-ΒΔ) στην Άσσηρο.
- Εικόνα 34** Τα Δωμάτια 6-9 με τον Δρόμο 10 από πάνω κατά την φάση 6 στην Άσσηρο.
- Εικόνα 35** Φάση 6, πίθος που βρέθηκε *in situ*(κατά χώραν) τοποθετημένος στο Δάπεδο στην Άσσηρο.
- Εικόνα 36** Φάση 6, ο Δρόμος 49 και τα παράπλευρα δωμάτια στην Άσσηρο.
- Εικόνα 37** Λεπτομέρεια από την κάτοψη του οικισμού της Φάσης 6, που απεικονίζει τα Δωμάτια 20 και 11 μαζί με το περιεχόμενό τους στην Άσσηρο.
- Εικόνα 38** Τρισδιάστατη αναπαράσταση του οικισμού κατά την Φάση 6(από Δ) στην Άσσηρο.
- Εικόνα 39** Κάτοψη της Φάσης 5 στην Άσσηρο.
- Εικόνα 40** Αεροφωτογραφία της Τούμπας της Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 41** Αεροφωτογραφία της Τούμπας Θεσσαλονίκης που δείχνει τους δύο ανασκαφικούς τομείς στην κορυφή και στην πλαγιά.
- Εικόνα 42** Εστία και δάπεδο οικήματος του τέλους της ΠΕΧ στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 43** Η πιθανή έκταση του οικισμού στο τέλος της ΜΕΧ στην ανασκαμμένη Περιοχή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 44** Κεραμική από τις Φάσεις 10-8 στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 45** Η πιθανή έκταση του οικισμού κατά την ΥΕΧ στην ανασκαμμένη Περιοχή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 46** Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της φάσης 6 στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 47** Κάτοψη της Φάσης 5 στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 48** Κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της φάσης 5 (λεπτομέρεια) από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 49** Τρισδιάστατη αναπαράσταση Φάσης 5(απόΝΑ) από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 50** Μυκηναϊκή κεραμική που εντοπίστηκε σε στρώμα της Φάσης 5 στη Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 51** Κάτοψη Φάσης 4 από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.

- Εικόνα 52** (Λεπτομέρεια) Κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του κεντρικού οικοδομήματος της 4ης φάσης και η κατανομή των διαφόρων κατηγοριών των αντικειμένων στους χώρους του.
- Εικόνα 53** Τρισδιάστατη αναπαράσταση του κεντρικού οικοδομήματος (Κτιρίου Α) από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 54** Τρισδιάστατη αναπαράσταση Φάσης 4(από ΝΑ) στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 55** Οξυπύθμενοι πίθοι βυθισμένοι στο δάπεδο από δωμάτιο του κτιρίου Α.
- Εικόνα 56** Πίθοι της φάσης 4 in situ του κτιρίου Α και σιροί από πηλό από δωμάτιο κτιρίου Α στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 57** Χειροποίητη κεραμική της Φάσης 4 από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 58** Κεραμική μυκηναϊκού ρυθμού από την φάση 4 που διατηρούν και οπές σύνδεσης.
- Εικόνα 59** Η συχνότητα μυκηναϊκής, διακοσμημένης και αδρής κεραμικής στους χώρους του συγκροτήματος του αψιδωτού κτιρίου από το κτίριο Α στη Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 60** Άνδηρο από πλίνθους και στοιβαχτό πηλό σε θεμελίωση από πέτρες από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 61** Αναπαράσταση της βαθμιδωτής διάταξης των ανδέρων στην πλαγιά της Τούμπας στην YEX.
- Εικόνα 62** Μοντέλο (αναπαράσταση) για τις κατασκευές της φάσης III στην πλαγιά της Τούμπας.
- Εικόνα 63** Η πιθανή σχέση των κατασκευών στην άκρη του οικισμού κατά τη φάση IV.
- Εικόνα 64** Τρισδιάστατη αναπαράσταση οικισμού της Φάσης 4 με τα τεχνητά άνδηρα (από Ν-ΝΔ) στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Εικόνα 65** Αναπαράσταση των κατασκευών της φάσης V στην πλαγιά του οικισμού.
- Εικόνα 66** Τοπογραφικό της τούμπας του Καστανά.
- Εικόνα 67** Καστανάς, στρώμα 16.
- Εικόνα 68** Καστανάς, στρώμα 15.
- Εικόνα 69** Καστανάς στρώμα 14b.
- Εικόνα 70** Καστανάς στρώμα 14a.
- Εικόνα 71** Καστανάς στρώμα 13.
- Εικόνα 72** Καστανάς στρώμα 12.
- Εικόνα 73** Καστανάς: Αναπαράσταση του κεντρικού κτιρίου του στρώματος 12.
- Εικόνα 74** Καστανάς στρώμα 11.
- Εικόνα 75** Τοπογραφικό οικισμού της τούμπας Σταθμού Αγγίστας Σερρών.
- Εικόνα 76** Αψιδωτό κτίριο YEX στην τούμπα στο Ντικιλί Τας.
- Εικόνα 77** Τμήματα ελλειψοειδών πλακών που εντοπίστηκαν εντός του κτιρίου στο Ντικιλί Τας.
- Εικόνα 78** Στατιστικός πίνακας με τους τύπους των οικιστικών θέσεων σε κάθε περίοδο.

Εικόνα 79 Στατιστικός πίνακας με το Ύψος και την έκταση προϊστορικών οικισμών κατά την NN και την YEX.

Εικόνα 80 Στατιστικός πίνακας με την κατοίκηση στη Δυτική (Ημαθία-Πέλλα) και Κεντρική Μακεδονία.

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακες

Πίνακας 1 Αρχαιολογικές Φάσεις και Χρονολόγηση για την Βόρεια Ελλάδα: Νεολιθική περίοδος και Εποχή του Χαλκού.

Πίνακας 2 Κατάλογος προϊστορικών θέσεων στην Κεντρική Μακεδονία.

Πίνακας 3 Χρονολογικός πίνακας των Φάσεων της Εποχής του Χαλκού και του Σιδήρου του οικισμού της Ασσήρου.

Πίνακας 4 Χρονολογικός πίνακας με τις οικιστικές Φάσεις και την χρονολόγηση των στρωμάτων του Καστανά.

Κατάλογος Χαρτών

Χάρτες

Χάρτης 1 Γεωμορφολογικός χάρτης της Μακεδονίας.

Χάρτης 2 Ο γεωγραφικός χώρος της Δυτικής Μακεδονίας.

Χάρτης 3 Ο γεωγραφικός χώρος της Κεντρικής Μακεδονίας.

Χάρτης 4 Ο γεωγραφικός χώρος της Ανατολικής Μακεδονίας.

Χάρτης 5 Χάρτης Μακεδονίας και Θράκης όπου επισημαίνονται οι κυριότερες προϊστορικές θέσεις.

Χάρτης 6 Τοπογραφικός Χάρτης της Δυτικής Μακεδονίας, όπου απεικονίζονται οικισμοί της Ύστερης εποχής του Χαλκού.

Χάρτης 7 Οι συστηματικά ανασκαμμένες θέσεις της YEX στην Κεντρική Μακεδονία.

Χάρτης 8 Κεντρική Μακεδονία.Θέσεις της YEX.

Χάρτης 9 Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής γύρω από την Τούμπα Θεσσαλονίκης.

Χάρτης 10 Σταθμός Αγγίστας Σερρών.

Χάρτης 11 Ντικίλι Τας.

Αντί Προλόγου

Η παρούσα εργασία με τίτλο: "Η Μακεδονία στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού: Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική", αποτελεί την τελική διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε και ολοκληρώθηκε στα πλαίσια συμμετοχής μου και παρακολούθησης στο Μεταπτυχιακό πρόγραμμα που υφίσταται στο τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, που έχει ως έδρα τον Βόλο και φέρει τον τίτλο, 'Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στις Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές".

Οι βασικοί λόγοι οι οποίοι με ώθησαν να επιλέξω και να ασχοληθώ με αυτό το θέμα, είναι πρωτίστως το προσωπικό μου ενδιαφέρον για την μελέτη γενικότερα των ανθρώπινων κοινωνιών κατά την περίοδο της προϊστορίας και συγκεκριμένα κατά την περίοδο της Εποχής του Χαλκού και δευτερευόντως, καταλυτικό ρόλο στην επιλογή μου αυτή, διαδραμάτισε η καταγωγή μου από τον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, ο οποίος αποτελεί και το πεδίο μελέτης αυτής εδώ της εργασίας.

Φυσικά, για τον τελικό καθορισμό του θέματος προηγήθηκαν αρκετές ώρες συζητήσεων και προβληματισμών με καθηγητές και συναδέλφους αρχαιολόγους, οι οποίοι με τις απόψεις τους συνετέλεσαν αποφασιστικά, ώστε να καταλήξω οριστικά στην επιλογή αυτού του θέματος και να προχωρήσω στην περαιτέρω μελέτη του.

Θα πρέπει να σημειώσω εδώ, ότι σήμερα, σε όλη την περιοχή της Μακεδονίας και ειδικότερα στην Δυτική, συνεχίζεται απρόσκοπτα και με αμείωτους ρυθμούς το ανασκαφικό έργο, μεταβάλλοντας συνεχώς και δραστικά την εικόνα και την αντίληψη που έχουμε για την οργάνωση και τον σχηματισμό των οικισμών, καθ' όλη την διάρκεια της προϊστορικής περιόδου στην περιοχή. Η συνεχής παρουσίαση νέων αρχαιολογικών δεδομένων που πραγματοποιείται μέσα από τις τρέχουσες δημοσιεύσεις ανασκαφών, άρθρων και ανακοινώσεων, από μελετητές σχετιζόμενων με το θέμα, είναι ραγδαία.

Συνέπεια αυτού του γεγονότος, είναι ο συνεχής εμπλουτισμός πληροφοριών του αρχαιολογικού αρχείου από το οποίο πλέον εξάγονται νέα συμπεράσματα και προτείνονται νέες ερμηνείες που αφορούν τον τρόπο οργάνωσης αυτών των κοινωνιών στην περιοχή. Για τον λόγο αυτό, ζητώ την πλήρη κατανόηση από τους αναγνώστες αρχαιολόγους αυτής εδώ της εργασίας, για την όποια παράλειψη στοιχείων ή αναφορών που αφορούν την εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας σε θεωρητικό και σε πρακτικό επίπεδο, με την μη παράθεση αντίστοιχα των αρχαιολογικών δεδομένων και νέων ερμηνειών των οποίων προέκυψαν και προστέθηκαν πολύ πρόσφατα στην επιστημονική βιβλιογραφία. Η ευθύνη για τυχόν παραλείψεις στις παραπομπές, τυπογραφικές ή συντακτικές αβλεψίες καθώς και για την ποιότητα των φωτογραφιών βαρύνει τον γράφοντα.

Εν Βόλω
Σουκάντος Ιωάννης
8/12/2010

Ευχαριστίες

Προτού υπεισέλθω στην παρουσίαση του θέματος το οποίο πραγματεύομαι σε αυτήν εδώ την εργασία, νιώθω την υποχρέωση και οφείλω να δώσω προσωπικές ευχαριστίες σε μια σειρά ανθρώπων που με βοήθησαν πρακτικά αλλά και με στήριξαν ψυχολογικά στην αρχή και κατά την διάρκεια αυτής της συγγραφικής προσπάθειας.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Επίκουρο Καθηγήτρια προϊστορικής αρχαιολογίας, κυρία Ιφιγένεια Τουρναβίτου, κύρια επόπτρια και επιβλέπουσα αυτής της εργασίας. Χωρίς την δική της πολύτιμη προσωπική βοήθεια, καθοδήγηση και συνεχή παρακολούθηση στην πορεία διαμόρφωσης, οργάνωσης και συγγραφής της εργασίας, δεν θα ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί αυτό το πόνημα. Θα ήθελα επίσης, να την ευχαριστήσω, για την παροχή μεγάλου μέρους της απαιτούμενης βιβλιογραφίας που χρειάστηκε για την μελέτη του θέματος και τέλος, για την ειλικρινή κατανόηση και υπομονή που επέδειξε απέναντι μου, όσον αφορά τις όποιες καθυστερήσεις που ανέκυπταν λόγω πρακτικών δυσκολιών, σε όλο αυτό το διάστημα που κράτησε η μελέτη και η συγγραφή της εργασίας.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια προϊστορικής αρχαιολογίας, κυρία Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη, η οποία υπήρξε η επικουρική επόπτρια αυτής εδώ της εργασίας. Με αφορμή το γεγονός αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις προσωπικές μου ευχαριστίες, όχι μόνο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και βελτιωτικές διορθώσεις στις οποίες προχώρησε και αφορούν την συγκεκριμένη εργασία, αλλά και για την δυνατότητα που μου έδωσε γενικότερα, μέσα από την παρακολούθηση μαθήματος και συνεργασίας μαζί της στα πλαίσια συμμετοχής μου στο εν λόγω Μεταπτυχιακό πρόγραμμα, να διασαφηνίσω και να κατανοήσω καλύτερα ορισμένα, θεωρητικής φύσεως, ζητήματα προϊστορικής αρχαιολογίας.

Ξεχωριστά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας, κύριο Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάν, ο οποίος ως τρίτος συν-επικουρικός επόπτης δέχτηκε να αναλάβει την εποπτεία αυτής της εργασίας, συμβάλλοντας και αυτός με τις πολύτιμες παρατηρήσεις του στην όσο το δυνατόν καλύτερη παρουσίαση του θέματος του οποίου πραγματεύομαι εδώ.

Πρέπει, επίσης, να ευχαριστήσω τον Αναπληρωτή Καθηγητή προϊστορικής αρχαιολογίας του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Στέλιο Ανδρέου. Μέσα από τις συζητήσεις που προηγήθηκαν στο γραφείο του σε πρώιμο ακόμα στάδιο, αλλά και την παροχή βιβλιογραφίας που μου πρόσφερε χωρίς δεύτερη σκέψη, με επηρέασε σημαντικά στο να καταλήξω στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Κλαίρη Παλυβού, Καθηγήτρια του τμήματος Αρχιτεκτονικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με εξειδίκευση στην αρχιτεκτονική του Αιγαιακού χώρου της Εποχής του Χαλκού, η οποία παραθέτοντας μου μια γενικότερη βιβλιογραφία γύρω από την αρχιτεκτονική εκείνης της περιόδου, μου έθεσε προβληματισμούς, οι οποίοι απέβησαν χρήσιμοι στην διάρκεια της συγγραφής.

Εξίσου θα ήθελα να ευχαριστήσω πολύ, την συνάδελφο και συντοπίτισσα, διδάκτωρα αρχαιολογίας και μόνιμα εργαζόμενη στην ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας, Δήμητρα Μαλαμίδου, για την παροχή βιβλιογραφίας και γνώσεων που αφορούν την περίοδο της προϊστορίας στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας. Παρομοίως, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην έφορο της Α΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κοζάνης και Γρεβενών στην οποία είχα και την τύχη να εργαστώ, κυρία Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη, η οποία μέσα από συζητήσεις και την άδεια πρόσβασης που μου έδωσε σε βιβλιογραφικό υλικό για την Δυτική Μακεδονία, μου παρείχε επιπρόσθετη βοήθεια.

Θα ήθελα τέλος, να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την αρχιτέκτονα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και φίλη, Δήμητρα Μπαϊκούση, η οποία εκτός από την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχε, προχωρώντας στην δημιουργία των τρισδιάστατων μοντέλων αναπαράστασης συγκεκριμένων οικιών και οικιστικών κατόψεων, μου πρόσφερε παράλληλα ηθική και ψυχολογική υποστήριξη καθ' όλη την διάρκεια ολοκλήρωσης αυτής της εργασίας.

Συντομογραφίες

Βιβλιογραφικές συντομογραφίες

ΑΑΑ	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
ΑΕ	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
ΑΕΜΘ	<i>Αρχαιολογικό Έργον Μακεδονίας Θράκης</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellenique</i>
BSA	<i>Annual of the British School of Archaeology at Athens</i>

Άλλες συντομογραφίες

ΠΕΧ	<i>Πρώιμη Εποχή του Χαλκού</i>
ΜΕΧ	<i>Μέση Εποχή του Χαλκού</i>
ΥΕΧ	<i>Ύστερη Εποχή του Χαλκού</i>
ΠΕΣ	<i>Πρώιμη Εποχή Σιδήρου</i>
ΕΣ	<i>Εποχή Σιδήρου</i>
Πρ.ΠΓ	<i>Πρώιμη Πρωτογεωμετρική</i>
ΥΓ	<i>Ύστερη Γεωμετρική</i>

Εισαγωγή

Από το 19^ο αιώνα η αρχαιολογική έρευνα είχε ήδη διαπιστώσει τη στενή σχέση μεταξύ του τρόπου με τον οποίο δομούνται και κατανέμονται στο χώρο οι ανθρώπινες δραστηριότητες, άρα και το αρχαιολογικό υλικό, μαζί με τα κοινωνικοοικονομικά, πολιτισμικά και πολιτικά πλαίσια, τα οποία διέπουν τις υπό έρευνα κοινωνικές ομάδες. Η μελέτη, της πολεοδομίας ενός οικισμού, (ενδοκοινοτική οργάνωση) ή ενός δικτύου οικισμών (διακοινοτική οργάνωση), παρά τα μεθοδολογικά προβλήματα που ενδεχομένως ανακύπτουν, αποτελεί απαραίτητη παράμετρο της αρχαιολογικής προβληματικής για την καλύτερη κατανόηση του αρχαιολογικού υλικού και έχει ως τελικό στόχο την ανασύνθεση όψεων της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης μια θέσης.

Στον χώρο της Μακεδονίας στην Βόρεια Ελλάδα, δηλαδή στο γεωγραφικό χώρο που ορίζεται στα δυτικά από την οροσειρά της Πίνδου και στα ανατολικά από τον ποταμό Νέστο, η αρχαιολογική έρευνα για την περίοδο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (βλ. πίν.1) είχε κενά, καθώς ελάχιστες έρευνες πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή αυτή. Μόλις τα τελευταία 30 περίπου χρόνια διεξήχθησαν εντατικές επιφανειακές έρευνες στη Μακεδονία και πραγματοποιήθηκαν συστηματικές ανασκαφές, αποκαλύπτοντας ανασκαφικά πέντε μόνο θέσεις αυτής της περιόδου: την τούμπα Αγγελοχωρίου Ημαθίας στην Δυτική Μακεδονία, την Άσσηρο τούμπα, την Τούμπα Θεσσαλονίκης, την τούμπα του Καστανά στην Κεντρική Μακεδονία και την τούμπα στον Σταθμό Αγγίστας Σερρών στην Ανατολική Μακεδονία.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη του αρχιτεκτονικού υλικού αυτών των πέντε θέσεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και των αρχιτεκτονικών τους φάσεων, όπου αυτές πιστοποιούνται και η παρουσίαση του πολεοδομικού τους ιστού, όπου αυτός διατηρείται. Η ανάλυση θα επικεντρωθεί τόσο στο πολεοδομικό σχεδιασμό και στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, δηλαδή στις σταθερές αρχιτεκτονικές κατασκευές, όσο και στην κατανομή των κινητών οικιστικών ευρημάτων που εντοπίστηκαν σε αυτές και τα οποία προσδίδουν σε αυτές τις κατασκευές έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα και υποδεικνύουν τις χρήσεις του δομημένου χώρου. Η μελέτη των αρχιτεκτονικών κατασκευών αλλά και της οικιστικής ανάπτυξης και πολεοδομίας του ενδοκοινοτικού χώρου αποσκοπεί στην διερεύνηση των όψεων της κοινωνικής οργάνωσης των προαναφερθέντων οικισμών. Πρωτίστως, όμως, στοχεύει στη διατύπωση καίριων ερωτημάτων που θα βοηθούσαν την μελλοντική έρευνα, καθώς από το σωζόμενο αρχαιολογικό υλικό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που προέρχεται από αυτές τις πέντε ανασκαμμένες θέσεις, δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα ούτε για την κοινωνική και οικονομική οργάνωση των οικισμών, ούτε για το ρόλο που κατείχε ο κάθε οικισμός στο πολιτικό σύστημα της ευρύτερης περιοχής κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου.

Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως σε δύο λόγους. Ο πρώτος έχει να κάνει στο ότι η πλειονότητα του αρχαιολογικού υλικού προέρχεται από επιφανειακές έρευνες και ο δεύτερος στο ότι από τις συγκεκριμένες ανασκαμμένες θέσεις που εξετάζουμε εδώ,

είτε δεν έχει ολοκληρωθεί η τελική δημοσίευση του αρχαιολογικού υλικού, όπως συμβαίνει στην Άσσηρο, είτε συνεχίζονται οι εργασίες, όπως συμβαίνει στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, όπου αυτό το διάστημα πραγματοποιείται και η τελική ολοκληρωμένη δημοσίευση, είτε, τέλος, οι ανασκαφικές εργασίες ήταν περιορισμένες τόσο σε χρονική διάρκεια, όσο και σε έκταση, όπως συμβαίνει με την τούμπα του Καστανά, του Αγγελοχωρίου και του Σταθμού Αγγίστας Σερρών .

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας παρουσιάζεται και συζητείται η έννοια του χώρου γενικότερα, έτσι όπως διαμορφώνεται και καθορίζεται στην κοινωνιολογική και αρχαιολογική έρευνα. Παρουσιάζονται οι θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της έννοιας του χώρου, έτσι όπως εκφράστηκαν μέσα στην επιστήμη της αρχαιολογίας, καθώς και τα ερευνητικά ζητήματα που τίθενται σε συνάρτηση με την οργάνωση του χώρου και την κατανομή των κινητών ευρημάτων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται ένας γενικός γεωγραφικός προσδιορισμός του χώρου της Μακεδονίας, ενώ παρουσιάζεται συγχρόνως η ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας για τις ύστερες περιόδους της Προϊστορίας, έτσι όπως αυτή ξεκίνησε, διαμορφώθηκε και συνεχίζεται ως σήμερα, σε κάθε επιμέρους γεωγραφική περιοχή.

Το τρίτο κεφάλαιο, μετά από την εκτενή αναφορά στο γεωμορφολογικό περιβάλλον της κάθε περιοχής, περιλαμβάνει την συνοπτική παρουσίαση θέσεων της Εποχής του Χαλκού στις επιμέρους περιοχές και ακολούθως παρουσιάζονται αναλυτικά τα ανασκαφικά δεδομένα των σημαντικότερων θέσεων, όπως προαναφέρθηκαν παραπάνω στις οποίες και θα επικεντρωθούμε.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην συνθετική παρουσίαση της πολεοδομικής ανάπτυξης και της αρχιτεκτονικής σχεδίασης των οικισμών, στις ήδη ανασκαμμένες θέσεις. Εξετάζονται διάφορες επιμέρους παράμετροι, όπως είναι η επιλογή της θέσης για την ίδρυση ενός οικισμού κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η μορφή και η έκταση των θέσεων, η συνέχιση της κατοίκησης στον χώρο, η χωροταξική οργάνωση των οικισμών, η εσωτερική διαρρύθμιση των κτιρίων και οι τεχνικές δόμησης, οι οποίες στοχεύουν στον προσδιορισμό του χαρακτήρα της ενδοκοινοτικής οργάνωσης του κάθε οικισμού και κατ' επέκταση της κοινωνικής οργάνωσης, ζήτημα το οποίο και θα αναλυθεί περισσότερο.

Καταληκτικά και έχοντας υπ' όψιν τις θεωρητικές προσεγγίσεις και τα ερμηνευτικά μοντέλα που προβλήθηκαν κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια για το ζήτημα του χώρου και της οικιστικής διάταξης ενός οικισμού του απώτερου παρελθόντος, θα προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε την εικόνα της κοινωνικής οργάνωσης που κατείχε μια κοινωνία της YEX στην περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και να διαφωτίσουμε συγχρόνως, όσο το δυνατόν καλύτερα, το είδος των ανθρώπινων σχέσεων που υφίστατο στις κοινωνίες αυτές εκείνη την περίοδο.

Κεφάλαιο 1

Η επιστήμη της Αρχαιολογίας και η έννοια του δομημένου χώρου

1.1 Η έννοια του δομημένου χώρου-κοινωνιολογική θεώρηση

Η έννοια του *χώρου* από την εποχή των πρώτων ανθρώπινων κοινωνικών ομάδων κυνηγών-τροφοσυλλεκτών της Παλαιολιθικής έως και σήμερα, είναι μια βιωμένη και συνεχής εμπειρία αιώνων. Αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης τόσο στα πλαίσια της Αρχαιολογίας, όσο και της Κοινωνιολογίας.

Η έννοια *χώρος* στα πλαίσια της κοινωνιολογίας ορίζεται, «ως μια έκταση χωρίς όρια, που περιλαμβάνει όλα τα σώματα, τόπος ελεύθερος για την τοποθέτηση υλικών αντικειμένων, διάστημα, κενό, ακόμα και μέρος του εδάφους, της γης, χώρα κ.α.»¹. Ο *χώρος* σαν έννοια παρόλα αυτά, θα πρέπει να προσδιοριστεί είτε ως *φυσικός*, ο οποίος περιλαμβάνει την έκταση της γης και το μέρος εκείνο του εδάφους, επάνω στο οποίο εγκαταστάθηκαν και κατοικούν άνθρωποι, είτε ως *δομημένος*, όταν αυτοί οι άνθρωποι, μέσα από μια παραγωγική δραστηριότητα, προχωρούν στην δημιουργία και κατασκευή έργων και δομών, όπως είναι οι μικρές κώμες, οι κωμοπόλεις και τέλος τα αστικά κέντρα. Ο άνθρωπος δηλαδή, επεμβαίνει στο περιβάλλον καταλαμβάνοντας και παράγοντας χώρο αντίστοιχα, μέσα από τις διάφορες υλικοτεχνικές κατασκευές και δομές που οικοδομεί, προκαλώντας με αυτό τον τρόπο όχι μόνο την μεταβολή της όψης και της μορφής του *φυσικού χώρου*, αλλά συγχρόνως προσδίδοντας περιεχόμενο και νόημα σε αυτόν, μετατρέποντάς τον αυτόματα σε *δομημένο χώρο*.² Στον δομημένο χώρο εντάσσεται και ο κοινωνικός χώρος, στον οποίο ασκούνται συγκεκριμένες λειτουργίες, δραστηριότητες, εκδηλώσεις και πάσης φύσεως κοινωνικά δρώμενα.

Συνεπώς, τον *δομημένο χώρο* θα μπορούσαμε να τον καθορίσουμε ως το πεδίο όπου συμπλέκονται και λειτουργούν μεταξύ τους δύο παράγοντες, από την μια ο παράγοντας των διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων και από την άλλη ο παράγοντας πολιτισμός³ και τα πολιτισμικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κάθε κοινωνία.

Ένα κτίριο για παράδειγμα, είναι αποτέλεσμα της νοητικής διεργασίας του ανθρώπου που φέρει και συμβολική σημασία και εκφράζει κάθε φορά τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής του. Στην ουσία αποτελεί ένα κατασκευάσμα του ίδιου του ανθρώπου, με το οποίο διαχωρίζει συγχρόνως τον

¹ Νικολαΐδου 1985,17.

² Νικολαΐδου 1985,17.

³ Νικολαΐδου 1985,17-18.

υπάρχοντα χώρο σε εσωτερικό, χώρο που περιλαμβάνει κάτι και σε εξωτερικό, χώρο που αποκλείει κάτι. Χάρη στο φυσικό του όριο που είναι ο τοίχος, προσδιορίζοντας αρχικά το τι είναι μέσα και τι έξω, δίνεται ταυτόχρονα και ένα νόημα ως προς την χρήση τους αντίστοιχα, σε ιδιωτικό και μη ιδιωτικό χώρο⁴.

Οι λειτουργίες και οι δραστηριότητες που έχουν καθοριστεί και λαμβάνουν χώρα εντός του κτιρίου συνήθως διαφέρουν από αυτές που πραγματοποιούνται έξω από αυτό, στον χώρο που έχει αποκλειστεί από το ίδιο το κτίριο και ο οποίος, μπορεί να συγγενεύει με άλλους παρόμοιους χώρους, αποτελώντας πλέον έναν νέο ενιαίο χώρο. Αυτός ο νέος ενιαίος χώρος, ο οποίος ενώ αρχικά δημιουργήθηκε μέσα από αυτή την οριοθέτηση του τι είναι μέσα και τι έξω, χωρίς να έχει ένα σαφές νόημα, αργότερα μετασχηματίζεται χάρη σε αυτή την οριοθέτηση και οι ίδιοι οι άνθρωποι που τον δημιούργησαν στα πλαίσια του διαχωρισμού ιδιωτικός και μη ιδιωτικός, τον χρησιμοποιούν δίνοντας του ένα νέο νόημα, του *κοινόχρηστου*. Αυτός ο *κοινόχρηστος*, πλέον, χώρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί, είτε ως ένας δρόμος για την εύκολη πρόσβαση στα κτίρια, είτε ως ένας χώρος στον οποίο λαμβάνουν μέρος διάφορα κοινωνικά δρώμενα, (τελετουργικά, λατρευτικά, εορταστικά), είτε ως χώρος απόθεσης άχρηστων υλικών, είτε, τέλος, ως ένας *κοινόχρηστος* χώρος αποθήκευσης που θα αφορά όλη την κοινότητα κτλ.

Παρατηρούμε, επομένως, την αλληλεπίδραση η οποία υπάρχει μεταξύ του καθεαυτού *δομημένου χώρου*, εσωτερικού ή εξωτερικού με αυτόν του *κοινωνικού* χώρου, όπου πραγματοποιούνται διάφορες ανθρώπινες δραστηριότητες. Η μια έννοια καθορίζει και δίνει νόημα στην άλλη με κύριο ρυθμιστή όμως, τον ίδιο τον άνθρωπο και κατ' επέκταση την ίδια την κοινωνία. Ο άνθρωπος είναι ο μόνος, ο οποίος με βάση τις βιοτικές ή κοινωνικές του ανάγκες καθορίζει την μορφή, το σχήμα και την χρήση που θα έχει ένας χώρος με τις παρεμβάσεις και τις μετατροπές που ασκεί πάνω σε αυτόν.

Στην ουσία, αυτό που πρέπει να κατανοήσουμε μέσα από την κοινωνιολογική ανάλυση της έννοιας του χώρου, είναι πως η ίδια η ανθρώπινη συμπεριφορά από την μια, και η έννοια του χώρου από την άλλη, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και αλληλεξαρτημένες. Η ανθρώπινη συμπεριφορά από την μια, διαμορφώνει την δομή του χώρου, ενώ από την άλλη, ο χώρος στον οποίο κινούμαστε επηρεάζει με την σειρά του την συμπεριφορά μας, κάτω πάντοτε από ορισμένες προϋποθέσεις. Για παράδειγμα, η οργάνωση και η δομή ενός χώρου εντός του οποίου διεξάγεται μια ανθρώπινη δραστηριότητα μπορεί αναλόγως να διευκολύνει ή να παρεμποδίσει και να παρακωλύσει τις κοινωνικές δραστηριότητες του ανθρώπου. Πρόκειται επομένως, για ένα φαινόμενο εξαιρετικά σύνθετο, το οποίο εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, βιολογικούς, ψυχολογικούς και κοινωνικούς⁵.

⁴ Yiannouli 1992, 39-40.

⁵ Νικολαΐδου 1993, 218-219.

1.2 Αρχαιολογία και η έννοια του χώρου

Στην αρχαιολογία η οργάνωση του χώρου, είτε πρόκειται για μια κατοικία (οίκος), είτε για τον πολεοδομικό σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική ενός ολόκληρου οικισμού, είτε και για μια ομάδα οικιστικών συνόλων μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής, έχει συνδεθεί άμεσα με τη δομή της κοινωνίας που την παρήγαγε. Οι μελετητές πλέον, έχουν διαπιστώσει και έχουν διατυπώσει, ότι στον χώρο εγγράφονται με κάποιο τρόπο οι ανθρώπινες δραστηριότητες και πως ο ρόλος του αρχαιολόγου είναι να αναγινώσκει κάθε φορά και να ερμηνεύει προσεκτικά και σωστά τα αρχιτεκτονικά, κυρίως, κατάλοιπα, αλλά και να μελετά την κατανομή των ευρημάτων σε σχέση με αυτά, ώστε να οδηγηθεί με ασφάλεια «με αντίστροφη κίνηση από το αποτύπωμα στην δράση»⁶.

Οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις που προτάθηκαν, ώστε να επιτευχθεί αυτή η αναγωγή, είναι πολλές και οι αρχαιολόγοι κατέφυγαν προς αναζήτηση απαντήσεων στην χρήση και εφαρμογή μεθοδολογικών μοντέλων και εργαλείων που δανείστηκαν από άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, όπως είναι για παράδειγμα η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ανθρωπολογία, η Εθνογραφία, η Ψυχολογία και φυσικά η Αρχιτεκτονική. Τα δάνεια αυτά προσαρμόστηκαν ασφαλώς στις ανάγκες αλλά και στους περιορισμούς της Αρχαιολογίας ως επιστήμης, εφόσον η ίδια έχει σαν αντικείμενο μελέτης την έρευνα των ανθρώπινων κοινωνιών του παρελθόντος, γεγονός που θεωρητικά τουλάχιστον, αποθαρρύνει την άμεση αναγωγή θεωριών του παρόντος σε αντίστοιχα διαφορετικά πολιτισμικά μορφώματα, τα οποία έδρασαν σε διαφορετικό χωροχρόνο.

Προχωρώντας σε μια γρήγορη ανασκόπηση στην ιστορία της έρευνας, παρατηρούμε ότι η πρώτη φορά κατά την οποία χρησιμοποιούνται οι νέες τεχνολογίες και εισάγεται η Εθνοαρχαιολογική έρευνα ως μέσο ελέγχου και ερμηνείας της δομής του αρχαιολογικού υλικού, αρχιτεκτονικού και μη, σε σχέση πάντοτε με τον φυσικό χώρο που περιλαμβάνει μια κοινωνία του απώτατου και απώτερου παρελθόντος⁷, γίνεται με την εμφάνιση της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας στην δεκαετία του 1960 έχοντας ως κύριο εκφραστή της τον L.Binford.

Στη δεκαετία του 1970, ο D.Clarke πρότεινε την μελέτη της ανθρώπινης δραστηριότητας στις προϊστορικές κοινωνίες, διαχωρίζοντας και αναλύοντάς την σε τρία επίπεδα, το *μικροεπίπεδο*, στο οποίο μελετάται η ανθρώπινη δραστηριότητα εντός των κτιρίων, πώς δηλαδή γίνεται η κατανομή των αντικειμένων μέσα στο κτίριο και πως μέσα από αυτήν διαφαίνονται ή υποδηλώνονται οι εκάστοτε δραστηριότητες στους συγκεκριμένους χώρους, το *μεσοεπίπεδο* στο οποίο περιλαμβάνονται οι σχέσεις και οι δραστηριότητες μέσα στα ευρύτερα όρια του οικισμού και το *μακροεπίπεδο*, όπου μελετώνται οι σχέσεις και οι επαφές που έχουν αναπτυχθεί σε ένα δίκτυο

⁶ Clarke 1977, 9.

⁷ Binford 1983, 25.

οικισμών, ορμώμενος από την θεωρία ότι ο άνθρωπος αναζητά πάντα το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος με το μικρότερο ενεργειακό κόστος⁸.

Με την εμφάνιση της Μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας μια δεκαετία αργότερα, στον αντίποδα της Διαδικαστικής και με κύριο εκφραστή της τον I. Hodder, η έμφαση πλέον δίδεται στην ιδεολογία και στους συμβολισμούς που ενσωματώνονται τόσο στους αρχιτεκτονικούς τύπους και την οργάνωση του χώρου, όσο και στα τέχνηρα που παράγονται από μια συγκεκριμένη ομάδα⁹. Οι εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος υποστηρίζουν, ότι ο χώρος είναι μια έννοια τόσο πρακτική, όπου λαμβάνουν χώρα οι καθημερινές μας ενέργειες, όσο και συμβολική, στοιχείο που ανάγει την αρχιτεκτονική σε συμβολική τεχνολογία. Διατυπώνουν επίσης, ότι οι άνθρωποι ενεργά προσδίδουν κάποιο νόημα στο φυσικό τους περιβάλλον και έπειτα ενεργούν πάνω σε αυτά τα νοήματα και τους συμβολισμούς¹⁰.

Ενδεικτικό επίσης είναι, ότι τα τελευταία χρόνια αρκετοί μελετητές έχουν προχωρήσει στην έκδοση σημαντικού αριθμού εξειδικευμένων και πρωτότυπων μελετών, οι οποίες επικεντρώνονται είτε στην μελέτη της αρχιτεκτονικής, είτε στην ανάλυση του χώρου μέσα από μια αρχαιολογική προσέγγιση¹¹, οδηγώντας συγχρόνως και σε μια γρήγορη αύξηση του όγκου της βιβλιογραφίας που σχετίζεται με το θέμα αυτό.

Ολοένα και περισσότερο, οι αρχαιολόγοι που επικέντρωναν την έρευνα τους γύρω από την αρχαιολογία της αρχιτεκτονικής, προχωρούσαν στην ανάλυση του χώρου, προσπαθώντας να χρησιμοποιήσουν μεθόδους και προσεγγίσεις που οδηγούν σε νέες πληροφορίες και σε εναλλακτικές οπτικές, με σκοπό να ερμηνεύσουν τις ενδοκοινοτικές και κοινωνικοπολιτισμικές σχέσεις των ανθρώπων. Εκτός από την καθεαυτό πολεοδομική εξέταση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, έδιναν έμφαση τόσο στον χαρακτήρα των αντικειμένων που εντοπίζονταν μέσα στο χώρο όσο και στα περιεχόμενα τους, τα οποία κρίνονταν ως παράγοντας πρωτεύουσας σημασίας, διότι κατά αυτόν τον τρόπο καθορίζονται οι διάφορες οικοδραστηριότητες που συντελούνται μέσα στον εκάστοτε οικισμό. Στοιχεία επίσης, όπως η χωρική συσχέτιση ενός κτιρίου με τα δωμάτια τα οποία το συναποτελούν, οι σχέσεις μεταξύ των δωματίων και η σχέση μιας ολόκληρης οικιστικής μονάδας με άλλες, εντός της ευρύτερης οικιστικής εγκατάστασης, αποτελούν βασικό αντικείμενο μελέτης αυτής της ανάλυσης¹².

Το αποτέλεσμα όλης αυτής της συνεχούς και ενδεδειγμένης έρευνας ήταν συνεπώς να καθιερωθεί ένα νέο ερευνητικό πεδίο μέσα στον ευρύτερο επιστημονικό χώρο της αρχαιολογίας με τον τίτλο “οικιστική αρχαιολογία”, το οποίο περιλάμβανε τόσο την μελέτη οικιστικών εγκαταστάσεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, όσο και την μελέτη γύρω από την οργάνωση του χώρου και των δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα σε ένα μόνο δωμάτιο.

⁸ Clarke 1977, 11-15.

⁹ Pearson-Richards 1994, 5.

¹⁰ Pearson-Richards 1994, 5.

¹¹ Steadman R. Sharon 1996, 51.

¹² Clarke 1977, 6-7.

Γενικότερα, μέσα από αυτό το νέο επιστημονικό πεδίο ο ερευνητής αρχαιολόγος καλείται να μελετήσει και να ερμηνεύσει την λειτουργία των κτιρίων και οιονδήποτε άλλων αρχιτεκτονικών κατασκευών που εντοπίζονται σε μια αρχαιολογική θέση, με στόχο να προσδιορίσει τις ανθρώπινες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στην εν λόγω θέση, τον τρόπο με τον οποίο αυτές αναδιανέμονται στο χώρο και τον πολεοδομικό σχεδιασμό της θέσης σε σχέση με άλλες, παραθέτοντας ομοιότητες και διαφορές. Στόχος είναι επίσης, ο προσδιορισμός της επιρροής που ασκεί ο άνθρωπος στο φυσικό του περιβάλλον και πώς αυτό με την σειρά του επιδρά επάνω σε αυτόν¹³.

¹³ Grant, Gorin, Fleming 1998, 197-199.

Κεφάλαιο 2

Η γη της Μακεδονίας

2.1 Η Γεωγραφία της περιοχής

Ο N.G.L.Hammond στο μεγάλο έργο που έγραψε το 1972 για την Μακεδονία “A History of Macedonia” και συγκεκριμένα στον πρώτο τόμο, “Vol 1: Historical geography and prehistory”, εκτός του ότι παρουσίασε τα ως τότε νεότερα δεδομένα της προϊστορικής περιόδου όλων των περιοχών της Μακεδονίας, προχώρησε επίσης και στον καθορισμό αυτού του γεωγραφικού χώρου, δίνοντας έναν πολύ στενό, γεωγραφικά, προσδιορισμό, λέγοντας ότι «...Μακεδονία ονομάζεται η ευρύτερη περιοχή από την οποία διαπερνούν δύο μεγάλοι ποταμοί, ο Αλιάκμον και ο Αξιός (Vardar) μαζί με τους παραπόταμούς τους»¹⁴. Ο ίδιος απέφυγε να κάνει μια πιο περιεκτική περιγραφή και να καθορίσει τον χώρο της Μακεδονίας σύμφωνα με τα γεωπολιτικά σύνορα, τονίζοντας, ότι με αυτόν τον τρόπο «...θα κυνηγούσαμε έναν χαμαιλέοντα μέσα στο πέρασμα των αιώνων»¹⁵.

Με αφορμή τα παραπάνω λόγια του Hammond θα ήθελα να τονίσω με την σειρά μου, ότι δεν είναι στις προθέσεις μου στο παρόν κεφάλαιο να μελετήσω, να παρουσιάσω και να προσδιορίσω, το ζήτημα της διαχρονικής μεταβολής των γεωπολιτικών ορίων της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, έτσι όπως καθορίστηκαν για πρώτη φορά κατά την αρχαιότητα, την περίοδο της βασιλείας των Αργεαδών¹⁶ και του Φιλίππου του Β'¹⁷ και συνέχισαν να μεταβάλλονται έως και τον 20^ο αιώνα .

Πράγματι, όπως πολύ εύστοχα διατύπωσε ο Hammond, επρόκειτο για έναν ‘χαμαιλέοντα’ μέσα στον χρόνο. Φτάνει μόνο να αναλογιστούμε, ότι ο γεωγραφικός αυτός χώρος συμπεριλαμβάνει την περίοδο του Βυζαντίου με τα Βουλγαρικά βασίλεια, την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας και τέλος, την παρακμή και διάλυση του νέου Τουρκικού κράτους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που ως συνέπεια είχε την ανάδειξη και τον σχηματισμό νέων κρατών που μέσα από πολεμικές συγκρούσεις, διεκδίκησαν και πέτυχαν ολοκληρωτικά, τον εδαφικό και πολιτικό διαχωρισμό της έκτασης του πάλαι ποτέ αρχαίου Μακεδονικού βασιλείου¹⁸.

Στόχος είναι η μελέτη και η παρουσίαση όλων των αρχαιολογικών καταλοίπων που έχουν σχέση με το θέμα της παρούσας εργασίας, έτσι όπως εμφανίζονται σε έναν

¹⁴ Hammond 1972, vol 1, 3-5.

¹⁵ Hammond 1972, vol 1, 3-5.

¹⁶ Θεμελιωτής του Μακεδονικού κράτους κατά την παράδοση του Ηρόδοτου (Η' 137 κ επ.) και που ήταν η πλέον επικρατούσα, ήταν ο εξ Άργους Ηρακλείδης Περδίκκας απόγονος του Τημένου. Σε αυτό συμφωνεί και ο Θουκυδίδης επίσης, παραθέτοντας σαφής μαρτυρία (II 99 και V 80).

¹⁷ Φίλιππος Β' 359-336 π.Χ.

¹⁸ Borza 1990,28.

χώρο και σε μια περίοδο που οι λέξεις σύνορα, βασιλεία, κράτη δεν υφίστανται και ούτε έχουν αποκτήσει νόημα, όπως τουλάχιστον τις αντιλαμβανόμαστε εμείς σήμερα.

Παρόλα αυτά, ο γεωγραφικός προσδιορισμός του υπό μελέτη χώρου και η περιγραφή των βασικών του γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών, κρίνεται απαραίτητο να γίνει, προκειμένου να δοθεί μια ολοκληρωμένη, πρωτίστως, εικόνα του χώρου εντός του οποίου εντοπίζονται τα συγκεκριμένα κατάλοιπα και δευτερευόντως, για να γίνει γνωστό στην πορεία της εργασίας, το τοπίο και το ευρύτερο περιβάλλον γύρω από τα οποία αναπτύχθηκαν οι εκάστοτε οικισμοί και κοινωνίες, προάγοντας συγχρόνως και την ερμηνεία των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που έλαβαν μέρος σε αυτές.

Ο γεωγραφικός χώρος, επομένως, ο οποίος θα μας απασχολήσει και στον οποίο θα εστιάσουμε την έρευνά μας, αφορά την περιοχή της Μακεδονίας στην Βόρεια Ελλάδα κατά τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού και συγκεκριμένα της περιόδου της YEX (βλ.Πίνακα 1).

Ο χώρος αυτός οριοθετείται γεωγραφικά, προς δυσμάς από την οροσειρά της Πίνδου, προς ανατολές από την μεγάλη πεδιάδα των Φιλίππων¹⁹ και τον ποταμό Νέστο, προς βορράν από την νοητή γραμμή που σχηματίζεται από την κοιλάδα του μέσου ρου του Αξιού και το δυτικό τμήμα της μεγάλης οροσειράς της Ροδόπης και προς νότον από την κοιλάδα γύρω από τον ποταμό Αλιάκμονα, τους ορεινούς όγκους του Ολύμπου και το Αιγαίο (βλ. Χάρτη 1).

Με την σειρά του ο χώρος αυτός, χωρίζεται σε τρεις μικρότερες ενότητες, τόσο γεωμορφολογικά, όσο και σε επίπεδο ανθρώπινης κατοίκησης και αρχαιολογικής έρευνας.

Οι ενότητες αυτές είναι τρεις:

- 1) Η *Δυτική Μακεδονία*, όπου εκτείνεται από τις παρυφές της οροσειράς της Πίνδου στα δυτικά και φτάνει ως τον ποταμό Αξιό (Vardar) και την κοιλάδα της Ημαθίας²⁰ που σχηματίζεται γύρω από αυτόν, στα ανατολικά. Την περιοχή αυτή διασχίζει ο ποταμός Αλιάκμον, μέσω του οποίου επικοινωνούν η κοιλάδα του Αλιάκμονα²¹ με αυτήν της Ημαθίας και της Πιερίας²². Σε αυτό το τμήμα συμπεριλαμβάνονται ο ορεινός όγκος του Ολύμπου με τα Πιέρια όρη και τα όρη δυτικά και βόρεια του Αξιού²³ (βλ.Χάρτη 2).
- 2) Η *Κεντρική Μακεδονία*, η οποία καταλαμβάνει την έκταση που απλώνεται ανάμεσα στους ποταμούς Αξιό στα δυτικά και Στρυμόνα στα ανατολικά, συμπεριλαμβανομένης και της χερσονήσου της Χαλκιδικής. Οι κοιλάδες που περιλαμβάνονται σε αυτό το τμήμα, ανάμεσα στα όρη Μπέλες(βόρεια), Βερτίσκο(βορειοδυτικά) και Κερδύλλιον(ανατολικά), είναι το ανατολικό

¹⁹ Γνωστή και ως κοιλάδα της Δράμας.

²⁰ Σημερινή κοιλάδα Βέροιας Γιαννιτσών.

²¹ Η κοιλάδα αυτή απλώνεται σήμερα στους νομούς Γρεβενών-Κοζάνης.

²² Σημερινή Κατερίνη.

²³ Τα σημερινά όρη Βέρμιο, Πάικο και Βόρας.

τμήμα της κοιλάδας του Αξιού, όπως αναφέραμε παραπάνω, η κοιλάδα του Λαγκαδά²⁴ και τμήμα της κοιλάδας των Σερρών²⁵. (βλ. Χάρτη 3).

- 3) Η *Ανατολική Μακεδονία* τέλος, μεταξύ των ποταμών Στρυμόνα και Νέστου, προς δυσμάς και προς ανατολάς αντίστοιχα, περιλαμβάνοντας τις κοιλάδες των Σερρών, Φιλίππων, Πιερέων²⁶ που απλώνονται ανάμεσα στα όρη του Παγγαίου, της Βροντούς και της Λεκάνης. Σε αυτό το τμήμα της Μακεδονίας συμπεριλαμβάνεται και το νησί της Θάσου. Εκτός από τον ποταμό Νέστο στα ανατολικά, ως φυσικό όριο τίθενται και τα όρη της Ροδόπης (βλ. Χάρτη 4) .

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε, η Μακεδονία²⁷, διαμορφώνεται γύρω από τρεις μεγάλους ποταμούς και τις κυριότερες κοιλάδες που έχουν σχηματιστεί από αυτούς.

Ο Αλιάκμον, ο Αξιός και ο Στρυμόνας διασχίζουν όλη αυτή την περιοχή αποτελώντας τον κλασικό τύπο ποταμών που απαντώνται στον Μεσογειακό χώρο, ρέοντας καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου και καταλήγοντας στο Αιγαίο, σχηματίζοντας μεγάλες σε έκταση κοιλάδες²⁸. Κατά τους βροχερούς μήνες του χειμώνα πλημμυρίζουν τις περιοχές γύρω τους, ενώ κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, είτε ξεραινούνται σε ορισμένα σημεία ή απλώς συρρικνώνονται και η στάθμη τους μειώνεται. Οι πηγές και οι παραπόταμοί τους εντοπίζονται στα ψηλότερα όρη εντός της σημερινής ελληνικής επικράτειας αλλά και στα γύρω Βαλκανικά κράτη.

Όσον αφορά τις κοιλάδες, πρόκειται για την κοιλάδα στον άνω και μέσω ρου του Αλιάκμονα²⁹, την κοιλάδα της Ημαθίας³⁰ που σχηματίζεται από τον κάτω ρου του Αλιάκμονα, τον Αξιό με τους μικρότερους παραπόταμούς του και τον Λουδία³¹, την κοιλάδα που εκτείνεται στην περιοχή του ποταμού Στρυμόνα³² και τέλος την κοιλάδα των Φιλίππων που σχηματίστηκε από τον Στρυμόνα και παραπόταμό του³³.

Όλες οι παραπάνω κοιλάδες³⁴ ήταν ελώδεις και δημιουργήθηκαν με αργούς ρυθμούς, καθ' όλη την διάρκεια της απώτατης προϊστορίας, χάρη στην συνεχή

²⁴ Καλύπτει τμήμα του σημερινού νομού Θεσσαλονίκης και εκτείνεται στην περιοχή γύρω από τη σημερινή κωμόπολη του Λαγκαδά περικλείοντας επίσης και τις λίμνες Κορώνεια και Βόλβη. Γνωστή ως Λεκάνη του Λαγκαδά.

²⁵ Γνωστή και ως λεκάνη των Σερρών.

²⁶ Εκτείνεται ανάμεσα στο όρος Παγγαίο στα βόρεια και το όρος (οροσειρά) Σύμβολον στα νότια, στον σημερινό νομό Καβάλας.

²⁷ Εκδοτική Αθηνών 1994,12-27, για περαιτέρω λεπτομέρειες, όσον αφορά την γεωγραφία και την γεωφυσική διαμόρφωση της περιοχής.

²⁸ Borza 1990,30-31.

²⁹ Η κοιλάδα που απλώνεται ανάμεσα στην οροσειρά της Πίνδου και το όρος Βέρμιο, στους σημερινούς νομούς Γρεβενών και Κοζάνης. Στην δεκαετία του 1970 η δημιουργία φράγματος στην περιοχή της Βεργίνας (φράγμα Πολυφύτου) είχε σαν αποτέλεσμα να ανέβει η στάθμη του ποταμού και να καλύψει μεγάλος μέρος αυτής της κοιλάδας.

³⁰ Merousis 2004,74. Ως το 1937 καλυπτόταν από μια λίμνη που είχε σχηματιστεί κατά την ύστερη αρχαιότητα και αποξηράθηκε λόγω αποστραγγιστικών έργων.

³¹ Ο ποταμός Λουδίας μετά από τεχνικά έργα έχει αλλάξει κατεύθυνση και ελέγχεται πλέον για λόγους αρδευτικούς.

³² Βλ.ό.π. υποσημ.25.

³³ Ο Αγγίτης ποταμός διαπερνά αυτή την περιοχή.

³⁴ Εκτός της Ημαθίας, ό.π. υποσημ. 30.

συσσώρευση προσχωματικών αποθέσεων³⁵ από τους ποταμούς, γεγονός που με την σειρά του κατέστησε γόνιμο το υπέδαφός τους.

Κατά την Νεολιθική περίοδο και την Εποχή του Χαλκού(βλ. Πίνακα 1), κοντά στις προαναφερόμενες κοιλάδες με τους ποταμούς ή λίμνες που τις διέσχιζαν ή κάλυπταν αντίστοιχα, σε ανώτερο υψομετρικά, επίπεδο, διαμορφώθηκαν περιοχές, οι οποίες αναδείχθηκαν οι πλέον κατάλληλες για την δημιουργία ανθρώπινων εγκαταστάσεων και οικισμών³⁶ (βλ. Χάρτη 5).

Η ύπαρξη και η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων του οικοσυστήματος που περιέβαλε τις περιοχές αυτές και στους οποίους επίσης είχαν άμεση πρόσβαση, όπως για παράδειγμα τα εύφορα εδάφη των κοιλάδων, οι παραπλήσιοι ορεινοί όγκοι ιδανικοί για την κτηνοτροφία και τα ποτάμια ή οι λίμνες που λειτουργούσαν ως πηγή αλιείας και πόσιμου νερού, αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες στην επιλογή αυτή.

Επιπλέον παράγοντας για την επιλογή εγκατάστασης ενός οικισμού ήταν και η φυσική γεωγραφική θέση αυτών των περιοχών ανάμεσα σε φυσικά περάσματα και διόδους, που συνέδεαν δύο ή και περισσότερες περιοχές μεταξύ τους, εφόσον εξασφάλιζαν την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου και των ανταλλαγών μεταξύ δύο ή και περισσότερων κοινοτήτων αντίστοιχα.

Τέλος, η ίδια η μορφολογία αυτών των περιοχών σε ανώτερο υψομετρικά επίπεδο, η οποία πρόσφερε την δυνατότητα καλύτερου ελέγχου της ευρύτερης περιοχής που απλωνόταν περιμετρικά και παρείχε συγχρόνως φυσική προστασία από εξωτερικούς κινδύνους, πρέπει να εκλήφθηκε σοβαρά υπόψη για την εγκατάσταση ενός οικισμού σε εκείνο το σημείο.

2.2 Η αρχαιολογική έρευνα στην προϊστορική Μακεδονία

Ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με αρχές του 20^{ου}, διενεργούνται μεγάλα ανασκαφικά προγράμματα από ξένες, αλλά και από ελληνικές αποστολές σε προϊστορικές θέσεις της Θεσσαλίας, της Νότιας Ελλάδας και της Κρήτης, δεν συμβαίνει το ίδιο για το αντίστοιχο πεδίο μελέτης στην περιοχή της Μακεδονίας.

Αν και υπήρξαν φιλότιμες, μεμονωμένες προσπάθειες, μελέτης της προϊστορίας στον χώρο αυτό από διάφορες αποστολές, κυρίως ξένες, συστηματική δραστηριοποίηση, όσον αφορά την αρχαιολογική έρευνα, σημειώνεται μόλις τα τελευταία 60 χρόνια, όταν πλέον ξεκίνησε μια οργανωμένη προσπάθεια, καταγραφής και μελέτης των προϊστορικών δεδομένων, με απώτερο σκοπό την ερμηνεία τους και εν τέλει την γενικότερη εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων που αφορά την περίοδο αυτή, προσπάθεια που συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Η καθυστέρηση αυτή της ερευνητικής δραστηριότητας στην περιοχή της Μακεδονίας, οφείλεται κυρίως σε δύο βασικούς λόγους.

³⁵ Αλλουβιακών αποθέσεων, όπως αλλιώς ονομάζονται.

³⁶ Borza 1990,31.

Ο πρώτος είχε να κάνει με την ήδη καθυστερημένη προσάρτηση και ενσωμάτωση της ίδιας της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος³⁷ και την γενικότερη κοινωνικοπολιτική αστάθεια που επικράτησε στην περιοχή αμέσως μετά την διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και η οποία συνεχίστηκε καθ' όλη την διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα και τελείωσε πρακτικά το 1950³⁸. Σε όλο αυτό το διάστημα, η Μακεδονία αποτέλεσε πεδίο εθνικών, κοινωνικών αναταραχών και το θέατρο, συγχρόνως, διεξαγωγής πολεμικών επιχειρήσεων³⁹, κατάσταση που δεν ευνοούσε καθόλου την επιστημονική έρευνα⁴⁰.

Ο δεύτερος λόγος, αφορά την έντονη και συνεχή προσπάθεια που ξεκίνησε και εκδηλώθηκε από τα τέλη ακόμα του 19^{ου} αιώνα και συνεχίστηκε στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, από την ελληνική και διεθνή επιστημονική κοινότητα υπέρ της ελληνικότητας της Μακεδονίας, η οποία μόλις είχε απελευθερωθεί και ενταχθεί στο ελληνικό κράτος και η οποία αμφισβητείται έντονα την περίοδο αυτή. Η επιστημονική αυτή προσπάθεια είχε σαν αποτέλεσμα την εστίαση της αρχαιολογικής έρευνας στους ιστορικούς χρόνους και συγκεκριμένα στην κλασική περίοδο και στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Το γεγονός αυτό, μπορεί να γίνει κατανοητό, μόνο αν παρατηρήσουμε το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο το οποίο χαρακτήριζε την επιστήμη της αρχαιολογίας στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο βασίστηκε, δραστηριοποιήθηκε και εν γένει επικρατούσε στην ελληνική αρχαιολογία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στο νεοσύστατο ήδη ανεξάρτητο ελληνικό κράτος που μετρούσε μισό αιώνα περίπου ύπαρξης, υπήρξε έντονα εθνοκεντρικό. Η κύρια επιδίωξη των ελλήνων αρχαιολόγων αφορούσε τον εντοπισμό εκείνων των στοιχείων που θα αποδείκνυαν αρχικά την πολιτισμική συνέχεια από την κλασσική Ελλάδα και που θα αποτελούσαν κατόπιν ισχυρό ιστορικό έρεισμα βάση του οποίου θα προσδιοριζόταν και θα εδραιωνόταν η εθνική ταυτότητα του κράτους.

Ωστόσο και η ίδια η γεωπολιτική κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε, έμελλε να αποτελέσει έναν επιπλέον λόγο για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειξαν οι ερευνητές για την περίοδο των ιστορικών χρόνων στην Μακεδονία σε αντίθεση με την προϊστορική περίοδο. Η εθνολογική αναδιαμόρφωση που συντελούνταν με τις μετακινήσεις πληθυσμών, την διαφοροποίηση των συνόρων και τον σχηματισμό νέων

³⁷ Περίοδος Βαλκανικών πολέμων 1912-1913.

³⁸ Kotsakis 1998,46. Τέλος του Εμφυλίου πολέμου.

³⁹ Πολεμικές συγκρούσεις ξέσπασαν, στα πλαίσια των ευρύτερων εθνικών ανταγωνισμών που υφίσταντο μεταξύ των Βαλκανικών κρατών από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Μακεδονικοί αγώνες) και που εντάθηκαν περισσότερο (Α' και Β' Βαλκανικός πόλεμος) μετά την οριστική διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με σκοπό να επεκτείνουν την εδαφική τους κυριαρχία και να ομογενοποιηθούν εθνικά. Επιπλέον, κατά την διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου όπου στην Μακεδονία διεξάγονται σημαντικές μάχες μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών, κατά την διάρκεια επίσης του Β' Παγκοσμίου πολέμου όπου λαμβάνουν μέρος αντιστασιακές πολεμικές επιχειρήσεις κατά των Γερμανών και Βουλγάρων και τέλος στα πλαίσια του εμφυλίου πολέμου που ξέσπασε, όπου κύριος χώρο διεξαγωγής των επιχειρήσεων ήταν η ορεινή Κεντρική και Δυτική Μακεδονία.

⁴⁰ Kotsakis 1998,46.

κρατών, από τα οποία το καθένα πρόβαλε τις δικές του επεκτατικές βλέψεις, ανέδειξε ως επιτακτική ανάγκη από πλευράς της Ελλάδος, να προβληθεί η συνεχής και αδιάρρηκτη παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή και να τονιστεί η έκταση που καταλάμβανε το ελληνικό έθνος στον βορειοελλαδικό χώρο, γεγονός που με την σειρά του θα διασφάλιζε την εδαφική κυριαρχία της χώρας⁴¹. Αυτό επετεύχθη με την βοήθεια πολιτικών και κοινωνικών φορέων που ενίσχυσαν το έργο των αρχαιολόγων και των ιστορικών, οι οποίοι για να αποδείξουν την ελληνικότητα των Μακεδόνων θα έπρεπε να καθορίσουν το ελληνικό παρελθόν της περιοχής μέσα από τον κλασσικό πολιτισμό και συγκεκριμένα με την βοήθεια της κλασσικής αρχαιολογίας να αποκαλύψουν και να συνδέσουν όλα εκείνα τα αρχαία κατάλοιπα του Μακεδονικού βασιλείου με εκείνα που εντοπίστηκαν στην Νότια Ελλάδα, στα μεγάλα κέντρα που αποτελούσαν τις αρχαίες πόλεις-κράτη και ιερά⁴². Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι σε αυτό το εγχείρημα, μεγάλο ρόλο έπαιξε και η παγκόσμια απήχηση που είχε η προσωπικότητα του Μ. Αλεξάνδρου ιδιαίτερα στην επιστημονική κοινότητα, η οποία επιθυμούσε διακαώς να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της εποχής στην οποία έζησε αυτή η σημαντική προσωπικότητα, όχι μόνο μέσα από τις γραπτές πηγές αλλά και με την βοήθεια των αρχαιολογικών καταλοίπων αυτής της περιόδου.

Από την άλλη πλευρά, η προϊστορία της περιοχής χαρακτηρίζεται από την πλήρη απουσία των υλικών και πολιτισμικών καταλοίπων που απαντώνται αντίστοιχα στην νότια Ελλάδα, ενώ δεν αναγνωρίζονται επίσης, ούτε καν οι επόμενες φάσεις της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου, οι οποίες μέχρις προσφάτως, ενσωματώνονταν κάτω από το όνομα 'Προ-Περσική' περίοδος. Η περιοχή απλά είχε αποτυπωθεί στις αντιλήψεις των μελετητών, ως ο χώρος που είχε καταληφθεί από τις πόλεις-κράτη της νοτίου Ελλάδος κατά την διάρκεια της ύστερης αποικιοκρατίας⁴³.

Όταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για την προϊστορία της Μακεδονίας από ξένες αποστολές, όπως είναι για παράδειγμα αυτές των Άγγλων και Γάλλων, αλλά και από Έλληνες αρχαιολόγους, η έρευνα επικεντρώθηκε στην διερεύνηση των σχέσεων που είχε αναπτύξει η περιοχή αυτή, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, με περιοχές που την πλαισιώναν, όπως ήταν αυτές της Βαλκανικής-Κεντρικής Ευρώπης, Θράκης-Ανατολίας και της νοτίου Ελλάδας⁴⁴.

Στόχος ήταν να εντοπιστούν διαφορές και ομοιότητες στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, να προσδιοριστούν σφαίρες πολιτισμικής επιρροής και να επισημανθεί η διαφορετικότητα που παρουσίαζαν οι προϊστορικοί πολιτισμοί στον χώρο αυτό, όπου τους χαρακτήριζε 'μια έμφυτη τάση για απομόνωση' σε σχέση με αυτών που αναπτύχθηκαν στον αιγαιακό⁴⁵ χώρο.

⁴¹ Kotsakis 1998,49

⁴² Kotsakis 1998, 46, 49.

⁴³ Kotsakis 1998,47.

⁴⁴ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,560-561.

⁴⁵ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,560-561. και Kotsakis 1998,47.

Α) Η έρευνα της προϊστορίας στην Δυτική Μακεδονία

Η πρώτη συστηματική ανασκαφή στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας (βλ. Χάρτη 2) έγινε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, το οποίο είχε έδρα την Κωνσταντινούπολη⁴⁶, κατά την διάρκεια εργασιών κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου⁴⁷. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι A.J.B. Wace⁴⁸ και M.S.Thompson (1909) πραγματοποίησαν επιφανειακή έρευνα σε μακεδονικές θέσεις, με σκοπό να ερευνήσουν τις σχέσεις μεταξύ Μακεδονίας και Θεσσαλίας και να προσδιορίσουν τα πολιτισμικά όρια του θεσσαλικού πολιτισμού⁴⁹.

Αργότερα, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και συγκεκριμένα το 1920, ο W.A. Heurtley, στα πλαίσια ενός εκτεταμένου ερευνητικού προγράμματος υπό την αιγίδα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ξεκινά ένα μεγαλεπήβολο έργο εξερεύνησης και καταγραφής των σημαντικότερων προϊστορικών θέσεων στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία⁵⁰, προχωρώντας παράλληλα σε επιφανειακές αλλά και πολλές φορές ανασκαφικές έρευνες. Τα αποτελέσματα αυτού του ερευνητικού προγράμματος δημοσιεύθηκαν στο βιβλίο με τίτλο “Prehistoric Macedonia” το 1939, το οποίο, εκτός του ότι αποτέλεσε την πρώτη ολοκληρωμένη μελέτη για την προϊστορική Μακεδονία, περιλαμβάνει επίσης και επανεξέταση προγενέστερων έως τότε μελετών, υπό την επήρεια των ερευνητικών προσανατολισμών της εποχής, περιλαμβάνοντας σχόλια για την πολιτισμική και εθνική ταυτότητα των προϊστορικών κατοίκων της περιοχής και τις επιδράσεις που δέχτηκαν, έτσι όπως αντανακλώνται μέσα από τους ρυθμούς, τις τεχνοτροπίες και τις τυπολογικές κατηγορίες των ευρημάτων.

Κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου και για πάνω από μια δεκαετία ο Α. Κεραμόπουλος, καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και διευθυντής της Αρχαιολογικής υπηρεσίας, προχώρησε σε εκτεταμένη έρευνα στην Δυτική Μακεδονία⁵¹. Αποκάλυψε και δημοσίευσε άφθονο υλικό από θέσεις προϊστορικών και ιστορικών χρόνων εγκαινιάζοντας συγχρόνως και την μέθοδο της έρευνας κατά γεωγραφικές ενότητες, μέθοδος η οποία ήταν άγνωστη ως τότε στην ελληνική αρχαιολογική πρακτική⁵².

⁴⁶ Ζιώτα 2007,12-13.

⁴⁷ Το 1898 και 1899 ερευνήθηκε οικισμός και νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στον Άγιο Παντελεήμονα (τότε Πατέλι) της Φλώρινας, χωρίς όμως ποτέ να δημοσιευτούν πλήρως τα αποτελέσματα.

⁴⁸ Βλ. και παρακάτω υποσημ.55.

⁴⁹ Ζιώτα 2007,13, και Wace1913-14,123-4, αναφέρεται για πρώτη φορά στον προϊστορικό οικισμό των Σερβίων, δίνοντας ορισμένες πληροφορίες.

⁵⁰ Σε αυτόν οφείλεται η πρώτη ανασκαφή σε οικισμό της YEX στην Πλατανιά Κοζάνης το 1926-27, στον οικισμό των Σερβίων το 1932 και σε μια θέση της ΠΕΧ στο Αρμενοχώρι της Φλώρινας το 1939.

⁵¹ Περιλαμβάνονται ανασκαφές σε θέσεις της YEX, όπως είναι αυτές στο Τσοτύλι Κοζάνης και στον νεολιθικό οικισμό του Δισπηλιού, στην νότια όχθη της λίμνης Καστοριάς.

⁵² Ζιώτα 2007,13.

Μεταπολεμικά η έρευνα στην Μακεδονία από την Αρχαιολογική Υπηρεσία επικεντρώθηκε στις ιστορικές περιόδους, προσφέροντας πολύ αποσπασματικά ευρήματα και πληροφορίες για τις διάφορες φάσεις της προϊστορίας⁵³.

Τη δεκαετία του 1960, ο D.French, μετά από μια εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα που πραγματοποίησε σε Μακεδονία και Θράκη, δημοσίευσε το 1967 έναν αναλυτικό κατάλογο των προϊστορικών θέσεων με τίτλο “Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia”. Σε αυτόν περιλάμβανε, εκτός από τις ήδη εντοπισμένες προϊστορικές θέσεις και πολλές καινούργιες⁵⁴, ενώ παρουσίαζε συγχρόνως και αρχαιολογικό υλικό των θέσεων αυτών, δίνοντας έμφαση στην διάδοση της κεραμικής, στην κατανομή της σε συγκεκριμένες γεωγραφικές ζώνες και στους συσχετισμούς μεταξύ των διάφορων κατηγοριών κεραμικής στις επιμέρους περιοχές.

Από την δεκαετία του 1970 έως και σήμερα, οι Εφορείες Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων⁵⁵ που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή σε συνεργασία με τις ελληνικές πανεπιστημιακές σχολές αρχαιολογίας και με ξένες αρχαιολογικές αποστολές, όπως η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, ανέλαβαν μια σειρά πρωτοβουλιών και προχώρησαν στην έρευνα και στην διενέργεια ανασκαφών σε αρκετές προϊστορικές θέσεις.

Μεταξύ αυτών των πρωτοβουλιών και των προγραμμάτων που υλοποιήθηκαν,⁵⁶ ξεχωρίζει η σωστική ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού των Σερβίων που ξεκίνησε το 1971 με αφορμή την κατασκευή του μεγάλου φράγματος του Πολυφύτου⁵⁷ στον ποταμό Αλιάκμονα. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής, που περιλαμβάνουν την στρωματογραφία του οικισμού, την χρονολόγηση, την αρχιτεκτονική των οικοδομικών φάσεων και παλαιοπεριβαλλοντικές μελέτες έχουν ήδη δημοσιευθεί σε μια μονογραφία⁵⁸.

Κατά την δεκαετία του 1980, πραγματοποιούνται δύο μεγάλες επιφανειακές εντατικές έρευνες. Η μια στην λεκάνη του Αλιάκμονα και στην γύρω περιοχή, η οποία είχε πλέον κατακλυσθεί λόγω της δημιουργίας του φράγματος, κατ’ αυτό τον τρόπο επισημαίνοντας και εντοπίζοντας νέες θέσεις των προϊστορικών και ιστορικών περιόδων που πλέον ανέρχονται στις 120 σε μια έκταση 70 τετρ.χλμ⁵⁹.

Η δεύτερη επιφανειακή έρευνα η οποία ξεκίνησε το 1987, υπό την διεύθυνση του καθηγητή Μ.Φωτιάδη και της Χ. Ζιώτα, σε συνεργασία με την ΙΖ ΕΠΚΑ, αφορούσε την περιοχή της Κίτρινης Λίμνης στην Κοζάνη με απώτερο στόχο τη συστηματική συλλογή και αξιοποίηση όλων των πληροφοριών για το ανθρωπογενές περιβάλλον της λίμνης κατά την Προϊστορία⁶⁰. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας

⁵³ Ζιώτα 2007,14.

⁵⁴ Με την έρευνα αυτή του French έγιναν γνωστοί οι περισσότεροι νεολιθικοί και εποχής Χαλκού οικισμοί στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης στην Κοζάνη.

⁵⁵ ΙΖ και η νεοσύστατη Α’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών αρχαιοτήτων. ΕΠΚΑ στο εξής.

⁵⁶ Ζιώτα 2007,14-19, βλέπε για περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά την ερευνητική και ανασκαφική δραστηριότητα στην Δυτική Μακεδονία.

⁵⁷ Βλ.ό.π. υποσημ.29.

⁵⁸ Ζιώτα 2007,15.

⁵⁹ Η έρευνα συνεχίζεται ακόμη και σήμερα με υπεύθυνη την Α.Χονδρογιάννη-Μετόκη.

⁶⁰ Ζιώτα 2007,15-16.

δημοσιεύθηκαν στα πρακτικά του Αρχαιολογικού Έργου Μακεδονίας και Θράκης⁶¹, συγκεκριμένα στο 1^ο, 2^ο, και 4^ο⁶².

Κατά τη δεκαετία του 1990, η ανασκαφική δραστηριότητα⁶³ και οι επιφανειακές έρευνες στην περιοχή συνεχίζονται με αμείωτη ένταση, κυρίως στην περιοχή της Αιανής και συγκεκριμένα στον οχυρό λόφο Μεγάλη Ράχη, όπου εκτός από την αρχαία πόλη εντοπίστηκαν κατάλοιπα της εποχής του Χαλκού και του Σιδήρου⁶⁴ και στο νεολιθικό παραλίμνιο οικισμό του Δισπηλιού της Καστοριάς (1992) υπό την διεύθυνση του καθηγητή Γ.Χ.Χουρμουζιάδη. Αξιοσημείωτη επίσης και εξίσου σημαντική, είναι και η επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στους νομούς Φλώρινας και Πέλλας από τις Δ.Κοκκινίδου – Κ.Τρανταλίδου το 1991 υπό την αιγίδα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, όπου εκτός από την αναφορά σε παλαιές θέσεις, εντόπισαν και επεσήμαναν νέες προϊστορικές θέσεις⁶⁵.

Η προϊστορική έρευνα, αν και δεν ακολούθησε τους ίδιους ρυθμούς σε όλη την έκταση της Δυτικής Μακεδονίας, ωστόσο εντατικοποιείται και σταδιακά διευρύνεται με την συμμετοχή όχι μόνο των εκάστοτε ΕΠΚΑ αλλά και με την συμμετοχή πανεπιστημιακών ομάδων, ελληνικών και ξένων, που δραστηριοποιούνται ανασκαφικά συμπεριλαμβάνοντας και άλλου είδους μελέτες, που έχουν να κάνουν με το περιβάλλον, τις αρχαιομετρικές αναλύσεις, την συντήρηση και την εθνογραφία.

Β) Η έρευνα της προϊστορίας στην Κεντρική Μακεδονία

Στην Κεντρική Μακεδονία, όπως και στην Δυτική, (βλ.Χάρτη 3) οι πρώτες προϊστορικές έρευνες διενεργήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα κυρίως από ξένες αρχαιολογικές αποστολές που ως στόχο είχαν τον εντοπισμό μόνο προϊστορικών θέσεων και την χρονολόγησή τους.

Οι Μακρίδης, Schmidt, Trager και Wace⁶⁶, εντόπισαν αρκετές προϊστορικές θέσεις, οι οποίες είχαν την μορφή γήλοφου, τούμπες όπως ονομάζονται στην Μακεδονία. Η πρώτη προϊστορική συλλογή δημιουργήθηκε από τα ευρήματα που βρέθηκαν κατά την διάρκεια διάνοιξης χαρακωμάτων από τις Βρετανικές και Γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, στην περιοχή από τον Αξίο ως το Στρυμόνα. Τα ευρήματα αυτά συγκεντρώθηκαν προσωρινά στο Λευκό Πύργο και μετά το τέλος του πολέμου μελετήθηκαν από τους L.Rey⁶⁷ (1917-1919) και A.Gardiner-S.Casson⁶⁸.(1918-1919)⁶⁹.

⁶¹ ΑΕΜΘ στο εξής.

⁶² Φωτιάδης Μ. ΑΕΜΘ 1, 1987, σελ.51-62. «Κίτρινη Λίμνη Νομού Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα» Φωτιάδης Μ. ΑΕΜΘ 2, 1988, σελ.41-54.. «Προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν.Κοζάνης, 1988» και Ζιώτα Χ.-Καλογήρου Α.- Φωτιάδης Μ. & Χονδρογιάννη Α. ΑΕΜΘ 4, 1990, σελ.93-104. «Κίτρινη Λίμνη, τέσσερα χρόνια έρευνας».

⁶³ Ζιώτα 2007, 16-17.

⁶⁴ Υπό την Έφορο Γ.Καραμήτρου-Μεντεσίδη της Α΄ ΕΠΚΑ.

⁶⁵ Kokkinidou D.- Trantalidou K., 1991, 93-106.

⁶⁶ Wace 1913-1914, 123-132.

⁶⁷ Rey L. 1917-1919, "Observations sur les premiers habitats de la Macedoine", BCH 41, (1917-1919).

⁶⁸ Gardiner E.A.-Casson S. 1918-1919, "Antiquities found in the British zone" BSA 23, 10-43.

Συστηματικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τη Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή την δεκαετία του 1920-30, υπό την διεύθυνση του S.Casson στην Τσαουσίτσα και στην Καλίνδρια⁷⁰. Από τον W.Heurtley⁷¹ έγιναν ανασκαφές στο Αξιοχώρι⁷², στον Λιμνότοπο⁷³, στο Περιβολάκι⁷⁴, στα Κρίτσανα, στον Άγιο Μάμμα και στον Μολυβόπυργο. Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών, όπως προαναφέρθηκε, δημοσιεύθηκαν στην μονογραφία του “Prehistoric Macedonia”. Λίγο νωρίτερα, ο Γ.Μυλωνάς είχε δημοσιεύσει τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας στα νεολιθικά στρώματα της Ολύνθου⁷⁵, στην χερσόνησο της Χαλκιδικής.

Για τα επόμενα 30 χρόνια περίπου, καμία προϊστορική έρευνα δεν διεξήχθη στον χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας και μόνο το 1961 ξεκίνησαν και πάλι ανασκαφικές εργασίες στην Ν. Νικομήδεια⁷⁶ από τις αποστολές των Πανεπιστημίων Cambridge και Harvard⁷⁷. Το 1967, όπως προαναφέρθηκε, με την έρευνα του D. French συγκεντρώνονται όλες οι έως τότε προϊστορικές θέσεις σε έναν κατάλογο και εμπλουτίζεται το αρχαιολογικό αρχείο της περιοχής. Επίσης ο N.G.L. Hammond το 1972, με το μεγάλο του έργο για την ιστορία της Μακεδονίας και συγκεκριμένα στον πρώτο τόμο⁷⁸ παρουσίασε τα νεότερα δεδομένα για όλες τις προϊστορικές θέσεις στην Μακεδονία.⁷⁹

Κατά την ίδια δεκαετία ξεκινούν δύο μεγάλα ανασκαφικά προγράμματα σε δύο σημαντικές προϊστορικές θέσεις τα οποία έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα και οικιστικά κατάλοιπα που συμπληρώνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα για την Εποχή του Χαλκού και συγκεκριμένα για την YEX. Το 1975 ο K.A. Wardle υπό την αιγίδα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής ξεκινά την ανασκαφή στον σημαντικό οικισμό της YEX στην τούμπα της Ασσήρου, η οποία ολοκληρώνεται σε δύο ανασκαφικές περιόδους⁸⁰. Συγχρόνως, το 1975 ξεκίνησε η ανασκαφή στην τούμπα του Καστανά, υπό την διεύθυνση του καθηγητή Bernhard Hansel και τους συνεργάτες του από το Πανεπιστήμιο του Kiel, αποκαλύπτοντας στρώματα κατοίκησης σε αυτή την θέση που χρονολογούνται από την PEX έως την Εποχή του Σιδήρου.

Κατά την δεκαετία του 1980, όπως συνέβη αντίστοιχα και στην Δυτική Μακεδονία, διενεργήθηκε εντατική επιφανειακή έρευνα στην λεκάνη των Σερρών⁸¹, στην λεκάνη του Λαγκαδά Θεσσαλονίκης⁸² και στην ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας⁸³, με στόχο να εντοπιστούν και άλλες προϊστορικές θέσεις και να

⁶⁹ Wardle 1980:230.

⁷⁰ Kallindir.

⁷¹ Βλ. ό.π. σελ 18.

⁷² Βαρδαρόφτσα

⁷³ Βαρδινό

⁷⁴ Σαράτσι.

⁷⁵ Mylonas 1929.

⁷⁶ Γεωγραφικά πλέον εντάσσεται πλέον στα όρια της Δυτικής Μακεδονίας.

⁷⁷ Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996, 561.

⁷⁸ Hammond 1972.

⁷⁹ Wardle 1980:229-230.

⁸⁰ 1975-79 και 1986-89.

⁸¹ Fotiadis 1985.

⁸² Κωτσάκης 1990.

⁸³ Γραμμένος –Μπέσιος & Κώτσος 1997.

αποκρυσταλλωθεί η εικόνα της κατανομής των οικισμών και της σχέσης τους με το ευρύτερο περιβάλλον. Ενδεικτικά, ο κατάλογος των προϊστορικών θέσεων του D.French υπερδιπλασιάστηκε για την περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας⁸⁴. Επίσης από το 1984 έως και σήμερα, αρχικά από την διεύθυνση του Γ.Χουρμουζιάδη και έπειτα των Κ.Κωτσάκη και Σ.Ανδρέου, καθηγητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ξεκινά η ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης⁸⁵, όπου αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα της YEX, σύγχρονα περίπου με εκείνα της Ασσήρου.

Από την δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα, διενεργούνται ανασκαφές και έρευνες, σωστικού χαρακτήρα περισσότερο, σε όλη την περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας, όπως παραδείγματος χάρη στην Χαλκιδική, στο Κιλκίς, στα Γιαννιτσά και στην Θεσσαλονίκη, υπό την αιγίδα της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, του τομέα Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ξένων πανεπιστημιακών ομάδων.⁸⁶

Γ) Η έρευνα της προϊστορίας στην Ανατολική Μακεδονία

Οι πρώτες έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία, (βλ.Χάρτη 4) διεξάγονται από αρχαιολογικές αποστολές των αγγλικών και γαλλικών στρατευμάτων κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, όπως ακριβώς συνέβη και στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας. Τα ευρήματα που εντοπίζονται στην πεδιάδα των Φιλίππων και του Στρυμόνα, μας παρουσιάζονται στην αντίστοιχη δημοσίευση στο BSA και στο BCH⁸⁷ και εμφανίζονται ως προϊόντα των γειτονικών πολιτισμών⁸⁸, Θεσσαλικό, Τρωαδικό και των πολιτισμικών ομάδων της Βαλκανικής. Οι Blegen και Welch⁸⁹ το 1914 εντοπίζουν τον νεολιθικό οικισμό στο Ντικιλί Τας, στον οποίο πραγματοποιείται μικρής έκτασης ανασκαφή αργότερα, το 1928 από τον Γ.Μυλωνά. Υπό την αιγίδα της Γαλλικής αρχαιολογικής Σχολής και υπό την διεύθυνση του M.Renaudin δρομολογούνται ανασκαφικές έρευνες το 1919 στην περιοχή του νομού Σερρών και Δράμας, κατά την διάρκεια των οποίων εντοπίζονται ένας προϊστορικός οικισμός στην Δράμα, και δύο ακόμη, οι οποίοι δεν κατονομάζονται, στον νομό Σερρών⁹⁰.

Το 1926 στο έργο του Casson “Μακεδονία, Ιλλυρία, Θράκη”, επισημαίνονται τρεις θέσεις στην Ανατολική Μακεδονία, το Ντικιλί Τας και δύο οικισμοί κοντά στον Στρυμόνα, όχι όμως και η τούμπα της Δράμας. Το 1929-30 πραγματοποιείται σύντομη ανασκαφή από τους Πελεκίδη και Κυριακίδη στην Παραδήμη.

⁸⁴ Γραμμένος 1999:99.

⁸⁵ Δημοσιεύσεις των αποτελεσμάτων της ανασκαφής έγιναν κατά διαστήματα στη σειρά του περιοδικού ΑΕΜΘ.

⁸⁶ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996, 578-586.

⁸⁷ BSA 1920,1922-1925 και BCH 1917-1919.

⁸⁸ Παπαδόπουλος 2002,60.

⁸⁹ Welch 1918-1919,44-50,123-132.

⁹⁰ Παπαδόπουλος 2002,60.

Λίγο πριν το ξέσπασμα του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου, στα 1938-39, διεξάγονται οι πρώτες ανασκαφές από έλληνες αρχαιολόγους στη Ανατολική Μακεδονία. Επρόκειτο για τις ανασκαφές του Μυλωνά και Μπακαλάκη στον Ακροπόταμο στο σημερινό νομό Καβάλας, με τη συνεργασία του Πανεπιστημίου του St.Louis της Ουάσιγκτον και του Μπακαλάκη στο Πολύστιλο⁹¹. Παράλληλα με αυτές τις ανασκαφές, η επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τον Ακροπόταμο, αποκάλυψε και άλλες δύο προϊστορικές θέσεις, στο Ορφάνι και στα Λακκοβίκια⁹².

Όπως συνέβη στην Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, έτσι και στην Ανατολική Μακεδονία υπήρξε ένα κενό μιας εικοσαετίας περίπου στις επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες από το 1940, με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, έως και το 1960 περίπου. Αξίζει να παραθέσουμε εδώ, τα όσα διατυπώνει ο J.L.Caskey την περίοδο αυτή στο λήμμα για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα στην σειρά Cambridge Ancient History, αναφερόμενος στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, όπου εκλαμβάνεται ως μια ενότητα, λέγοντας ότι επρόκειτο για «...επιμήκης πεδινή ζώνη από το Παγγαίο έως τον Έβρο που πρέπει να ερευνηθεί. Γνωρίζουμε λείψανα που αποδίδονται στην Πρώιμη εποχή του Χαλκού από το Ντικιλί Τας των Φιλίππων και είναι βέβαιο ότι ολόκληρη η περιοχή κατοικούνταν κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου»⁹³.

Το 1961 ξεκινά το κοινό ερευνητικό πρόγραμμα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Ντικιλί Τας, υπό την διεύθυνση του Δ.Θεοχάρη, Deshayes και Garasanin και διαρκεί έως το 1967. Η ίδια ελληνογαλλική συνεργασία ξεκινά εκ νέου και πάλι το 1986 ύπο την διεύθυνση της Εφόρου της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ (Καβάλας) κυρίας Κουκούλη Χρυσανθάκη και του καθηγητή R.Treuil του Πανεπιστημίου του Παρισιού. Συγχρόνως το 1967-68 ξεκινά και η ανασκαφική έρευνα στους Σιταγρούς-Φωτολίβος, με τη συνεργασία της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας με υπεύθυνους τους καθηγητές C.Renfrew και M.Gimbutas. Τα αποτελέσματα των πιο πάνω ανασκαφικών προγραμμάτων έχουν πλέον δημοσιευθεί⁹⁴.

⁹¹ Παπαδόπουλος 2002,61.

⁹² Λόγω της έλλειψης αρχαιολογικού υλικού από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, οι δύο μελετητές κατέφυγαν στην μέθοδο της σύγκρισης αυτού του μικρού σε ποσοστό υλικού με ευρήματα από την Θεσσαλική κεραμική και σε κεραμική από το Ντικιλί Τας. Αργότερα, αυτό το υλικό που συγκεντρώθηκε από αυτές τις ανασκαφές και τις επιφανειακές έρευνες, εξαφανίστηκε κατά την διάρκεια της κατοχής.

⁹³ Caskey 1964,5.

⁹⁴ Για το Ντικιλί Τας στο BCH 1983,1987-1989,1990,1992-1993 και για τους Σιταγρούς «Excavations at Sitagroi: a prehistoric village in northeast Greece / Renfrew Colin Gimbutas Marija Elster Ernestine S.Los Angeles, California : University of California, 1986. - (Monumenta archaeologica, 13)» και Prehistoric Sitagroi: excavations in Northeast Greece, 1968 - 1970 / Elster Ernestine S. Renfrew Colin Los Angeles : Cotsen Institute of Archaeology, University of California, 2003. - (Monumenta archaeologica, 20)

Το 1976 η *Σουηδική Αρχαιολογική Σχολή* προχώρησε σε μια σύντομη ανασκαφική έρευνα στον Παράδεισο, στις όχθες του Νέστου, ενώ κατά την τριετία 1978-1981 ο Δ. Γραμμένος, επιμελητής αρχαιοτήτων της ΙΗ΄ Εφορεία Καβάλας πραγματοποιεί επίσης, μια μικρής κλίμακας ανασκαφή στον οικισμό της Δήμητρας Σερρών και λίγο αργότερα στην θέση Πεντάπολη.

Η ΙΗ΄ ΕΠΚΑ με την έφορο Κουκούλη Χρυσανθάκη διενεργεί από το 1969 επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην Θάσο αποκαλύπτοντας σημαντικά ευρήματα των προϊστορικών χρόνων. Το 1970 γίνεται δοκιμαστική ανασκαφή στον Άγιο Αντώνιο Ποτού, το 1971 ξεκινά η ανασκαφική έρευνα στον οικισμό Καστρί στον Θεολόγο, το 1972 πραγματοποιείται δοκιμαστική ανασκαφή στο Σπήλαιο Δρακότρυπα της Παναγίας, από το 1986 έως και το 1991 διεξάγεται η ανασκαφή του οικισμού της Εποχής του Χαλκού στην σκάλα Σωτήρος, ενώ το 1993 ξεκινά η σωστική ανασκαφή στον Νεολιθικό και Εποχής Χαλκού οικισμό στα Λιμενάρια, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα από τους Δ. Μαλαμίδου και Σ. Παπαδόπουλο.

Το 1991, ξεκίνησε η συνεργασία της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ με τον τομέα Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συστηματική ανασκαφή στο Αρκαδικό Δράμας, η οποία και συνεχίζεται. Με εκπρόσωπο, από ελληνικής πλευράς, την ΙΗ ΕΠΚΑ Καβάλας, ξεκινά επίσης, το ανασκαφικό πρόγραμμα ελληνοβουλγαρικής συνεργασίας το 1992, στον οικισμό Προμαχώνα – Topolnitsa, στον νομό Σερρών, το οποίο είναι υπό εξέλιξη. Εκτός από τα ανωτέρω ανασκαφικά προγράμματα και εργασίες που πραγματοποιήθηκαν, με τα αποτελέσματά τους να δημοσιεύονται σε προκαταρκτική μορφή στη σειρά των εκδόσεων του ΑΕΜΘ, υπήρξαν και πολλές άλλες ανασκαφικές έρευνες μικρότερης κλίμακας σε διάφορες περιοχές⁹⁵.

Σε αυτές τις έρευνες θα πρέπει τέλος να προστεθεί η προσπάθεια καταγραφής όλων των μακεδονικών θέσεων που γίνεται από το 1975 από τον Δ. Γραμμένο, με σκοπό την εκπόνηση συλλογικού καταλόγου όλων των θέσεων της περιοχής, συμπεριλαμβάνοντας όσο το δυνατόν και πληρέστερα χρονολογικά στοιχεία. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί η εντατική επιφανειακή έρευνα του Φωτιάδη στην Λεκάνη των Σερρών, της ελληνογαλλικής ομάδας για την έκδοση αρχαιολογικού χάρτη της Θάσου καθώς και της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην πεδιάδα της Δράμας⁹⁶.

Όπως προκύπτει από αυτή την συνοπτική αναφορά στην ιστορία της προϊστορικής έρευνας για την περιοχή της Μακεδονίας, η τελευταία ήταν σχεδόν *terra incognita* για τους μελετητές μέχρι τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, όταν οι αρχαιολογικές πληροφορίες άρχισαν να αυξάνονται με γοργό ρυθμό και το αρχαιολογικό αρχείο της περιοχής να εμπλουτίζεται. Κομβικό σημείο και αφορμή για την μεταστροφή του ενδιαφέροντος των μελετητών και των ίδιων των κρατικών φορέων, αποτέλεσε η σημαντική ανακάλυψη των βασιλικών τάφων της Βεργίνας από τον Μ. Ανδρόνικο το

95 Παπαδόπουλος 2002,62.

96 Παπαδόπουλος 2002,62.

1977⁹⁷, όπου, όπως αναφέρει ο Κ. Κωτσάκης, «η Βεργίνα έθεσε την αρχαιολογία στο κέντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος και προσέλκυσε την δημόσια φαντασία με την βία»⁹⁸.

Η ακαδημαϊκή κοινότητα και οι αρχαιολόγοι ερευνητές των εκάστοτε ΕΠΚΑ, με την γενναία πλέον οικονομική υποστήριξη του ελληνικού κράτους, προχώρησαν στην πραγματοποίηση οργανωμένων και συστηματικών ανασκαφών και προγραμμάτων, αποκαλύπτοντας πληθώρα ευρημάτων και συμπληρώνοντας το ερευνητικό κενό δεκαετιών. Η εικόνα πλέον για την προϊστορική και την ιστορική περίοδο της Μακεδονίας έχει αλλάξει σε πολύ μεγάλο βαθμό μέσα από την συνεχή και εντατική αρχαιολογική έρευνα που συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

⁹⁷ Οι λόγοι για τους οποίους θεωρείται και προκρίθηκε ως κομβικό σημείο η ανακάλυψη του Μανόλη Ανδρόνικου για την αρχαιολογική έρευνα στην Μακεδονία, θεωρώ ότι δεν αφορά άμεσα εδώ το θέμα μας, αλλά αποτελεί αντικείμενο μελέτης ενός άλλου πεδίου που συνδυάζει την επιστήμη της σύγχρονης ιστορίας με αυτή των πολιτικών επιστημών και των διεθνών σχέσεων, μιας και έχει να κάνει με τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα και την γεωπολιτική κατάσταση που έχει διαμορφωθεί γύρω από το θέμα της ελληνικότητας των Μακεδόνων και της αναγνώρισης του κράτους της Π.Γ.Δ.Σ με το όνομα Μακεδονία.

⁹⁸ Kotsakis 1998, 53.

Κεφάλαιο 3

Οικισμοί της Ύστερης Εποχής Χαλκού στην Μακεδονία

3.1 Δυτική Μακεδονία

Α) Γεωμορφολογία και Περιβάλλον

Έχοντας ήδη αναφερθεί εν συντομία, στα γεωγραφικά όρια που καθορίζουν την περιοχή της Μακεδονίας, θα ήταν χρήσιμο να προχωρήσουμε σε μια πιο αναλυτική περιγραφή του γεωμορφολογικού και περιβαλλοντικού πλαισίου της κάθε περιοχής, προτού ακόμα ξεκινήσει η επιμέρους παρουσίαση των επιβεβαιωμένων θέσεων και των αρχαιολογικών δεδομένων της ΥΕΧ. Μέσα από την παράλληλη παρουσίαση για την σημερινή διαμόρφωση του ευρύτερου γεωμορφολογικού περιβάλλοντος της περιοχής θα γίνει προσπάθεια να δοθεί μια σαφέστερη και συνολική εικόνα του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν, αναπτύχθηκαν, μετασχηματίστηκαν ή μετεξελίχθηκαν οι πρώτες ανθρώπινες εγκαταστάσεις από την Νεολιθική περίοδο έως και το τέλος της Εποχής του Χαλκού, περίοδος η οποία θα μας απασχολήσει και στην οποία θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στην παρούσα εργασία.

Συγκεκριμένα, το δυτικομακεδονικό ανάγλυφο διαμορφώνεται από τέσσερα ορογραφικά συγκροτήματα. Το συγκρότημα της Πίνδου(Βόιο,Γράμμος),το συγκρότημα Βαρνούς-Βέρνο-Άσκιο-Βούρινος και το συγκρότημα Βόρας-Βέρμιο (βλ.Χάρτη 2), που έχουν το καθένα ξεχωριστά κατεύθυνση από βορειοδυτικά προς νότια, νοτιοανατολικά. Στα νότια, η περιοχή ορίζεται από το συγκρότημα Χάσια-Αντιχάσια-Καμβούνια-Πιέρια (βλ.Χάρτη 2). Ο Αλιάκμονας, στον οποίο καταλήγει ένα πλήθος μικρότερων ποταμών διασχίζει όλη αυτή την έκταση, σε μήκος 260 χλμ., μέσα στην οποία υφίστανται επίσης και μικρότερα τμήματα των λεκανών απορροής των ποταμών Αξιού, Σαρανταπόρου και Αώου. Στο υδρογραφικό της δίκτυο περιλαμβάνονται τα ελληνικά τμήματα των λιμνών Μικρής και Μεγάλης Πρέσπας, η Ορεστίδα και η τεχνητή λίμνη του Πολυφύτου που τροφοδοτείται από τα νερά του Αλιάκμονα⁹⁹. Η Βεγορίτιδα, μια από τις μεγαλύτερες λίμνες στην Ελλάδα, εντάσσεται σε μια ευρύτερη λιμναία περιοχή, με τη Χειμαδίτιδα και τη λίμνη των Πετρών, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με φυσικό ή τεχνητό τρόπο¹⁰⁰ (βλ. Χάρτη 1). Το τμήμα αυτό, της Δυτικής Μακεδονίας, αποτελεί το ορεινότερο διαμέρισμα της βόρειας Ελλάδας, καθώς το 31,6 % των 9.451 τετρ. χλμ. της συνολικής του έκτασης βρίσκεται σε υψόμετρο άνω των 1000 μ., ενώ αντίθετα, κατέχει το μικρότερο ποσοστό πεδινών περιοχών, γύρω στο 11%. Το κλίμα είναι ηπειρωτικό με τις χαμηλότερες μέσες ετήσιες θερμοκρασίες αέρα και το μεγαλύτερο ετήσιο θερμοστατικό εύρος στην Ελλάδα (22.90°)¹⁰¹.

⁹⁹ Βλ. επίσης ό.π. υποσημ.29.

¹⁰⁰ Ζιώτα 2007,19-20.

¹⁰¹ Ζιώτα 2007,19.

Στη νεολιθική περίοδο το περιβάλλον ήταν δασώδες, όπως υποδεικνύουν παλαιότερες και πρόσφατες παλυνολογικές έρευνες, οι οποίες βασίστηκαν στην ανάλυση πυρήνων από τις λίμνες Βεγορίτιδα, Χειμαδίτιδα και Ορεστίδα¹⁰². Φαίνεται τουλάχιστον ότι τα καλοκαίρια ήταν θερμότερα και ξηρότερα σε αυτή την περίοδο, ενώ κλιματικές συνθήκες παρόμοιες με τις σημερινές, φαίνεται σταδιακά να επικράτησαν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού¹⁰³ από το 2500 π.Χ. και μετά¹⁰⁴.

Σε θέσεις με χαμηλό και μέσο υψόμετρο επικρατούσαν μεικτά φυλλοβόλα δάση με διάφορα είδη βελανιδιάς, ενώ τα υψηλότερα σημεία ήταν καλυμμένα από δάση κωνοφόρων, πεύκου και ελάτου με σταδιακή εξάπλωση της οξιάς¹⁰⁵.

Μέσα από παλυνολογικές μελέτες και την μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων της περιόδου, διαπιστώνεται ότι η εκτεταμένη Νεολιθική κατοίκηση στην περιοχή δεν φαίνεται να επηρέασε ουσιαστικά την χλωρίδα μέχρι περίπου το 3300-3100 B.P., όπου στα διαγράμματα της γύρης εντοπίζεται μια σημαντική υποχώρηση των δασών, κυρίως των κωνοφόρων και η οποία αποδίδεται σε ανθρωπογενείς παράγοντες, ενδεχομένως σε συνδυασμό με κλιματολογικές μεταβολές¹⁰⁶. Το επεισόδιο αυτό εγκαίνιασε μια κυκλική διαδικασία διάβρωσης των ορεινών περιοχών και μεταφοράς και απόθεσης των παραγόμενων υλικών στα πεδινά. Δεν αποκλείεται οι προσχώσεις να έκλεισαν τις επιφανειακές εξόδους σε κάποιες λεκάνες, με ενδεχόμενο αποτέλεσμα την δημιουργία ή την επέκταση ελών, όπως για παράδειγμα ο σχηματισμός της Κίτρινης Λίμνης¹⁰⁷. Την ίδια περίοδο εισήχθησαν ως καλλιεργήσιμα είδη δέντρων η καρδιά και η ελιά.

Από τότε και στο εξής, οι οποιεσδήποτε αλλαγές που παρατηρούνται και συντελούνται στο ευρύτερο περιβάλλον της χλωρίδας στην περιοχή, όπως για παράδειγμα η συρρίκνωση των κωνοφόρων κυρίως δασών σε υψηλό υψόμετρο, οφείλονται περισσότερο σε ανθρωπογενείς παρεμβάσεις¹⁰⁸, οι οποίες συνέχισαν να λαμβάνουν χώρα έως και την YEX¹⁰⁹.

¹⁰² Ζιώτα 2007,20.

¹⁰³ Στο εξής ΠΕΧ

¹⁰⁴ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,562.

¹⁰⁵ Ζιώτα 2007,20.

¹⁰⁶ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,562.

¹⁰⁷ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,562.

¹⁰⁸ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996, 564. (Υποθέσεις που εικάζονται και προτείνονται, αφορούν την έντονη υλοτομία, την ύπαρξη μεγάλων κοπαδιών ζώων όπου απαιτείται η διάνοιξη μεγάλων περασμάτων για την μετακίνησή τους από τις εγκαταστάσεις του χειμώνα σε αυτές του καλοκαιριού μέσα από τα δάση πιθανώς και στην ανάπτυξη ίσως ενός εμπορικού δικτύου, διακοινοτικού χαρακτήρα, με την ανταλλαγή διαφόρων προϊόντων, όπως για παράδειγμα ξυλεία για πλοίαρια ή μαλλί).

¹⁰⁹ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,564.

Β) Η Εποχή του Χαλκού στην Δυτική Μακεδονία

Αν και την τελευταία τριακονταετία τα αρχαιολογικά δεδομένα για την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας εμπλουτίστηκαν αρκετά και συνεχίζουν να εμπλουτίζονται μέσα από την διενέργεια μιας σειράς ανασκαφικών προγραμμάτων και ερευνών που αφορούν διάφορες αρχαιολογικές φάσεις και περιόδους, ωστόσο, η Εποχή του Χαλκού (βλ.πίνακα 1) παραμένει μια προβληματική περίοδος για την έρευνα.

Όσον αφορά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όπου έχουν ανασκαφεί πολύ σημαντικές θέσεις και συνεχίζεται ακόμα και τώρα η μελέτη των ευρημάτων τους, όπως για παράδειγμα τα Σέρβια¹¹⁰ στην περιοχή της Κοζάνης, ο Μάνδαλος¹¹¹ και το Αρχοντικό¹¹² στην περιοχή των Γιαννιτσών (βλ. Χάρτη 5, θέσεις: 6, 12, 14), παρέχοντας σημαντικά οικιστικά-αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και καθορισμένες χρονολογικές φάσεις¹¹³, μας δίνεται η δυνατότητα να ανασυστήσουμε, αρχικά τουλάχιστον, μια βασική εικόνα του σχηματισμού του οικιστικού ιστού, της οργάνωσης και της μορφής που είχαν αυτές οι κοινωνίες σε αυτή την περίοδο.

Σχετικά με την Μέση και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, όχι μόνο στη Δυτική, αλλά σχεδόν σε όλη την περιοχή της Μακεδονίας, από το 2200-1100 π.Χ. περίπου, είναι δύσκολο να διαφανούν αλλαγές και γενικότερα να γίνει σαφής διάκριση μεταξύ των δύο περιόδων. Τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι ελλιπή και αποσπασματικά, δυσκολεύοντας τον εντοπισμό αλλαγών ή και μεταβατικών περιόδων. Για αυτόν το λόγο οι μελετητές της προϊστορίας της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας έχουν ονομάσει όλη αυτή την περίοδο ως “YEX”¹¹⁴. Παρόλα αυτά, για την εξακρίβωση της ύπαρξης και οργάνωσης οικισμών στην Δυτική Μακεδονία την χρονική περίοδο από το 1600/1500-1100 π.Χ. περίπου, την YEX δηλαδή όπως καθορίζεται βάσει των συσχετισμών με την Υστεροελλαδική περίοδο στην Νότια Ελλάδα¹¹⁵, οι πληροφορίες αντλώνται πρωτίστως μέσα από ευρήματα που αποκαλύφθηκαν μετά από ανασκαφές που διενεργήθηκαν σε διάφορα νεκροταφεία αυτής της περιόδου, όπου εκτός των άλλων εντοπίζεται και μυκηναϊκή κεραμική και δευτερευόντως από ορισμένες θέσεις

¹¹⁰ Το ανασκαφικό πρόγραμμα των Σερβίων πραγματοποιήθηκε από το 1971-1973 υπό την αιγίδα της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα με υπεύθυνους τους C. Ridley και K.A. Wardle. “Rescue excavations at Servia 1971-1973: A Preliminary Report,” BSA 74 (1979). Εντοπίστηκαν δύο οικιστικές φάσεις της ΠΕΧ.

¹¹¹ Το ανασκαφικό πρόγραμμα στον Μάνδαλο πραγματοποιήθηκε υπό την διεύθυνση του τμήματος Αρχαιολογίας του ΑΠΘ με υπεύθυνους τις Αικ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου από το 1981-1987. Βλέπε υποσημείωση 250 στο Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996, 571 και υποσημείωση 457 στο Andreou, Fotiadis and Kotsakis Addendum 1996-1999, 322. Εντοπίστηκε μια οικιστική φάση της ΠΕΧ από το 2900-2200 π.Χ.).

¹¹² Το ανασκαφικό πρόγραμμα στο Αρχοντικό πραγματοποιήθηκε υπό την διεύθυνση του τμήματος Αρχαιολογίας του ΑΠΘ με υπεύθυνους τις Αικ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Αγγ. Πιλάλη-Παπαστερίου σε συνεργασία με την ΙΖ ΕΠΚΑ από το 1991-2001. Βλέπε ανακοινώσεις ΑΕΜΘ 1992-2001. Εντοπίστηκαν δύο οικιστικές φάσεις της ΠΕΧ(ΜΕΧ) (2300-2200 και 2200-1980 π.Χ.).

¹¹³ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996, 565, υποσημείωση 188 και 191 για C14 χρονολογήσεις.

¹¹⁴ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996, 565

¹¹⁵ Στο εξής ΥΕ. Μυκηναϊκής τεχνοτροπίας, ΥΕΙΙΒ και ΥΕΙΙΓ αντικείμενα έχουν εντοπιστεί σε διάφορα νεκροταφεία της περιόδου σε διάφορες θέσεις στην Δυτική Μακεδονία δίνοντας την υποψία για την ύπαρξη μυκηναϊκού οικισμού. Ακόμα όμως εκκρεμεί η πλήρης μελέτη τους και ανάλυση.

που παρέχουν, εκτός από την χαρακτηριστική κεραμική της περιόδου με την αμαυρόχρωμη διακόσμηση¹¹⁶ και ορισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Γ) Οικισμοί της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Δυτική Μακεδονία

Από το σύνολο των θέσεων που έχουν εντοπιστεί και μελετηθεί ως τώρα στην Δυτική Μακεδονία, είτε με την διενέργεια επιφανειακών ερευνών, είτε με την διενέργεια ανασκαφών, ελάχιστες είναι οι θέσεις που διασώζουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της YEX και αυτά αποσπασματικά, φαινόμενο που καθιστά αδύνατη την διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας, όσον αφορά την πολεοδομική ανάπτυξη, εξέλιξη και οργάνωση των οικισμών σε αυτή την περίοδο. Η πλειονότητα των ευρημάτων αφορά κινητά οικιστικά ή ταφικά ευρήματα, κυρίως κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα και μικροαντικείμενα από διάφορα υλικά που εντοπίστηκαν φυσικά σε τάφους ή σε καλά χρονολογημένες, στρωματογραφικά, οικιστικές ενότητες.

Σε αυτό το υποκεφάλαιο επομένως, θα προχωρήσουμε στην αναφορά όλων των θέσεων που χρονολογούνται στην YEX με βάση τα κινητά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπου απαντώνται, ενώ το επόμενο θα εστιάσει στις θέσεις εκείνες που διασώζουν και διατηρούν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή οικοδομικές παρεμβάσεις στον χώρο, παρουσιάζοντας και περιγράφοντας πιο αναλυτικά όλα τα αρχαιολογικά δεδομένα που σώζονται.

Στο ύψος του μέσου ρου του Αλιάκμονα, στις όχθες του ποταμού κοντά στα Σέρβια, έχουν εντοπιστεί δύο θέσεις, η Γούλες-Βαρεμένοι και η θέση Κρανίδα-Κρυόβρηση, όπου έχει διαπιστωθεί συνεχής κατοίκηση από την Πρώιμη Νεολιθική έως και την YEX, γεγονός που πιστοποιείται από την ύπαρξη μυκηναϊκών όστρακων¹¹⁷. Σε μεγαλύτερο υψόμετρο και συγκεκριμένα στην περιοχή της Αιανής στον Νομό Κοζάνης στον λόφο της Μεγάλης Ράχης, όπου είχε αναπτυχθεί κατά την κλασσική αρχαιότητα η πόλη της αρχαίας Αιανής, στον χώρο της ακρόπολης, έχουν αποκαλυφθεί μετά από ανασκαφές της Λ' ΕΠΚΑ δύο, μικρών διαστάσεων, ωοειδή κτίρια με λίθινη θεμελίωση, ένα εκ των οποίων το ένα επίσης έφερε και ορθογώνια

¹¹⁶ Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ. 2003,171,

“ matt painted-θαμπή ή μακεδονική αμαυρόχρωμη ή βορειοδυτική αμαυρόχρωμη ή δωρική κεραμική ή κεραμική τύπου Μπουμπούστι, τοποθεσία που για πρώτη φορά την εντόπισε ο W.A. Heurtley το 1927. Η χειροποίητη αυτή κεραμική αποτελεί ένα terminus post quem για την χρονολόγηση θέσεων-οικισμών στην YEX στην Μακεδονία. Συναντάται σε όλη σχεδόν την Δυτική και Κεντρική Μακεδονία από την πρώιμη περίοδο ακόμα της YEX. Μελέτες, εμφανίζουν ως φορείς αυτού του είδους την κεραμική τα βορειοδυτικά ελληνικά φύλα στα οποία ανήκουν και οι Μακεδόνες. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1.56,8.43), οι Μακεδόνες αυτοί μετέβησαν από την Πίνδο στην Δρυοπίδα και την Πελοπόννησο όπου ονομάστηκαν Δωριείς. Σημαντικός σταθμός μετακινήσεων αυτών των φύλων είναι η κοιλάδα του Σπερχειού, όπου εντοπίστηκε αμαυρόχρωμη κεραμική της Μεσοελλαδικής περιόδου. Ως επικρατέστερη άποψη για την καταγωγή αυτής της κεραμικής σήμερα, θεωρείται η προέλευσή της από την Μεσοελλαδική κεραμική της Νοτίου Ελλάδας, πιθανόν με ορισμένες επιδράσεις από μυκηναϊκά μοτίβα, παρά η θεωρία της γένεσής της από τοπικές απομυμήσεις μυκηναϊκών αγγείων που εισήχθησαν στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας κατά την YEX.”

¹¹⁷ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,566.

εστία στο κέντρο. Αν και η χρονολόγηση αυτών των κτιρίων τοποθετείται γύρω στο 2000 π.Χ., ωστόσο η ποσότητα της αμαυρόχρωμης κεραμικής που έχει περισυλλεχθεί γύρω από αυτά αλλά και από την περιοχή γύρω από την ακρόπολη υποδηλώνει ότι η κατοίκηση συνεχίζεται και κατά την YEX¹¹⁸. Με αυτό, συνάδει το γεγονός ότι σε χαμηλότερο επίπεδο από την ακρόπολη, στην βόρεια υπώρεια του λόφου στην θέση Λειβάδια, κοντά στο κλασικών χρόνων βασιλικό νεκροταφείο, εντοπίστηκε επίσης και ανασκάφηκε, νεκροταφείο της YEX, από όπου προήλθαν σημαντικά μυκηναϊκά ευρήματα μαζί με μια μεγάλη ποσότητα αμαυρόχρωμης κεραμικής, μέσα σε λακκοειδείς και κτιστούς τάφους¹¹⁹.

Στην περιοχή της Πτολεμαΐδας και συγκεκριμένα στην Κίτρινη Λίμνη, όπου η έντονη εκβιομηχάνιση της περιοχής, λόγω της δημιουργίας των εργοστασίων της ΔΕΗ και της εξόρυξης λιγνίτη, μεταμόρφωσε ριζικά το τοπίο, δημιουργώντας νέες κοιλάδες και λόφους, έδωσε την δυνατότητα στους μελετητές αρχαιολόγους να εντοπίσουν και να ταυτίσουν πολλές προϊστορικές θέσεις. Συγκεκριμένα στην θέση Μεγάλο νησί Γαλάνης ανάμεσα σε όλα τα άλλα ευρήματα που έχουν βρεθεί και πιστοποιούν την κατοίκηση της θέσης καθ' όλη την διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου και της Εποχής Χαλκού, έχει βρεθεί και μικρή ποσότητα κεραμικής της YEX¹²⁰.

Στην κοιλάδα επίσης γύρω από την λίμνη της Μικρής Πρέσπας, στις οχυρωμένες θέσεις Οξιά-Μικρόλιμνη και Τρίγωνον, με βάση την κεραμική που έχει περισυλλεχθεί παρατηρείται κατοίκηση κατά την YEX και την Πρώιμη Εποχή Σιδήρου¹²¹.

Στην κοιλάδα τέλος των Γιαννιτσών η οποία καλύπτει την πεδιάδα Βέροιας-Γιαννιτσών, με ανατολικό όριο τον ποταμό Αξιό, η μοναδική θέση που έχει ανασκαφεί παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για την ανάπτυξη των οικισμών στην Δυτική Μακεδονία κατά την YEX είναι το Αγγελοχώρι Ημαθίας. Εκεί έχει εντοπιστεί ένα ανάλημμα/άνδηρο στην περιφέρεια της τούμπας, μεγάλη ποσότητα αμαυρόχρωμης κεραμικής, κύρια γνωρίσματα αυτής της περιόδου που απαντώνται και σε άλλες θέσεις στην Κεντρική Μακεδονία και ποσότητα μυκηναϊκής κεραμικής του 12 και 11^{ου} αιώνα π.Χ.¹²².

Δ) Αρχαιολογικά Δεδομένα

1) Αγγελοχώρι Ημαθίας

Η μοναδική θέση, όπως προαναφέρθηκε, που έχει ανασκαφεί στην Δυτική Μακεδονία και από την οποία προέρχονται τα λιγοστά έως τώρα αρχαιολογικά

¹¹⁸ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,567 και Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ. 1989,46, 2003,168.

¹¹⁹ Καραμήτρου –Μεντεσίδη Γ. 2003,171-173.

¹²⁰ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,569.

¹²¹ Κοκκινίδου- Τρανταλίδου 1991,95.

¹²² Στεφανή – Μερύσης 2003,229.

δεδομένα μέσα από τα οποία μπορούμε να ανασυστήσουμε και να κατανοήσουμε την πολεοδομική και οικιστική ανάπτυξη των οικισμών της ΥΕΧ σε αυτή την περιοχή, είναι η προϊστορική θέση στο Αγγελοχώρι Ημαθίας¹²³ (βλ.Χάρτη 6).

Η συστηματική ανασκαφή στην τούμπα του Αγγελοχωρίου η οποία απέχει 1,5 χλμ Β-ΒΑ από το ομώνυμο χωριό, ξεκίνησε το 1994 και ολοκληρώθηκε το 1997 υπό την διεύθυνση της ΙΖ' ΕΠΚΑ Ημαθίας με υπεύθυνους αρχαιολόγους την Ε.Στεφανή και Ν. Μερούση¹²⁴.

Η τούμπα (βλ.εικ.1) έχει περίμετρο 333μ. έχοντας την μορφή εκτεταμένου και επιμήκους γηλόφου και από τα αρχικά 14 στρώματα έκτασης που κάλυπτε, σήμερα απομένουν μόνο τα 7, λόγω του ότι για δεκαετίες αφαιρούνταν χώμα από το σημείο αυτό και χρησιμοποιούνταν για διάφορες εργασίες.

Μέσα από τις τέσσερις ανασκαφικές περιόδους κατά τις οποίες ερευνήθηκε ο οικισμός αυτός, προκύπτει ότι υπήρξαν τουλάχιστον δύο οικιστικές φάσεις και πιθανώς μια ακόμα, σε ανώτερο στρώμα, η οποία και έχει χαθεί.

Η ανασκαφή που έλαβε μέρος στην δυτική και ανατολική πλαγιά της τούμπας αντίστοιχα, αποκάλυψε την παρουσία στρωμάτων και αρχιτεκτονικών καταλοίπων με κλίση αντίθετη προς την κλίση της πλαγιάς υποδηλώνοντας ότι επρόκειτο για μια κατασκευή, πιθανότατα τεχνητού ανδρήρου, το οποίο διαμορφώθηκε μετά από ανθρώπινη επέμβαση. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν απλά υλικά, όπως πατημένο χώμα, πηλός, άχρηστο οικοδομικό υλικό, το οποίο ξεκινούσε από το χαμηλό σημείο της πλαγιάς ή και από τους πρόποδες του υψώματος και έφθανε σχεδόν ως την κορυφή του.

Πιο συγκεκριμένα, η σύσταση αυτού του ανδρήρου αποτελείται στα ανώτερα στρώματα από μεγάλη ποσότητα κεραμικής, διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, όπως πλίνθους, κομμάτια πηλού μερικά από τα οποία σώζουν ίχνη καλαμιών ή και χονδρών ξύλων, λίθους και κομμάτια από πολύ ισχυρό δύσθρυπτο κονίαμα. Προχωρώντας σε κατώτερα στρώματα¹²⁵ αν και εντοπίζεται διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, ωστόσο το χώμα γίνεται πιο σκληρό και συμπαγές ενώ η κεραμική ελαχιστοποιείται¹²⁶.

Οι μελετητές πλέον υποστηρίζουν, ότι ο οικισμός περιβαλλόταν από μια ογκώδη κατασκευή, αναλημματικού χαρακτήρα¹²⁷, όπου στο υψηλότερο σημείο της, φαίνεται

¹²³ Ο πρώτος τόμος της τελικής δημοσίευσης για τον προϊστορικό οικισμό στο Αγγελοχώρι Ημαθίας με τον τίτλο "Αγγελοχώρι: Οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ημαθία, τόμος Α'", εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο Κυριακίδη στα τέλη Απριλίου του 2010. Σε αυτό τον τόμο δημοσιεύθηκαν, η αρχιτεκτονική του οικισμού, το παλαιοβοτανικό υλικό, τα όστρεα, τα οστέινα και λίθινα εργαλεία, ενώ υπάρχει εκτενές κεφάλαιο για την παλαιογεωγραφία της περιοχής. Το μεγαλύτερο μέρος της δημοσίευσης έγινε από τους διευθύνοντες ανασκαφείς Λιάνα Στεφανή και Νίκο Μερούση ενώ συνέδραμαν με την συγγραφή επιμέρους θεμάτων και άλλοι μελετητές αρχαιολόγοι.

¹²⁴ Στεφανή 1994, 125-129 και 1997, 101-108.

¹²⁵ Η ανασκαφή έφτασε σε βάθος 3,30 μ από την επιφάνεια χωρίς να εντοπιστεί το φυσικό έδαφος.

¹²⁶ Στεφανή 1994, 126-127, και 1997, 102.

¹²⁷ Ανάλογες αναλημματικές κατασκευές αποκαλύφθηκαν σε ανασκαμμένους επίσης οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας, όπως είναι αυτοί της Ασσήρου και της Τούμπας Θεσσαλονίκης, στους οποίους και θα αναφερθούμε παρακάτω.

να υπήρχαν κτίρια, όπως αποδεικνύεται και από τα στρώματα καταστροφής. Το κτίριο πρέπει να διατάσσονταν κλιμακωτά προς την κορυφή¹²⁸.

Η ανασκαφή στην κορυφή της τούμπας, κάτω από το επιφανειακό στρώμα όπου είχαν ήδη εντοπισθεί αρκετά οικοδομικά κατάλοιπα από μεγάλα κομμάτια πηλού με ίχνη από ξύλα και καλάμια, τα οποία προέρχονταν από τη στέγη και τους τοίχους, αποκάλυψε δύο στρώματα καταστροφής με άφθονα μικροευρήματα και ποσότητες κεραμικής, τα οποία εκπροσωπούν ισάριθμες οικιστικές φάσεις της YEX. Με βάση τα αποσπασματικά αρχιτεκτονικά και οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν, οι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι ίδιοι χώροι επανακατοικούνται από την μια φάση στην άλλη με ενδιάμεσες επισκευαστικές επεμβάσεις¹²⁹.

Η πρώτη οικοδομική φάση αντιπροσωπεύεται από διάφορα οικοδομικά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως ένας αποσπασματικός σωζόμενος τοίχος από πηλό με κατεύθυνση B-N με μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.35μ, ο οποίος φαίνεται να εντοπίζεται και σε άλλο ανασκαφικό τομέα¹³⁰. Πιστοποιείται επίσης ένας εσωτερικός χώρος οικίας, ο οποίος φέρει δάπεδο καλυμμένο με λευκό κονίαμα, με υπόστρωμα από σφιχτό πλάσμένο χώμα με χαλίκια, μια εστία με πήλινο πεταλόσχημο περιχέλωμα¹³¹, με επίστρωση από λευκό κονίαμα και τα αποσπασματικά κατάλοιπα ενός τοίχου με μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.25μ. Μέσα σε αυτό το χώρο εντοπίστηκε και ένα στρώμα καταστροφής με πολλά αγγεία οικιακής χρήσης, υφαντικά βάρη και εργαλεία (βλ.εικ.2). Εκτός από αυτά, εντοπίστηκαν και άλλα δάπεδα κατασκευασμένα από πηλό και άμμο και από σκληρό χώμα, με υπόστρωμα από μεγάλα όστρακα αγγείων. Επίσης, εντοπίστηκε πηλοκατασκευή πεταλοειδούς σχήματος που σώζει τμήμα θολωτής στέγας (βλ.εικ.3), με υπόστρωμα από πλιθιά, βότσαλα και άμμο που πιθανώς ερμηνεύεται ως ιπνός ή γενικότερα κατασκευή που συνδέεται με την παρασκευή ή την αποθήκευση τροφής¹³².

Η δεύτερη οικοδομική φάση, διακρίνεται ως προς τα αρχιτεκτονικά της στοιχεία μόνο από την παρουσία δαπέδων που εντοπίστηκαν στις διάφορες ανασκαφικές τομές¹³³ και ένα εξ' αυτών το οποίο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση (βλ.εικ. 4), η επιφάνεια του έχει καλυφθεί με συμπαγές, αργιλώδες υλικό με τεφρόλευκη απόχρωση και φέρει υπόστρωμα από βότσαλα και άμμο.

Με βάση τα δεδομένα από την ανασκαφή της κορυφής, φαίνεται ότι αυτή την περιοχή της τούμπας την καταλάμβανε ένα μεγάλο κτίσμα που διέθετε δάπεδα από κονίαμα, εστία, τοίχους και στέγη από ξύλα και στοιβαχτό πηλό, ενώ στα ανατολικά του υπήρχε ένας υπαίθριος χώρος και μικροί χώροι αποθήκευσης, όπως διαπιστώνεται από την παρουσία αποθηκευτικών αγγείων (βλ.εικ.5). Στο δυτικό τμήμα της κορυφής του λόφου φαίνεται να υπήρχαν χώροι οικοτεχνικής δραστηριότητας και ένα άλλο κτίσμα με αποθηκευτικούς χώρους¹³⁴.

¹²⁸ Στεφανή 1994,127.

¹²⁹ Στεφανή 1997,102.

¹³⁰ Στεφανή 1997,102.

¹³¹ Μήκος=0,52μ και πάχος= 0,15μ.

¹³² Στεφανή 1997,103-104.

¹³³ Στεφανή 1997,104.

¹³⁴ Στεφανή 1997,104.

Σε βάθος 1,50μ από την επιφάνεια και κάτω από τα στρώματα καταστροφής εντοπίστηκε στρώμα άμμου πάχους 0.35 εκ. Κάτω από αυτό το στρώμα άμμου εντοπίστηκε άλλη μια οικιστική φάση, για την οποία τα δεδομένα που διασώζονται είναι ελάχιστα¹³⁵.

Όσον αφορά την κεραμική και τα οικιστικά μικροεγρήματα που εντοπίστηκαν στις πλαγιές της τούμπας αλλά και στην κορυφή, είναι χαρακτηριστικά της ΥΕΧ στη Μακεδονία.

Στις πλαγιές της τούμπας και συγκεκριμένα επάνω στο άνδρη, η χαρακτηριστικότερη ομάδα κεραμικής που εντοπίστηκε και συλλέχθηκε σε μεγάλες ποσότητες αφορούσε την κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση¹³⁶ (βλ.εικ 6). Με την αμαυρόχρωμη κεραμική συνυπήρχε και η εγχάρακτη, η οποία όμως εντοπίστηκε σε μικρότερο ποσοστό¹³⁷. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο κατηγορίες κεραμικής, η ανασκαφή σε αυτό τον χώρο επέδωσε και άφθονη ποσότητα οστράκων από αποθηκευτικά αγγεία με χονδροειδή τοιχώματα και αβαφή επιφάνεια, κυρίως πίθων και αμφορέων με κατακόρυφες λαβές. Αξίζει να σημειωθεί επίσης, ότι σε αδιατάρακτα στρώματα εντοπίστηκαν ελάχιστα όστρακα τροχήλατων αγγείων με πολύ λεπτά τοιχώματα και εξαιρετική ποιότητα πηλού που είναι πιθανόν να ανήκουν σε μυκηναϊκά αγγεία¹³⁸. Ακόμη, εκτός από την κεραμική, συλλέχθηκαν και άλλα μικροαντικείμενα, όπως είναι για παράδειγμα μια μικρή χάλκινη περόνη με σπειροειδή κεφαλή, πήλινες αγνύθες, κολουροκωνικά και αμφικωνικά σφονδύλια, λίθινα εργαλεία και τμήματα οστέινων περονών¹³⁹.

Η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής που εντοπίστηκε στην κορυφή της τούμπας αφορούσε αποθηκευτικά αγγεία με χαρακτηριστικότερο σχήμα αυτό του πίθου. Φυσικά αποκαλύφθηκε και μεγάλο ποσοστό αμαυρόχρωμης διακόσμησης κεραμική με τα αντίστοιχα σχήματα, εγχάρακτη κεραμική και ορισμένα τροχήλατα αγγεία με γραπτές ταινίες και εδώ, πιθανότατα μυκηναϊκά. Τέλος, εντοπίστηκαν και εδώ πολλά μικροαντικείμενα, όπως είναι οι πυραμιδοειδείς αγνύθες, τα δισκοειδή σφονδύλια, λίθινα και οστέινα εργαλεία¹⁴⁰.

¹³⁵ Στεφανή 1997,104.

¹³⁶ Βλ. ό.π. υποσημ. 116. και Στεφανή Λ. 1994,128. "Τα αμαυρόχρωμα αγγεία φέρουν είτε κιτρινωπή λειασμένη επιφάνεια, είτε πορτοκαλόχρωμη αδρή, ενώ απαντούν και ορισμένα όστρακα με τεφρή επιφάνεια. Η διακόσμηση αυτή συναντάται σε μικρά και σε μεγάλα αποθηκευτικής χρήσεως αγγεία και συγκεκριμένα σε ευρύστομα κύπελλα με υπερυψωμένες λαβές, πρόχους και πιθοειδή αγγεία με κατακόρυφες ταινιωτές λαβές. Τα διακοσμητικά μοτίβα που την χαρακτηρίζουν είναι, οι σπείρες, τρίγωνα διαγραμμισμένα με λοξές γραμμές ή με πλέγμα, τρίγωνα με αγκιστρωτή απόληξη, ενάλληλες γωνίες, λεπτές οδοντωτές και κυματοειδείς γραμμές, πλατιές οριζόντιες και κάθετες ταινίες αλλά και ρόδακες ακτινωτοί γύρω από οπές. Μεγάλη είναι η ποικιλία με την οποία συνδυάζονται τα μοτίβα μεταξύ τους. Τα μέρη του αγγείου τα οποία κοσμούνται συνήθως είναι η περιοχή κάτω από το χείλος, οι λαβές και η περιοχή γύρω από αυτές και το σώμα του αγγείου."

¹³⁶ Στοιχείο που επιβεβαιώνει την άποψη ότι η εγχάρακτη κεραμική απαντά σε μεγαλύτερα ποσοστά στην περιοχή του Λαγκαδά με διάδοση προς τα ανατολικά, ενώ η αμαυρόχρωμη επιχωριάζει στην κοιλάδα του Αξιού και στην πεδιάδα δυτικά αυτής.

¹³⁸ Στεφανή 1994,129.

¹³⁹ Στεφανή 1994,129.

¹⁴⁰ Στεφανή 1997,104-105.

Σύμφωνα με τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, αρχιτεκτονικά/οικιστικά κατάλοιπα και μικροευρήματα, η χρονολόγηση και των δύο οικιστικών φάσεων που διακρίνονται μπορεί να τοποθετηθεί στην YEX. Με βάση τις ραδιοχρονολογήσεις των δειγμάτων άνθρακα που περισυλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή του 1994, ένα από τα δείγματα έδωσε χρονολόγηση 1420-1134 π.Χ., ενώ δύο άλλα δείγματα δίνουν χρονολογήσεις στο α' μισό του 13^{ου} αιώνα π.Χ.

Η νεότερη φάση είναι ευδιάκριτη και αντιπροσωπεύεται από αρκετά οικοδομικά κατάλοιπα. Η δεύτερη, αν και δεν διατηρείται το ίδιο καλά με την πρώτη, ωστόσο παρέχει εκείνα τα στοιχεία μέσα από τα οποία υποδηλώνεται ότι οι σωζόμενοι χώροι αυτοί επανακατοικήθηκαν και μπορούν να τοποθετηθούν με ασφάλεια χρονολογικά στην YEX. Το στρώμα άμμου που εντοπίστηκε κάτω από τα δύο στρώματα καταστροφής παραμένει προβληματικό ως προς την ερμηνεία του¹⁴¹. Όσον αφορά την τρίτη φάση που ανιχνεύθηκε, την κατώτερη, η οποία διατηρούσε ίχνη καύσης από καταστροφή, από την λιγοστή ποσότητα οστράκων αμαυρόχρωμης κεραμικής που εντοπίστηκε, μπορεί και αυτή να τοποθετηθεί χρονολογικά με ασφάλεια στην YEX.

Αναμένονται, τέλος, τα αποτελέσματα των ραδιοχρονολογήσεων από τα δείγματα άνθρακα που συλλέχθηκαν κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο του 1997, τα οποία και θα προσθέσουν περισσότερα στοιχεία για τα χρονολογικά πλαίσια των οικιστικών φάσεων¹⁴².

3.2 Κεντρική Μακεδονία

Α) Γεωμορφολογία και περιβάλλον

Η Κεντρική Μακεδονία (βλ. Χάρτη 3), όπως αναφερθήκαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, οριοθετείται από τους ποταμούς Αξιό στα δυτικά και Στρυμόνα στα ανατολικά. Η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται από την παρουσία εκτεταμένων πεδιάδων, με κυριότερη την κοιλάδα των Γιαννιτσών-Θεσσαλονίκης η οποία διαμορφώνεται και απλώνεται κατά μήκος του ποταμού Αξιού. Οι μικρότερης έκτασης πεδιάδες που συμπληρώνουν την εικόνα αυτή είναι η εύφορη πεδιάδα του Λαγκαδά, η οποία απλώνεται περιμετρικά γύρω από την λίμνη Κορώνεια¹⁴³ και η μικρή πεδιάδα της Χαλκιδικής. Αυτές οι κοιλάδες καλύπτουν επιφάνεια 4000 τ.μ., το οποίο αποτελεί το 36% της συνολικής εκτάσεως που καλύπτει η περιοχή.

Επίσης, εντός των γεωγραφικών ορίων της περιοχής απαντώνται ορεινοί όγκοι με σχετικά χαμηλό υψόμετρο. Από βορά προς νότο συναντούμε τα όρη Δύσωρον-Κρούσια, το όρος Βερτίσκο και Κερδύλλιον που βρίσκονται πλησίον της κοιλάδας του Λαγκαδά και τα όρη Χορτιάτης και Χολομώντας τα οποία εκτείνονται στην χερσόνησο της Χαλκιδικής. Τα παραπάνω ορεογραφικά συγκροτήματα ξεκινούν από

¹⁴¹ Στεφανή Λ. 1994,106.

¹⁴² Στεφανή Λ.1997,106.

¹⁴³ Αλλιώς και λίμνη του Λαγκαδά.

τα 1000 περίπου μ. υψόμετρο και φτάνουν έως τα 1200 μ. Τα ψηλότερα συναντώνται στο βορειότερο και το νοτιότερο άκρο που ορίζουν το τμήμα αυτό της Κεντρικής Μακεδονίας. Πρόκειται για το όρος Κερκίνη που φθάνει τα 2031 μ. υψόμετρο στον βορά και για το όρος Άθως που βρίσκεται στην χερσόνησο της Χαλκιδικής στο νότο με υψόμετρο 2033 μ. Φυσικά, στο τμήμα αυτό υφίστανται πολλοί ορεινοί όγκοι μικρότερου υψομέτρου και μόνο το 15% του συνολικού ορεινού όγκου ξεπερνά τα 1000 μ. υψόμετρο. Όσον αφορά το υδρογραφικό δίκτυο της περιοχής, συναντούμε μικρής εκτάσεως λίμνες, όπως είναι η λίμνη της Κορώνειας στον Λαγκαδά και η λίμνη της Βόλβης στις υπώρειες του όρους Κερδύλιου στα ανατολικά.

Το παλαιοπεριβάλλον της περιοχής κατά τις προϊστορικές περιόδους ήταν διαφορετικό από σήμερα. Μέσα από παλυνολογικές μελέτες που διενεργήθηκαν, υποδηλώνεται η συνεχής επέκταση φυλλοβόλων δασών κατά την πρώιμη περίοδο του Ολοκαίνου¹⁴⁴ τόσο στις πεδιάδες, όσο και στα όρη της περιοχής. Σε υστερότερες περιόδους, κατά την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη εποχή του Χαλκού (βλ. πίν.1) την εξάπλωση των δασών ακολουθεί η συρρίκνωσή τους, πιθανώς λόγω της έντονης ανθρώπινης δραστηριότητας. Ενδείξεις, για την πλήρη εξαφάνιση των δασών από τις πεδινές περιοχές, πιθανώς χρονολογούνται το τέλος της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. ή στις αρχές της πρώτης¹⁴⁵.

Οι παλυνολογικές μελέτες από την κοιλάδα των Γιαννιτσών προβάλλουν ένα περιβάλλον όπου επικρατούσαν ασταθείς γεωλογικές συνθήκες, οι οποίες σχετίζονται με μεγάλες πλημμύρες και ιζηματογενείς επικαθήσεις που δημιουργήθηκαν από μεγάλης έκτασης επιχωματώσεις και χρονολογούνται στην περίοδο της πρώιμης και μέσης νεολιθικής¹⁴⁶ (βλ.πιν. 1). Γεωμορφολογικές μελέτες στις υπώρειες της κοιλάδας του Αξιού κατέδειξαν μια άνοδο της στάθμης της θάλασσας η οποία ξεκίνησε να πραγματοποιείται γύρω στο 8000 π.Χ. φθάνοντας στο υψηλότερο σημείο της γύρω στο 4000 π.Χ., δημιουργώντας ένα βαθύ κόλπο και περιοχές με υφάλμυρα νερά. Είναι αξιοσημείωτο να αναφέρουμε, ότι ο οικισμός του Καστανά που θα παρουσιάσουμε σε παρακάτω κεφάλαιο, κατά την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, βρισκόταν επάνω σε νησί.

Αργότερα, μέσα από εκτενείς και συνεχείς αλλουβιακές αποθέσεις που ακολουθήθηκαν, συγχρόνως με επεισόδια ανυψώσης της ξηράς ως αποτέλεσμα της εναποθέσεως ιλύος από τον ποταμό, ο κόλπος που είχε δημιουργηθεί είχε καλυφθεί στο μεγαλύτερο μέρος του έως το 200 π.Χ. Η έρευνα γύρω από τις κλιματολογικές συνθήκες δεν κατέδειξε ουσιαστικές μεταβολές κατά την διάρκεια των τελευταίων 8000 χρόνων, αν και σε τοπικό επίπεδο, από περιοχή σε περιοχή σίγουρα θα υπήρχαν μικρές διαφορές¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Μεσολιθική-Πρώιμη Νεολιθική: 8000/7000-6800 π.Χ..

¹⁴⁵ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,576.

¹⁴⁶ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,576.

¹⁴⁷ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,576

Β) Η Εποχή του Χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία

Οι πρόσφατες επιφανειακές έρευνες στον χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας υπό την διεύθυνση του Δ. Γραμμένου και Μ. Μπέσιου¹⁴⁸ έδειξαν ότι από τους 220 γνωστούς προϊστορικούς οικισμούς, οι 158 ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού, δηλαδή ποσοστό που φτάνει το 86,70%. Σε 137 από τους 220 οικισμούς (ποσοστό 62,27%) έχουν εντοπιστεί και φάσεις της YEX, ενώ στους 22 από τους 137 οικισμούς (ποσοστό 16,05) αντιπροσωπεύεται αποκλειστικά η YEX. Πρόκειται δηλαδή για νέες θέσεις. Επίσης, οι 97 από τις 137 θέσεις βρίσκονται σε περιοχές, όπου έχουν εντοπιστεί νεολιθικές εγκαταστάσεις, ενώ οι 40 φαίνεται ότι ανήκουν στην κατηγορία των νεοϊδρυθέντων οικιστικών συνόλων, εφόσον στην περιοχή δεν υπάρχουν στοιχεία προγενέστερης εγκατάστασης ή δεν αναμένεται να εντοπιστούν (βλ. αναλυτικά τις θέσεις στον πίν.2). Για τον υπολογισμό αυτό οι ερευνητές στηρίχτηκαν στα εξής κριτήρια: στη δυνατότητα επέκτασης του οικισμού στο γύρω χώρο, στο εάν η έκταση που περιβάλλει τον οικισμό είναι εύφορη και στο εάν είναι εύκολη η πρόσβαση σε πηγές νερού.

Μέσα από την έρευνα στην λεκάνη του Λαγκαδά¹⁴⁹, η οποία είχε εντατικό χαρακτήρα και είναι μοναδική στον μακεδονικό χώρο καλύπτοντας το 30% της περιοχής (βόρειο τμήμα λεκάνης), ο αριθμός των θέσεων από τη νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες διακυμάνσεις. Οι νεολιθικές θέσεις είναι εννέα, εκείνες της ΠΕΧ έξι και της YEX και πάλι εννέα. Αν και ο αριθμός των θέσεων παραμένει ο ίδιος διαπιστώθηκαν ωστόσο σημαντικές μεταβολές. Οι επίπεδες, ιδιαίτερα εκτεταμένες νεολιθικές θέσεις εγκαταλείπονται και ο πληθυσμός εγκαθίσταται κατά την Εποχή του Χαλκού σε οικισμούς μικρότερης έκτασης. Ενώ οι εγκαταστάσεις της νεολιθικής και της ΠΕΧ βρίσκονται σε χαμηλό υψόμετρο, αυτές της YEX ιδρύονται κυρίως στις παρυφές της λεκάνης, στη ζώνη με μεγαλύτερο υψόμετρο, όπως είναι ο οικισμός της Ασσήρου που θα δούμε παρακάτω.

Η μετακίνηση αυτή του πληθυσμού και η εγκατάσταση σε θέσεις μικρότερης έκτασης αλλά σε υψηλότερο υψόμετρο είναι φαινόμενα που τα συναντούμε εκτός από την Κεντρική Μακεδονία και στην Δυτική και στην Ανατολική Μακεδονία αντίστοιχα και έχουν συσχετιστεί με αλλαγές στη στρατηγική εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, δηλαδή τη στροφή κατά την YEX προς ένα πιο εντατικοποιημένο σύστημα οικονομικής οργάνωσης που στηρίχτηκε στην πολυκαλλιέργεια, την κτηνοτροφία και την αποθήκευση. Τα παραπάνω συμπεράσματα προκύπτουν από τις κυριότερες συστηματικές ανασκαφές που διεξήχθησαν ως τώρα στους YEX οικισμούς της Ασσήρου, της Τούμπας Θεσσαλονίκης και του Καστανά, οι οποίοι μας δίνουν μια σαφή εικόνα της μορφής και λειτουργίας των κοινωνιών που σχηματίζονται αυτή την περίοδο.

Όσον αφορά την MEX, η χερσόνησος της Χαλκιδικής είναι η μοναδική σε ολόκληρη τη Μακεδονία η οποία έδωσε ξεκάθαρα ανασκαφικά δεδομένα από αυτή

¹⁴⁸ Γραμμένος-Μπέσιος & Κώτσος 1997, κατάλογος προϊστορικών θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας.

¹⁴⁹ Βλέπε. ό.π. υποσημ. 82 σελ.21.

την περίοδο και πιο συγκεκριμένα η περιοχή της Τορώνης, όπου πιστοποιείται αδιάκοπη κατοίκηση στη στρωματογραφία από την Τελική Νεολιθική έως την πρώιμη YEX¹⁵⁰. Η κατοίκηση γενικότερα στον ισθμό της Σιθωνίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί παρατηρείται αύξηση στον αριθμό των θέσεων από τη νεολιθική στην ΠΕΧ και σε θέσεις που βρίσκονται σε απόσταση αναπνοής από την θάλασσα. Όλοι οι οικισμοί έχουν άμεση πρόσβαση σε μικρές κοιλάδες για την άσκηση της γεωργίας και σε ζώνες ιδανικές για την βοσκή των ζώων. Η επιλογή των προϊστορικών κοινωνιών να κατοικήσουν την παραθαλάσσια ζώνη της Σιθωνίας δείχνει ότι η οικονομία τους στηριζόταν εκτός των άλλων στην αλιεία και πιθανώς σε ένα είδος εμπορίου με ανταλλαγές προϊόντων, οι οποίες αυτή τη περίοδο αποτελούν στον αιγαιακό χώρο τον κύριο μοχλό εξελίξεων και μεταβολών στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση. Φαίνεται ότι οικισμοί όπως το Βέτρινο και το Παλιοκάστελλο οι οποίοι έχουν αδιάκοπη κατοίκηση σε όλη την Εποχή του Χαλκού έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στην περιοχή.

Γ) Οικισμοί της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Κεντρική Μακεδονία

Η Κεντρική Μακεδονία αποτελεί ως επί το πλείστον το κύριο γεωγραφικό τμήμα το οποίο παρέχει πληροφορίες για τον σχηματισμό και την μορφή των οικισμών της YEX. Σε αυτή την περιοχή έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί συστηματικά τρεις από τους σημαντικότερους οικισμούς της YEX, αυτός της Ασσήρου, της Τούμπας Θεσσαλονίκης και του Καστανά στον οποίο απαντώνται και πρώιμες φάσεις κατοίκησης. Σε αυτούς τους τρεις οικισμούς σώζονται πολυάριθμες οικιστικές φάσεις με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα, αντίθετα με την κατάσταση στη Δυτική και Ανατολική Μακεδονία (βλ.Χάρτη 7 και 8).

Αξίζει να σημειωθεί ότι φάσεις της YEX, από επιφανειακές έρευνες, έχουν επίσης εντοπιστεί στις τούμπες της Γκόνας, της Θέρμης, της Βαρδαρόφτσας και στην τούμπα Περιβολάκι, οι οποίες βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Λαγκαδά, όπως και οι τρεις άλλες τούμπες.

Δ) Αρχαιολογικά Δεδομένα

1) Ασσηρος

Οι ανασκαφικές εργασίες στην τούμπα της Ασσήρου (βλ. εικ.7,8 και 9) ξεκίνησαν το 1975 υπό την διεύθυνση του K.A.Wardle, υπό την αιγίδα της Αγγλικής Σχολής στην Αθήνα και ολοκληρώθηκαν το 1979, κλείνοντας τον πρώτο κύκλο εργασιών.

¹⁵⁰ Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,584.(εντοπίστηκε μινυακή και πρώιμη μυκηναϊκή κεραμική). Επίσης στην Χαλκιδική και συγκεκριμένα στον Άγιο Μάμμα έχει ανασκαφεί νεκροταφείο της MEX και YEX.

Προκαταρκτικές εκθέσεις και επιμέρους μελέτες ήδη έχουν εμφανισθεί στην διεθνή βιβλιογραφία ενώ αργότερα συνεχίστηκαν οι συστηματικές ανασκαφές, από το 1986 έως το 1989.

Αν και η τελική δημοσίευση της θέσεως δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, παρόλα αυτά, καθ' όλη την διάρκεια των εργασιών, ο ανασκαφέας και οι συνεργάτες του, έχουν δημοσιοποιήσει κατά καιρούς και σε αρκετά μεγάλο βαθμό τα αρχαιολογικά δεδομένα και αποτελέσματα της συγκεκριμένης ανασκαφής σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά, όπως στο BSA και στο AEMΘ και έχουν προχωρήσει σε αρκετές ανακοινώσεις σε συνέδρια. Την μελέτη των αρχιτεκτονικών-οικιστικών καταλοίπων και της κεραμικής την ανέλαβε ο ίδιος ο ανασκαφέας K.A. Wardle, ενώ την μελέτη των φυτικών και οστεολογικών καταλοίπων την ανέλαβαν οι Glynis Jones και Paul Halstead αντίστοιχα.

Η τούμπα της Ασσήρου βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα της λεκάνης του Λαγκαδά (βλ.εικ.10), 25 χλμ. βόρεια της Θεσσαλονίκης και 2 χλμ. ΝΔ του σύγχρονου χωριού Άσσηρος, δίπλα στο σημερινό δρόμο Θεσσαλονίκης-Σερρών. Κατά την αρχαιότητα την περιοχή αυτή διέσχιζε ο αρχαίος δρόμος που ξεκινούσε από τον Θερμαϊκό κόλπο και κατέληγε στην κοιλάδα του Στρυμόνα και από εκεί στην σημερινή δυτική Βουλγαρία.

Η γεωμορφολογία της περιοχής της Ασσήρου και εν γένει της λεκάνης του Λαγκαδά, έτσι όπως διαμορφώνεται στην σημερινή εποχή, είναι αποτέλεσμα σύγχρονων ανθρώπινων παρεμβάσεων. Στους χαμηλούς λόφους καλλιεργούνται κυρίως δημητριακά, ενώ στα πεδινά, όπου το χώμα είναι και πιο γόνιμο, κηπευτικά είδη. Πριν την εκχέρσωση μεγάλων εκτάσεων για την δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών, η περιοχή καλυπτόταν από βελανιδιές και γινόταν υπήρχε εκτεταμένη καλλιέργεια της αμπέλου¹⁵¹. Στην περιοχή επισημαίνονται και δύο χείμαρροι, οι οποίοι ενώνονται στα νότια της τούμπας. Πιθανώς, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, αυτό το στοιχείο, η ύπαρξη δηλαδή νερού σε τόσο κοντινή απόσταση, να αποτέλεσε βασικό κριτήριο για την επιλογή της θέσης για την ίδρυση ενός οικισμού. Η άμεση και εύκολη πρόσβαση σε πηγές νερού αποτελούσε τότε ,όπως και σήμερα, βασικό κριτήριο για την επιλογή μιας οικιστικής θέσεως¹⁵².

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων, η περιοχή νότια και ανατολικά της τούμπας δεν καλλιεργούνταν μέχρι πρόσφατα, λόγω της ύπαρξης μικρών ελών τα οποία επιχωματώθηκαν αργότερα. Τα έλη αυτά, είτε αποτελούν κατάλοιπα ενός χείμαρρου ο οποίος με το πέρασμα του χρόνου αποξηράθηκε, είτε πρόκειται για αποτέλεσμα της διάνοιξης στρατιωτικής σιδηροδρομικής γραμμής από τον ελληνικό στρατό το 1916¹⁵³.

Η τούμπα σήμερα υψώνεται 14μ από το επίπεδο του εδάφους, απόρροια της ανάπτυξης του οικισμού σε επάλληλα οικιστικά επίπεδα και επιπλέον λόγω της κατασκευής περιμετρικών τεχνητών ανδρώων που σαν στόχο είχαν την υποστήριξη των κλιτύων του λόφου.

¹⁵¹ Wardle 1980, 231-234.

¹⁵² Wardle 1983,293.

¹⁵³ Wardle 1980,230.

Το σημερινό σχήμα της τούμπας είναι ελλειψοειδές και μέσα από τις παρατηρήσεις που προέκυψαν κατά την διάρκεια των ανασκαφών, πιθανολογείται ότι το σχήμα αυτό διαμορφώθηκε από τις πρώτες φάσεις δημιουργίας του οικισμού και διατηρήθηκε έως σήμερα. Ωστόσο οι διαστάσεις της τούμπας φαίνεται να μεταβάλλονται στην διάρκεια του χρόνου, εξαιτίας των αλληπάλληλων ανακατασκευών. Συνέπεια αυτής της δραστηριότητας, η οποία έμελλε παράλληλα να σταθεί πιθανή αιτία της τελικής εγκατάλειψης της θέσης κατά την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο(βλ.πίν.3), ήταν ο περιορισμός του εμβαδού του κατοικημένου χώρου από 70x116μ σε 40x70μ.¹⁵⁴.

Χρονολόγηση

Η τελική μορφή της τούμπας της Ασσήρου, όπως προαναφέρθηκε, ήταν αποτέλεσμα της διαδοχικής κατοίκησης του χώρου για πολλούς αιώνες, με ταυτόχρονη διατήρηση των ορίων του οικισμού. Είναι αξιοπρόσεκτο, ότι παρόλη την συνεχή οικοδομική δραστηριότητα μέσα στον χρόνο η πολεοδομική δομή του οικιστικού ιστού δεν μεταβλήθηκε(βλ. εικ.11).

Η θέση κατοικήθηκε χωρίς διακοπή, για περίπου 1500 χρόνια από την ΜΕΧ, γύρω στο 2000 π.Χ., έως την ΕΣ περίπου το 700π.Χ.

Κατά την διάρκεια των ανασκαφών αποκαλύφθηκαν και αναγνωρίστηκαν εννέα οικοδομικές φάσεις, εκ των οποίων οι πέντε που θα μας απασχολήσουν εδώ, οι Φάσεις 9 έως και 5, ανήκουν στην ΥΕΧ και οι Φάσεις 4 έως 1 στην ΠΕΣ. Η σχετική χρονολόγηση αυτών των φάσεων(βλ.πίν.3), βασίστηκε ως επί των πλείστον στην κεραμική της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ (Μυκηναϊκής) περιόδου και της Πρωτογεωμετρικής κεραμικής που εισήχθη από την Νότια Ελλάδα¹⁵⁵ (βλ.εικ.12 και 13).

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στον οικισμό απαντώνται και διακρίνονται τρεις κατηγορίες κεραμικής (βλ.εικ.13).

Η πρώτη κατηγορία αφορά την μυκηναϊκή κεραμική η οποία γύρω στο 1350 π.Χ., ΥΕΠΙΑ, στην Φάση 9,εισάγονταν εξ' ολοκλήρου από κατασκευαστικά κέντρα του νότου.

Η δεύτερη κατηγορία κεραμικής αφορά την παραγωγή τοπικής κεραμικής μιμούμενη την μυκηναϊκή, η οποία σύντομα ξεκίνησε να παράγεται στα παράλια και την ενδοχώρα της Μακεδονίας από την ΥΕ ΠΙΑ-Β περίοδο.

Η τεχνολογία για την παραγωγή αυτού του είδους κεραμικής, όπως ο τροχός, η γραπτή διακόσμηση και η όπτηση του πηλού σε κλίβανο με σχετικά υψηλές θερμοκρασίες, ήταν άγνωστα στην Μακεδονία πριν την εισαγωγή της μυκηναϊκής κεραμικής. Γρήγορα, ωστόσο, οι κάτοικοι της περιοχής, γύρω στα μέσα του 13^{ου} αιώνα π.Χ., απέκτησαν την απαιτούμενη τεχνογνωσία και η κατασκευή τοπικής Μυκηναϊκής κεραμικής έγινε συχνή, παράγοντας τυπικά μυκηναϊκά σχήματα με απλά διακοσμητικά θέματα (βλ. εικ12 και 16). Η ποιότητα ήταν συχνά τόσο καλή όσο και με την εισηγμένη κεραμική¹⁵⁶. Η δραστηριότητα αυτή παρατηρούνταν περισσότερο

¹⁵⁴ Wardle 1980,231-234.

¹⁵⁵ Έχει προκύψει απόλυτη χρονολόγηση μετά από δένδροχρονολόγηση και 14C.Για λεπτομέρειες βλέπε πίνακα 3.

¹⁵⁶ Τον 12^ο αιώνα π.Χ. η παραγωγή Μυκηναϊκής κεραμικής κάπου κοντά στην Άσσηρο, εντατικοποιήθηκε. Ο τοπικός πηλός, απαιτούσε έναν γρήγορο χρόνο όπτησης που έδινε στον πυρήνα

στις παράλιες περιοχές της Μακεδονίας και όχι τόσο στην ενδοχώρα της, όπου η μεγαλύτερη πλειονότητα των οικισμών συνέχιζε να παράγει και να χρησιμοποιεί την τοπική χειροποίητη κεραμική που παρήγαγε και πριν.

Η τρίτη και τελευταία κατηγορία κεραμικής που απαντάται στην περιοχή, όπως συμπεραίνεται και από τα παραπάνω, αφορά την, τοπική παραγωγή, με κύριο εκπρόσωπο την χειροποίητη καστανή κεραμική (βλ. εικ.15). Πιο συγκεκριμένα, αυτή η παραδοσιακή τοπική κεραμική, η οποία είναι χειροποίητη και στιλβωμένη παράγεται στην Μακεδονία από την ΜΕΧ, πριν ακόμα το 1600 π.Χ. Πρόκειται για λεπτή και καλά επεξεργασμένη κεραμική, που αποτελεί την συντριπτική πλειονότητα της κεραμικής που χρησιμοποιείται ακόμα και μετά την εμφάνιση και την εισαγωγή των μυκηναϊκών τύπων¹⁵⁷ (βλ.εικ.14 και 15). Όσον αφορά το θέμα της χρονολόγησης, η εγχώρια κεραμική δυστυχώς δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις στον χρόνο και συνεπώς δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά για την χρονολόγηση της συγκεκριμένης θέσης και των οικιστικών της φάσεων αντίστοιχα.

Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική

Οι ανασκαφές ξεκίνησαν στο ανατολικό πρηνές της τούμπας στο χαμηλότερο σημείο της, στα όρια με τις διπλανές γεωργικές εκτάσεις, διανοίγοντας τομή πλάτους 2μ. με στόχο να διερευνηθούν οι κατασκευές που υποστήριζαν τις παρειές.

Το χαμηλότερο αρχαιολογικό στρώμα που εντοπίστηκε επάνω από το παρθένο έδαφος και το οποίο δεν τεκμηριώνεται σχεδιαστικά, πάχους 0,50μ περίπου, δεν περιλάμβανε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, παρά μόνο μικρές ποσότητες οστράκων¹⁵⁸, ξυλανθράκων και άλλων απορριμμάτων, που αν και τεκμηριώνουν την ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο, εντούτοις δεν αποτελούν τεκμήριο ολοκληρωμένης μελέτης για την ασφαλή χρονολόγηση του συγκεκριμένου στρώματος¹⁵⁹.

Στο επόμενο στρώμα, απαντώνται τα πρώτα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Πρόκειται για ένα ανάχωμα που κατασκευάστηκε από καθαρό κόκκινο πηλό στις πλαγιές της τούμπας, για τη δημιουργία ενός ανδρήρου, το οποίο σώζεται σε ύψος 1,5μ, ενώ η θεμελίωση του φτάνει έως και τα 4μ πλάτος. Η χρονολόγησή του, με βάση την αποσπασματικά σωζόμενη μυκηναϊκή κεραμική, ανάγεται στην ΥΕΙΙΑ2-ΙΙΒ περίοδο, περίπου, δηλαδή, στο 1350 π.Χ. Πρόκειται για μια ισχυρή κατασκευή, την οποία ο Wardle την ερμήνευσε ως μια κατασκευή 'αμυντικού' χαρακτήρα η οποία πιθανώς υφίσταται από την περίοδο της πρώτης κατοίκησης στην θέση αυτή και είχε

του ένα γκρι χρώμα. Τα σχήματα που κατασκευάζονταν περιελάμβαναν κύπελλα μικρά, σκύφους, μεγάλες πρόχους και αγγεία μεταφοράς υγρών.

¹⁵⁷ Τα στρώματα καταστροφής στην Άσσηρο περιέχουν πολλούς τέτοιους τύπους αγγείων και μας βοηθούν να αναλύσουμε και να συμπληρώσουμε τον κατάλογο αυτής της ιδιαίτερης κεραμικής με τους διάφορους τύπους της. Επίσης, χονδροειδής και κακής ποιότητας πηλός που προοριζόταν για την κατασκευή μαγειρικών σκευών ήταν κάτι κοινό, όπως και η χρήση μεγάλων αποθηκευτικών πύθων ύψους άνω του 1.5μ.

¹⁵⁸ Ενδιαφέρον αποτελεί, το ότι μέσα σε αυτή την μικρή ποσότητα οστράκων που περισυλλέχθηκαν δεν επισημαίνεται η τυπική Μακεδονική κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως συμβαίνει, αντίθετα στην κοντινή θέση Σαράτσι(σημερινό Περιβολάκι)αλλά και σε άλλες θέσεις.

¹⁵⁹ Wardle 1983,295.

δημιουργηθεί με την τεχνική των αλληπάλληλων πλινθόκτιστων κιβωτίσχημων χώρων τοποθετημένων στη σειρά, όπως θα δούμε και παρακάτω στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.

Παρόλα αυτά, όπως σημειώνει και ο ίδιος ο ανασκαφέας, δεν εντοπίστηκε κανένα άλλο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο (π.χ. τάφος) το οποίο να ενισχύει την ερμηνεία του αναχώματος ως αμυντικό¹⁶⁰.

Εσωτερικά του αναχώματος αυτού, στο δυτικό τμήμα της τούμπας, εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων και μικρός αριθμός οπών πασσάλων οι οποίες χρονολογούνται στην ίδια χρονική περίοδο με το ανάχωμα. Οι τοίχοι, στους οποίους αναγνωρίστηκαν πέντε οικοδομικές φάσεις (14-10) και οι οποίοι αποτελούσαν τα πρώτα σαφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οικισμού, είχαν κατασκευαστεί από μονές σειρές πλίνθων, οι οποίες εναλλάσσονταν με ζώνες λάσπης, ίδιου πάχους με τις πλίνθους. Οι διαστάσεις των πλίνθων ήταν περίπου 0,30x0,30μ. και πάχους 0,08-0,10μ., ενώ ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους ήταν διαφορετικής προέλευσης από αυτόν της λάσπης, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένα ριγωτό μοτίβο στους τοίχους (βλ.εικ. 17).

Αυτές οι πέντε οικοδομικές φάσεις, οι οποίες αντιπροσωπεύονται από σωζόμενους τοίχους σε πέντε διαφορετικά επεισόδια κατοίκησης υπόκεινται της φάσης 9. Αξιοσημείωτο είναι, ότι αυτές οι πέντε οικοδομικές φάσεις δεν συσχετίζονται με Μυκηναϊκή κεραμική, γεγονός που οδήγησε τον ανασκαφέα να προτείνει ότι οι φάσεις αυτές ίσως είναι σύγχρονες με τις φάσεις που εντοπίστηκαν 5μ. χαμηλότερα έξω από το άνδηρο.

Δύο τοίχοι με κατεύθυνση B-N οριοθετούν ένα *δωμάτιο* όπως το χαρακτηρίζει ο ανασκαφέας, πλάτους περίπου 3,5μ., ο δυτικός τοίχος του οποίου εφάπτεται με το άνδηρο που σχηματίζεται από το ανάχωμα¹⁶¹.

Μετά την κατάρρευση των οικοδομημάτων αυτών, οι χώροι αυτοί επιχωματώθηκαν και επάνω τους ανοικοδομήθηκαν νέα κτίσματα, χωρίς να μεταβληθεί καθόλου το χωροτακτικό σχέδιο του οικισμού εφόσον τα υπολείμματα των παλαιότερων τοίχων αποτέλεσαν τα θεμέλια των νεώτερων οικοδομημάτων¹⁶².

Τόσο η χρονολόγηση, όσο και η χρήση όλων αυτών των αρχιτεκτονικών καταλοίπων δεν έχουν προσδιοριστεί ακόμα ξεκάθαρα, καθώς υπολείπονται εκείνα τα ευρήματα, όπως για παράδειγμα εστίες, που θα έδιναν στους ερευνητές την δυνατότητα να ερμηνεύσουν την χρήση τους ως κατοικίες ή αποθηκευτικοί χώροι αντίστοιχα¹⁶³.

¹⁶⁰ Wardle 1983,295. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι με παρόμοια μέθοδο στον τρόπο κατασκευής αλλά σε μεγαλύτερη κλίμακα, έχουν σχηματιστεί, επίσης, ισχυρά αναχώματα στον οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης, όπως θα δούμε και παρακάτω, μόνο που οι υπεύθυνοι μελετητές-ανασκαφείς εκεί δίνουν μια διαφορετική ερμηνεία ως προς την χρήση και τον σκοπό δημιουργίας τους.

¹⁶¹ Wardle 1983,295.

¹⁶² Wardle 1980, 236-239.

¹⁶³ Wardle 1983,294-5.

Εξωτερικά του ανδρήρου, σε επίπεδο υψηλότερο από αυτό των πλίνθινων τοίχων που εντοπίστηκαν στις φάσεις που μόλις περιγράψαμε, εντοπίστηκε ένας άλλος τοίχος που σώζεται σε ύψος 1,5μ. Ανάμεσα σε αυτόν και τον τοίχο του ανδρήρου αποκαλύφθηκε ένα στρώμα από μεγάλες ποσότητες χαλκικών, οστράκων χονδροειδούς κεραμικής, θραύσματα οστών και ξυλανθράκων. Ο ανασκαφέας ερμήνευσε αυτό το στρώμα ως κατάλοιπο ενός δρόμου που οδηγούσε στην κορυφή της τούμπας και απέδωσε σε αυτόν τον εξωτερικό τοίχο αμυντική λειτουργία, όπως ακριβώς και στο άνδηρο¹⁶⁴.

Φάσεις 9 και 8 (1350-1300 και 1300-1200 π.Χ.)

Καθ' όλη την διάρκεια της ΥΕΧ τα κτίρια, εντός της αμυντικής περιμέτρου που σχηματίζονταν από το τεχνητό ανάχωμα, κατασκευάζονταν από έναν γερό ξύλινο σκελετό, ο οποίος γεμιζόταν με λάσπη και κομμάτια από πλίνθους. Μετά από κάθε καταστροφή λόγω σεισμών, πυρκαγιών ή ακόμα και μέσω της φυσικής αποσύνθεσης αυτών των υλικών, τα κατάλοιπα που παρέμεναν στο χώρο ισοπεδωνόταν και η οικοδόμηση συνεχιζόταν χωρίς διακοπή επάνω από το παλαιότερο επίπεδο κατοίκησης, χρησιμοποιώντας πολλές φορές τους παλιούς τοίχους ως θεμέλια για τους νέους.

Σε αυτά τα πρώιμα επίπεδα που ανασκάφηκαν στην κορυφή της τούμπας και χρονολογούνται γύρω στο 1300 π.Χ., λόγω της εισηγμένης μυκηναϊκής κεραμικής που εντοπίστηκε εκεί, αποκαλύφθηκαν τα πρώτα, καλά διατηρημένα, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αντιστοιχούν στην αρχιτεκτονική φάση 9, όπου αποκαλύφθηκε ένας σημαντικός αριθμός οικοδομικών τετραγώνων, περισσότερα εκ των οποίων ερμηνεύθηκαν ως σιταποθήκες βάσει των κινητών ευρημάτων και τα οποία καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος της ανασκαμμένης περιοχής (βλ.εικ 18).

Ξεκινώντας η ανασκαφή στα ΒΑ της τούμπας, αποκαλύφθηκε ένα οικοδομικό συγκρότημα αποτελούμενο από έξι χώρους (Δωμάτια 3,5,9,12,18 και 14) και έναν διάδρομο ανάμεσα τους, τον δρόμο 10 (βλ.εικ. 19 και 20). Από τους παραπάνω χώρους, το Δωμάτιο 9 (βλ.εικ.21 και 22) θεωρήθηκε εξ' αρχής ως ένας από τους σημαντικότερους χώρους του οικισμού σε αυτή την περίοδο. Επρόκειτο για έναν χώρο που ερμηνεύθηκε ως σιταποθήκη με βάση την μεγάλη συγκέντρωση απανθρακωμένων καρπών και αποθηκευτικών αγγείων που εντοπίστηκαν εκεί. Το Δωμάτιο 9 έχει διαστάσεις 9x4 μ. και αποτελεί τον μεγαλύτερο κλειστό χώρο σε αυτή την οικιστική φάση. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων του ανέρχεται στα 0,30 μ. και στον βόρειο τοίχο σώζονται δύο είσοδοι, μια στην ΒΔ και μια στην ΒΑ γωνία. Η στέγη στηριζόταν σε πασσάλους που προέρχονταν από ξύλο βελανιδιάς και ήταν τοποθετημένοι ακανόνιστα στον χώρο. Τρεις εντοπίστηκαν στον νότιο τοίχο, τρεις στο μέσον του δωματίου και τρεις στον βόρειο τοίχο. Στο δάπεδο εντοπίστηκαν διάσπαρτα μεγάλες ποσότητες πηλομαζών οι οποίες έφεραν, πιθανώς, τα αποτυπώματα από τα ξύλινα δοκάρια που ανήκαν στην στέγη¹⁶⁵. Έχει υπολογιστεί ότι

¹⁶⁴ Wardle 1983,295-6.

¹⁶⁵ Wardle 1988,385-386.

ο συγκεκριμένος χώρος αρχικά περιείχε περίπου 18 κυβικά μέτρα αποθηκευμένης συγκομιδής σπόρων και καρπών.

Εκτός από το Δωμάτιο 9 που ήταν και το μεγαλύτερο σε έκταση, τα Δωμάτια 12 και 14 ερμηνεύθηκαν επίσης ως σιταποθήκες, εφόσον εντοπίστηκαν ορισμένα αγγεία αποθηκευτικής χρήσης και απανθρακωμένοι καρποί (βλ.εικ.23). Η καταστροφική φωτιά που κατέστρεψε ολόκληρο τον οικισμό γύρω στο 1300 π.Χ. διατήρησε αρκετά κατάλοιπα τα οποία οδηγούν τον ανασκαφέα στο ασφαλές συμπέρασμα ότι οι προαναφερθέντες χώροι λειτουργούσαν ως σιταποθήκες. Αποκαλύφθηκαν τα ίχνη μεγάλων ψάθινων κάλαθων, πύθων και μικρότερων πήλινων αγγείων αποθήκευσης. Επίσης διατηρήθηκε και διασώθηκε μεγάλη ποσότητα απανθρακωμένων σπόρων και άλλων καρπών.

Συγκεκριμένα, στο δάπεδο του Δωματίου 12 βρέθηκαν τρεις κοιλότητες στην σειρά οι οποίες πιθανώς αποτελούσαν τις βάσεις υποδοχής για τον αντίστοιχο αριθμό πύθων¹⁶⁶. Στο Δωμάτιο 9, στην μια πλευρά, πάνω σε ένα χαμηλό κτιστό έδρανο αποτυπώθηκαν από την πυρκαγιά τα ίχνη πήλινων, κυκλικού σχήματος, αντικειμένων, πιθανώς μεγάλων ακανόνιστων κάλαθων από ξύλο ιτιάς ή κάτι παρόμοιο οι οποίοι καλύπτονταν στο εξωτερικό και στο εσωτερικό τους από πηλό. Πιθανώς να ήταν κυλινδρικού σχήματος με διάμετρο που ξεπερνούσε το 1μ.ορισμένες φορές και με ύψος περίπου 0,30μ. Στην άλλη πλευρά του δωματίου, την βορειοανατολική, εντοπίστηκαν τα ίχνη 12 πύθων, ανάμεσα στους οποίους ήταν επίσης τοποθετημένα μικρότερα αποθηκευτικά σκεύη φτιαγμένα από πηλό και άχυρο¹⁶⁷ (βλ.εικ.24). Μετά την καταστροφική φωτιά που έπληξε τον οικισμό, οι κάτοικοι προσπάθησαν να διασώσουν μέσα από τις αποθήκες, οτιδήποτε έμεινε ανέπαφο. Από σπόρους που δεν απανθρακώθηκαν μέχρι πύθους που δεν έσπασαν ώστε να τους ξαναχρησιμοποιήσουν.¹⁶⁸

Όσον αφορά τους σπόρους που εντοπίστηκαν (βλ.εικ 25),. στο μεγαλύτερο ποσοστό τους επρόκειτο για σπόρους δημητριακών, όπως σιτάρι, κριθάρι και ένα άλλο είδος δημητριακού της κατηγορίας *panicum miliaceum*(κεχρί)(βλ.εικ. 26), αλλά επίσης και όσπρια, όπως η φακή και ο βίκος¹⁶⁹. Τους σπόρους του σιταριού και του κριθαριού, αν και είχαν αλωνιστεί, φαίνεται ότι δεν τους διαχώριζαν από το στάχυ τους πριν την αποθήκευση και αυτό διότι θα γνώριζαν ίσως, ότι κατά αυτό τον τρόπο θα ήταν πιο ανθεκτικοί στις επιθέσεις των διαφόρων εντόμων και των διαφόρων ειδών μυκήτων(βλ.εικ.27). Μετά από μελέτη που έγινε στην γενετική σύνθεση ορισμένων δειγμάτων από τους σπόρους σιταριού που εντοπίστηκαν, φαίνεται ότι ήταν κατάλληλοι για την παραγωγή άρτου, στοιχείο που κατοχυρώνει αυτόν τον τύπο σιταριού ως τον πιο πρώιμο που ανακαλύφθηκε και γνωρίζουμε μέχρι σήμερα.

¹⁶⁶ Wardle 1983,297.

¹⁶⁷ Wardle 1983,297-298.

¹⁶⁸ Wardle 1983,297 Το φαινόμενο της διάσωσης συμπεραίνεται από το γεγονός, ότι παρόλη την διατάραξη του χώρου από τις μετέπειτα οικοδομικές φάσεις και την ανάμειξη στον χώρο χαλασμάτων και σπόρων από την καταστροφή, εντοπίστηκαν πολλές κοιλότητες που περιείχαν σπόρους από μια συγκεκριμένη ποικιλία και που πιθανώς αντιπροσώπευαν τα κατάλοιπα των πρώτων σπόρων που αποθηκεύτηκαν είτε επρόκειτο για κατανάλωση είτε για να αποτελέσουν την σπορά της επόμενης περιόδου.

¹⁶⁹ Τον εδώδημο.

Για τα Δωμάτια 3,5 και 18 ο ανασκαφέας πιστεύει ότι αποτελούσαν ανοιχτούς χώρους οι οποίοι ήταν όμως περιφραγμένοι και λειτουργούσαν ως αυλές¹⁷⁰.

Συνεχίζοντας την ανασκαφή στο κεντρικό τμήμα της τούμπας αποκαλύφθηκε ένα άλλο οικοδομικό συγκρότημα που αποτελούνταν από τρία Δωμάτια, το 25,24 και 28 (βλ.εικ.28).Τόσο το Δωμάτιο 24 όσο και το 25 αποτελούσαν και αυτά αποθηκευτικοί χώροι, καθώς εντοπίστηκαν στο εσωτερικό τους, δάπεδο και υποδοχές για την τοποθέτηση πύθων. Επιπλέον, στο Δωμάτιο 24 αποκαλύφθηκαν και δύο πήλινες λεκανίδες ,γεγονός που ενισχύει την άποψη περί λειτουργίας του χώρου ως σιταποθήκη. Αντιθέτως, στο Δωμάτιο 28 δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος κινητών καταλοίπων ή αποθηκευτικών αγγείων¹⁷¹.

Ο ανασκαφέας υπολόγισε, ότι από το συνολικό τμήμα που ανασκάφθηκε και ερευνήθηκε στην τούμπα και αντιστοιχεί στην Φάση 9, το 75% περίπου συνιστά χώρους αποθήκευσης της αγροτικής παραγωγής. Το συνολικό εμβαδόν της τούμπας αυτή την περίοδο έφτανε τα 1700 τ.μ., ενώ από αυτό το ποσοστό οι αποθηκευτικοί χώροι καταλάμβαναν τα 145 τ.μ. Επίσης, υπολογίστηκε, ότι το ένα δωμάτιο περιείχε περίπου 12 τόνους διαφόρων ειδών τροφής, αρκετή ποσότητα για να θρέψει 50 ανθρώπους για έναν χρόνο. Με όλους αυτούς τους χώρους αποθήκευσης, υπολογίστηκε για αυτή την περίοδο, την Φάση 9, ότι ο οικισμός είχε τη δυνατότητα αποθήκευσης αγροτικού πλεονάσματος, το οποίο υπερέβαλλε των καθημερινών αναγκών των κατοίκων.

Από τα παραπάνω στοιχεία προέκυψαν διάφορα συμπεράσματα και υποθέσεις που θα παρουσιάσουμε εκτενώς σε παρακάτω κεφάλαιο. Γενική διαπίστωση όμως είναι, ότι υφίσταται μια δυσαναλογία των χώρων που ορίζονται ως αποθηκευτικοί με τους υπόλοιπους χώρους όπου ανεγείρονταν κατοικίες, στοιχείο που πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας στην παρακάτω ανάλυση όσον αφορά τον τύπο εγκατάστασης στον συγκεκριμένο χώρο και την πολιτική και κοινωνική οργάνωση που διαμορφώθηκε στις πρώτες φάσεις του οικισμού. Δευτερευόντως, μπορούμε να υποθέσουμε με βάση τον τελευταίο υπολογισμό σχετικά με την χωρητικότητα των αποθηκευτικών χώρων ότι η Άσσηρος την περίοδο αυτή λειτουργούσε ως ένα σημαντικό αποθηκευτικό αλλά και πιθανά διοικητικό κέντρο, για την ευρύτερη περιοχή¹⁷².

Η επόμενη φάση, η Φάση 8 (1300-1200 π.Χ.) (βλ.εικ.29) έχει αρκετά μεγάλη χρονική διάρκεια και κατά την διάρκεια της εμφανίζονται οι πρώτες εισαγωγές μυκηναϊκής κεραμικής. Επίσης, αν και γίνονται ορισμένες μετατροπές στα κτίρια, όσον αφορά την χωροταξική τους διαρρύθμιση, ωστόσο η έκταση και η κάτοψη του οικισμού διαφοροποιείται ελάχιστα σε σχέση με την προηγούμενη Φάση 9. Τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν από αυτή την περίοδο είναι ελάχιστα.

Η μεγάλη σιταποθήκη του Δωματίου 9 ανακατασκευάζεται μετά την καταστροφική πυρκαγιά που πλήττει τον οικισμό και σφραγίζεται πλέον η μια είσοδος στην ΒΔ γωνία του δωματίου. Εκτός από αυτό, στον δυτικό τοίχο φαίνεται να

¹⁷⁰ Wardle 1988,386-387.

¹⁷¹ Wardle 1988,387.

¹⁷² Wardle 1988,387.

επαναχρησιμοποιούν μικρή ποσότητα από κάποιες καμένες πλίνθους που διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση¹⁷³.

Στα νότια των δωματίων 3 και 5, στα οποία διαπιστώνεται συνέχιση χρήσης ανασκάφηκε και εντοπίστηκε ένας δρόμος 2/4 (βλ.εικ.29), ο οποίος είναι παράλληλος με τον δρόμο 10 (βλ.εικ 18).

Εξίσου, σε χρήση παραμένει και το οικιστικό συγκρότημα στο κέντρο της τούμπας, των Δωματίων 24,25 και 28, με μόνη διαφορά όμως, ότι απουσιάζουν οι μεγάλες ποσότητες κεραμικής και καρπών, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι μεταβάλλεται η χρήση του. Από το Δωμάτιο 24 επιπλέον, περισυλλέχθηκαν μεγάλες ποσότητες πυρήνων σταφυλιού, οι οποίοι πιθανώς να αποτελούσαν τα κατάλοιπα της επεξεργασίας των καρπών για την παραγωγή κρασιού¹⁷⁴.

Αντιθέτως, στο ΒΑ συγκρότημα πιστοποιήθηκαν ορισμένες μετατροπές στα κτίσματα της προηγούμενης Φάσης 9. Το Δωμάτιο 12 φαίνεται ότι ενοποιήθηκε με το Δωμάτιο 18 (βλ.εικ.29). Ο δυτικός τοίχος του Δωματίου 14 προεκτάθηκε ως τον δρόμο 10 με αποτέλεσμα να σχηματιστεί ένας άλλος χώρος στα δυτικά, το Δωμάτιο 11, το οποίο δεν ήταν στεγασμένο και προφανώς αποτελούσε υπαίθρια αυλή ή πρόσβαση στην οποία δεν είναι σαφής. Δυστυχώς δεν δίνονται περισσότερες πληροφορίες για τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στα δωμάτια αυτά¹⁷⁵.

Και οι δύο αυτές φάσεις στην Άσσηρο, μας παρέχουν στοιχεία για ένα σύνθετο σύστημα οργάνωσης, όπως τα αμυντικά έργα περιμετρικά του οικισμού, το σαφές χωροταξικό σχέδιο των κτιρίων που αναγείρονται και η έμφαση στην αποθήκευση πλεονασμάτων σε συγκεκριμένους χώρους, στοιχεία που με την σειρά τους, αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα τα οποία απαντώνται σε διάφορες περιοχές στην νότια Ελλάδα. Η ποικιλία των, μυκηναϊκής τεχνοτροπίας, αγγείων που χρησιμοποιούνται από τους κατοίκους της Ασσήρου υποδηλώνει ότι ενδέχεται να υιοθέτησαν κάποιες μυκηναϊκές συνήθειες. Όπως και στον Μυκηναϊκό πολιτισμό, αυτός ο συγκεντρωτισμός εξαφανίζεται γύρω στο 1200 π.Χ. για λόγους που ακόμα και τώρα αποτελούν θέμα συζήτησης και έρευνας στην επιστημονική κοινότητα των ειδικών που ασχολούνται με αυτήν την περίοδο.

Φάσεις 7 και 6 (1200-1150 και 1150-1100 π.Χ.)¹⁷⁶

Οι επόμενες φάσεις που ακολουθούν στην Άσσηρο της Εποχής του Χαλκού, η Φάση 7 και 6, διακρίνονται και χαρακτηρίζονται από την μερική και διασκορπισμένη στον χώρο αποθήκευση προϊόντων και από την ανέγερση μικρότερων, σε διαστάσεις, δωματίων, δίνοντας πλέον την εικόνα ότι επρόκειτο για ένα μικρό χωριό (βλ.εικ.30). Ενδείξεις για την οικονομική και κοινωνική αλλαγή που συντελείται αυτή την περίοδο παρέχονται, από την αντικατάσταση της εισηγμένης μυκηναϊκής κεραμικής από τις τοπικές απομιμήσεις, που παράγονται σε μεγάλες ποσότητες και από την

¹⁷³ Wardle 1987, 323-325.

¹⁷⁴ Wardle 1988, 384-385.

¹⁷⁵ Wardle 1987, 325.

¹⁷⁶ Για τις απόλυτες χρονολογήσεις που προέκυψαν από την δένδροχρονολόγηση και C14, βλέπε τον πίνακα 3.

εμφάνιση, για πρώτη φορά, διαφόρων μητρών που χρησίμευαν για τη χύτευση του χαλκού, με σκοπό την παρασκευή χάλκινων αντικειμένων (βλ.εικ.31). Επίσης, σε αυτά τα στρώματα της Εποχής του Χαλκού, των φάσεων 7 και 6, απαντώνται η χαρακτηριστική χειροποίητη Μακεδονική κεραμική, εργαλεία οστέινα και λίθινα, κοσμήματα από χαλκό, οστά και λίθο και άφθονα σφοντύλια και υφαντικά βάρη που τεκμηριώνουν την υφαντικές δραστηριότητες.

Οι φάσεις 7 και 6 διακρίνονται από ελάχιστες διαφορές μεταξύ τους όσον αφορά την αρχιτεκτονική και χωροταξική διαρρύθμιση του οικισμού που συντελείται αυτή την περίοδο. Θα μπορούσαμε να πούμε, ότι μαζί εγκαινιάζουν μια περίοδο διαφοροποιήσεων που αφορούν περισσότερο την εσωτερική οργάνωση των κτιρίων και όχι τόσο τον γενικό σχεδιασμό της οργάνωσης του οικισμού.

Οι συμπαγείς τοίχοι από πηλόπλινθο από αυτές τις δύο οικοδομικές φάσεις, διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση και η κάτοψη του οικισμού όσον αφορά την διευθέτηση των κτιρίων είναι πολύ ξεκάθαρη και σαφής. Τρεις παράλληλοι δρόμοι χωρίζουν οικοδομικά τετράγωνα τα οποία περιλαμβάνουν κτίρια με περισσότερα από ένα δωμάτιο και υπαίθριες αυλές, με τον περιμετρικό τοίχο να περιτρέχει όλο το συγκρότημα στην άκρη του αναχώματος. Αποθηκευτικοί χώροι με πίθους, πήλινα δοχεία και κάλαθους είναι διάσπαρτοι μέσα στον οικισμό και δεν είναι συγκεντρωμένοι σε ένα σημείο, όπως παρατηρήθηκε στις προηγούμενες φάσεις, γεγονός που υποδηλώνει αποθήκευση σε οικιακό και όχι σε κοινοτικό επίπεδο. Τα χαλάσματα από τις προγενέστερες καταστροφές συσσωρεύτηκαν στους δρόμους και στις υπαίθριες αυλές, ενώ το εσωτερικό των οικιών παρέμεινε καθαρό (βλ.εικ 32 και 33).

Συγκεκριμένα, κατά την Φάση 7 (1200-1150 π.Χ.), το Δωμάτιο 9 το οποίο αποτελούσε τον μεγαλύτερο χώρο αποθήκευσης κατά τις προηγούμενες φάσεις, τώρα διαιρείται σε τέσσερα μακρόστενα Δωμάτια (6,7,8,9) με διαστάσεις περίπου 4x6 μ. το καθένα, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ακριβής χρήση τους (βλ. εικ.34 και 35). Στο Δωμάτιο 8 βρέθηκε μόνο ένας πίθος, μάλλον ανεπαρκές στοιχείο για την ταύτιση του χώρου ως αποθήκη. Νοτίως αυτού του συγκροτήματος, οι χώροι 3 και 5 συνεχίζουν να λειτουργούν ως περιφραγμένες αυλές. Σε αυτές, όπως και στους υπόλοιπους υπαίθριους χώρους που ορίζονται ως αυλές, εντοπίστηκαν διασκορπισμένα πολλά τμήματα από πίθους και μικρότερα όστρακα από διάφορα αγγεία. Ανάμεσα σε αυτά τα όστρακα, συμπεριλαμβάνεται και μια αρκετή ποσότητα οστράκων, διαφόρων μυκηναϊκού τύπου αγγείων, που αποτελούν τοπικές απομιμήσεις και χρονολογούνται γύρω στα 1200 π.Χ.¹⁷⁷.

Στο νότιο και ανατολικό τοίχο του Δωματίου 28 εντοπίστηκαν δύο κτιστές εστίες για την προετοιμασία τροφής. Αργότερα, ο χώρος πάλι θα μεταβληθεί σε χώρο αποθήκευσης, άποψη που προκύπτει και ενισχύεται από τους τρεις πίθους που αποκαλύφθηκαν εκεί. Επίσης, μια άλλη εστία εντοπίστηκε στο Δωμάτιο 24, ενώ στο Δωμάτιο 27 αποκαλύφθηκαν τα ίχνη ενός αποθηκευτικού λάκκου¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Αυτοί οι τύποι αγγείων κυκλοφορούν ήδη στην Νότια Ελλάδα νωρίς ακόμα, κατά την YE IIIΓ περίοδο και υποδεικνύουν ότι τα κτίρια της Φάσης 7 βρίσκονται ήδη σε χρήση γύρω στο 1200 π.Χ. Wardle 1980, 242

¹⁷⁸ Wardle 1987,323.

Στα νότια του οικισμού υπήρχαν δύο ανοιχτές αυλές οι οποίες πιθανώς συνδέονταν με κάποιον δρόμο. Στο ΒΔ τμήμα φαίνεται πως αυτή την περίοδο ο χώρος εσωτερικά του περιμετρικού τοίχους είναι ελεύθερος από κτίσματα. Εκεί εντοπίστηκαν συμπαγείς σβώλοι από άμμο που περιείχα διαβρωμένο χαλκό. Εκεί βρέθηκε και ένας μεγάλος λίθινος πυρήνας μήκους περίπου 0,20μ., ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη για την κατασκευή ενός λειασμένου λίθινου πέλεκυ.

Επιπλέον, στο ίδιο σημείο της τούμπας εντοπίστηκε και ένα τμήμα λιθόκτιστου περιβόλου με διαστάσει 0,40-0,50μ. πλάτος και 0,50μ. ύψος. Απ' ότι φαίνεται, ο περιβόλος αυτός οριοθετούσε προς βορράν τους στεγασμένους χώρους του οικισμού. Στα δυτικά του περιβόλου, σε απόσταση 10μ. περίπου, αποκαλύφθηκαν τμήματα λιθόκτιστων και πλινθόκτιστων τοίχων, τα οποία αποτελούσαν κατάλοιπα από απροσδιόριστου είδους κατασκευές που εφάπτονταν στην εξωτερική πλευρά του τοίχους¹⁷⁹ αυτού. Τέλος, ο στενός Δρόμος 10 που είχε επικαλυφθεί με άμμο και χαλίκι και αποτελούσε τον κεντρικό δρόμο του οικισμού, έχοντας κατεύθυνση από Ανατολάς-Δυσμάς, επεκτάθηκε με προχειρότητα ως την άκρη της τούμπας, πιθανώς για να συνδεθεί με το επικλινές μονοπάτι εκτός περιβόλου που αναφέραμε πιο πάνω, όπου ερμηνεύθηκε ως δίοδος πρόσβασης για τον οικισμό (βλ. εικ.30 αναπαράσταση)¹⁸⁰.

Με εξαίρεση τον πίθο που εντοπίστηκε στο Δωμάτιο 8 και έναν άλλο που αποκαλύφθηκε σε μια από τις ανοιχτές περιοχές που λειτουργούσαν ως υπαίθριες αυλές, τίποτα δεν μαρτυρά την χρήση των χώρων αυτών. Παρόλα αυτά, ανάμεσα στα θρύμματα πηλοκονιάματος που είχαν γεμίσει τα δωμάτια, βρέθηκαν απανθρακωμένοι σπόροι, διάφορα χάλκινα θραύσματα και αντικείμενα, όπως χάντρες σωληνοειδούς σχήματος, δύο οστέινες περόνες που έφεραν σκαλισμένες κεφαλές και μια μαρμάρινη απόληξη λαβής ξίφους, μυκηναϊκού τύπου.

Τα δάπεδα αυτών των δωματίων της Φάσης 7 ανυψώθηκαν κατά 0,50μ. και τα κτίρια υπέστησαν ένα είδος ανακαίνισης χωρίς να αλλάξει η κάτοψη του οικισμού στο σύνολό του, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα και την αρχή της επόμενης φάσης¹⁸¹.

Στην Φάση 6 (1150-1100 π.Χ.) (βλ.εικ.32-33), τόσο η διαίρεση των μεγάλων κτιρίων σε επιμέρους δωμάτια, τα οποία από ότι φαίνεται δεν είχαν άμεση πρόσβαση στους δρόμους που οριοθετούσαν και διαχωρίζαν τα οικοδομικά τετράγωνα προς βοράν και προς νότο, όσο και η χρήση αυτών των χώρων, παραμένουν ίδια. Όπως και στην φάση 9 παλιότερα, και αυτή η φάση έχει σύντομη διάρκεια. Ο οικισμός καταστρέφεται από μεγάλη πυρκαγιά, και λόγω της φωτιάς διατηρούνται αρκετά κατάλοιπα στο εσωτερικό των χώρων¹⁸².

Σχεδόν σε όλα τα δωμάτια εντοπίστηκαν κατάλοιπα τα οποία μαρτυρούν αποθηκευτική χρήση, όπως για παράδειγμα πίθοι, πήλινες λεκάνες και κάλαθοι.

¹⁷⁹ Wardle 1988,384.

¹⁸⁰ Wardle 1983,298.

¹⁸¹ Wardle 1983,298.

¹⁸² Wardle 1983,299,Η καταστροφική πυρκαγιά διατήρησε ακέραια, διαφόρων τύπων, αγγεία στα δάπεδα, συμπεριλαμβανομένου και ένα, τοπικής παραγωγής, Μυκηναϊκό κύπελλο της ΥΕ ΙΙΙΓ, το οποίο χρονολογείται ανάμεσα στο 1150 και το 1100 π.Χ.

Ενδεικτικά, οι χώροι στους οποίους παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση πύλων σε σχέση με άλλους χώρους, είναι τα Δωμάτια 8,11,14 εκ των οποίων το 11 επρόκειτο για υπαίθριο χώρο, αυλή¹⁸³.

Πιο αναλυτικά, ο δρόμος 2/4, που βρισκόταν ήδη σε χρήση από την Φάση 8,εικάζεται ότι επεκτάθηκε προς τα δυτικά και αποκαλύφθηκε σχεδόν σε όλο του το μήκος αποτελώντας το υπόλοιπό του, τον δρόμο 22. Στα βόρεια του δρόμου αυτού υπήρχαν υπαίθριοι χώροι αλλά και πιθανώς δύο δωμάτια, εκ των οποίων το ένα, το Δωμάτιο 23, περιείχε δύο πήλινες κυκλικές κατασκευές, όπως συμπεραίνεται από τα ίχνη που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή. Μια βρισκόταν επί του δαπέδου και η άλλη εδράζεται επάνω σε ένα χαμηλό βάθρο. Αν και αρχικά ερμηνεύθηκαν ως εστίες, αργότερα, λόγω και των όμοιων κατασκευών που εντοπίστηκαν στην φάση 9, ερμηνεύθηκαν ως αποθηκευτικές λεκάνες¹⁸⁴. Επάνω από αυτούς τους χώρους, συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται τα τέσσερα δωμάτια που προέκυψαν από τον διαχωρισμό της σιταποθήκης 9 κατά την φάση 7. Στο Δωμάτιο 8 συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο πύλοι κατά χώραν τοποθετημένοι επάνω στο δάπεδο (βλ.εικ.35) και στο Δωμάτιο 7 εντοπίστηκαν τα αποτυπώματα από ένα πήλινο κάλαθο με ψάθινο σκελετό. Όμοια αποτυπώματα από τέτοιο κάλαθο βρέθηκαν και πιο δυτικά, στην ίδια κατεύθυνση, στην γωνία μιας υπαίθριας περιοχής, της αυλής 28.

Παράλληλα, ο οικισμός επεκτείνεται και νότια με άλλα δύο οικοδομικά συγκροτήματα αποτελούμενα από τα Δωμάτια 44,45,46 και 47, τα οποία χωρίζονταν από έναν τρίτο δρόμο, τον δρόμο 49/48 (βλ.εικ.32 ξανά και 36).Και σε αυτά τα συγκροτήματα εντοπίστηκαν αποθηκευτικοί χώροι, όπως στο Δωμάτιο 45 ένας πύλος και στο Δωμάτιο 44 μια πήλινη λεκάνη. Ανάμεσα όμως στα ευρήματα αυτού του συγκροτήματος που θα πρέπει να αναφερθούν, είναι το πώμα μιας οστέινης πυξίδας που αποκαλύφθηκε στο Δωμάτιο 44 και μια λίθινη μήτρα για την κατασκευή επίπεδων πελέκων στο Δωμάτιο 52¹⁸⁵.

Στο βόρειο συγκρότημα και ειδικότερα στα βόρεια του δρόμου 10, ξεχωρίζει ιδιαίτερα το καλύτερα διατηρημένο δωμάτιο αυτής της φάσης, το Δωμάτιο 20 (βλ.εικ.32-33). Είναι ασυνήθιστα επίμηκες για αυτή την περίοδο, με τοίχους να διατηρούνται σε ύψος 0,50μ. Επάνω στο δάπεδο σώζονται τμήματα πηλοκονιάματος τα οποία έχουν καεί ολοσχερώς. Στο εσωτερικό του επίσης, έχουν διατηρηθεί ένας πύλος και δύο πήλινες λεκάνες(βλ.εικ.30), στοιχεία που υποδηλώνουν αποθηκευτική χρήση¹⁸⁶.

Ανατολικά του Δωματίου 20, στο Δωμάτιο 11, το οποίο επρόκειτο για υπαίθριο χώρο, αυλή πιθανώς, στην ΒΑ γωνία, εντοπίστηκε ένας πύλος τοποθετημένος στο δάπεδο που ήταν σε χρήση από την προηγούμενη φάση 7. Ακριβώς δίπλα του, βρέθηκαν τρεις απανθρακωμένες, μικρές σε μέγεθος, πήλινες λεκάνες (βλ.εικ.37 λεπτομέρεια).Στον νότιο τοίχο, επίσης, στον ίδιο χώρο, είχε τοποθετηθεί και ένας

¹⁸³ Warlde 1980,242-244.

¹⁸⁴ Wardle 1983,299

¹⁸⁵ Πρόκειται για ένα σπάνιο τύπο πελέκων, γνωστών από την Λίνδο της Ρόδου της YEX και από το Καρφί της Κρήτης της ΠΕΣ. Σημειωτέον ότι παρόμοια μήτρα βρέθηκε και στην Τροία VII. Wardle 1989,458.

¹⁸⁶ Wardle 1989,459.

άλλος πίθος. Ο χώρος αυτός ήταν σχετικά μεγάλος με διαστάσεις 3x7μ και στο δάπεδο του αποκαλύφθηκαν και άλλα αγγεία, ανάμεσά τους και ένα τοπικής παραγωγής κύπελλο που έφερε γλωσσωτή λαβή¹⁸⁷. Ένας άλλος πίθος βρέθηκε στο, ακανόνιστου σχήματος, Δωμάτιο 14, βόρεια του Δωματίου 11, μαζί με μικρότερα αγγεία, ένα μυκηναϊκό κύπελλο και μια, τοπικής παραγωγής, πρόχους με προεξέχουσες (λοβοειδείς) λαβές.

Η πολεοδομική διάταξη των κτιρίων, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα στον οικισμό, κατά την διάρκεια αυτής της αρχιτεκτονικής φάσης, είναι σύνθετης μορφής. Τα διάφορα μικρά δωμάτια με ενσωματωμένους υπαίθριους χώρους δεν αποτελούν ολοκληρωμένες οικιστικές ενότητες που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν σαν ανεξάρτητες οικιστικές μονάδες/κατοικίες, εκτίμηση που ενισχύεται από την απουσία κτιστών εστιών. Φαίνεται πως τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σχημάτιζαν κανονικά οικοδομικά τετράγωνα και αυλές.

Όσον αφορά το θέμα της αποθήκευσης, μπορούμε με ασφάλεια να παρατηρήσουμε και να παραθέσουμε δύο στοιχεία που προκύπτουν από την ανασκαφική έρευνα. Πρώτον, τον μικρό σχετικά αριθμό συγκέντρωσης αποθηκευτικών αγγείων σε μικρούς χώρους διάσπαρτους μέσα στον οικισμό, με εξαίρεση ίσως το Δωμάτιο 20 λόγω μεγέθους και δεύτερον, την μικρή ποσότητα καταλοίπων από αποθηκευμένα προϊόντα που περισυλλέχθηκε, σε σχέση με προγενέστερες φάσεις.

Σχετικά με την πρώτη παρατήρηση, το φαινόμενο δηλαδή της διασποράς των αποθηκευτικών χώρων μέσα στον οικιστικό ιστό, ίσως υποδηλώνει ότι πλέον διαφορετικοί μεμονωμένοι χώροι εξυπηρετούσαν και κάλυπταν διαφορετικές λειτουργίες και ανάγκες του οικισμού, σε αντίθεση με προγενέστερες περιόδους, όπου η διαχείριση και ο έλεγχος αναδιανομής μεγάλων ποσοτήτων προϊόντων που αποθηκεύονταν, απαιτούσε αντίστοιχα την δημιουργία μεγαλύτερων αποθηκών¹⁸⁸.

Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι και η δεύτερη διαπίστωση. Πιο συγκεκριμένα αν αναλογιστούμε ότι ο οικισμός επεκτείνεται σε αυτή τη φάση με αποθηκευτικούς χώρους σχεδόν σε όλη του την έκταση, έστω σε μικρή κλίμακα, είναι εντυπωσιακή η έλλειψη οργανικών, φυτικών κυρίως, καταλοίπων που αναλογούν στην ποσότητα προϊόντων που αποθηκεύτηκε. Η δυσαναλογία αυτή, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, μπορεί να ερμηνευθεί σαν αποτέλεσμα της περιόδου που συνέβη η καταστροφή του οικισμού, δηλαδή, πολύ πιο πριν γίνει η συλλογή και η αποθήκευση της ετήσιας σοδειάς¹⁸⁹. Ένα τελευταίο ερώτημα που τέθηκε από τον ανασκαφέα και αξίζει να θίξουμε και να παρουσιάσουμε εδώ, είναι για το αν και κατά πόσον το εργατικό δυναμικό, απαραίτητο για ένα τέτοιο μεγάλης κλίμακας οικοδομικό πρόγραμμα, θα μπορούσε να προέρχεται από τον ίδιο τον οικισμό ή από άλλους γειτονικούς οικισμούς. Στοιχείο το οποίο παραπέμπει σε ένα είδος άσκησης εξουσίας σε ευρύτερη κλίμακα¹⁹⁰. (βλ.εικ.38)

¹⁸⁷ Wardle 1983,300.

¹⁸⁸ Wardle 1983,300.

¹⁸⁹ Wardle 1989,459.

¹⁹⁰ Wardle 1983,300

Φάση 5 (1100-1050 π.Χ.)¹⁹¹

Η Φάση 5 (βλ.εικ.39) αποτελεί την τελευταία, χρονολογικά, φάση της YEX στην τούμπα της Άσσηρου. Κατά την διάρκεια της ανακατασκευής που πραγματοποιείται σε αυτή την φάση, μεταβάλλεται ριζικά η κάτοψη του οικισμού και συντελούνται αρκετές αλλαγές στην χωροταξική διάταξη των κτιρίων και των χώρων που τους περιβάλλουν. Η προηγούμενη πολεοδομική οργάνωση, η οποία είχε διατηρηθεί στη Φάση 9-6 εγκαταλείπεται.

Πιο συγκεκριμένα, η κατεύθυνση των κτιρίων διαφοροποιείται. Τα νέα κτίρια έχουν κατεύθυνση από βορράν προς νότον (βλ.λεπτομέρεια από Δωμάτιο 11 στην εικ.39). Οι νέοι τοίχοι που οικοδομούνται, εκτός από ορισμένους παλαιότερων φάσεων που επαναχρησιμοποιούνται, δεν είναι εξ' ολοκλήρου πλίνθινοι αλλά φέρουν λίθινα θεμέλια¹⁹². Έχουν πλήρως ευθυγραμμισμένη κατεύθυνση και πολλές φορές χώριζαν στα δύο πολλούς από τους προγενέστερους χώρους που λειτουργούσαν ως αυλές. Ίχνη, επίσης, αυτών των τοίχων της Φάσης 5 έχουν εντοπιστεί στα άκρα της θέσης, αλλά επειδή διατηρούνται σε μικρό ύψος, είναι δύσκολο να γίνει η διάκριση ανάμεσα στο εσωτερικό και στο εξωτερικό όριο του οικισμού¹⁹³. Επιπλέον, αγνοείται παντελώς το προηγούμενο σύστημα δρόμων και χαράζεται ένας νέος δρόμος στο σημείο που υπήρχαν τα Δωμάτια 23 και 24¹⁹⁴ (βλ.λεπτομέρεια από εικ.39).

Όπως και οι προηγούμενες φάσεις, έτσι και αυτή η φάση του οικισμού, η οποία τοποθετείται χρονικά στην YEX, καταστρέφεται από πυρκαγιά. Μόνο μετά από μια άλλη καταστροφική πυρκαγιά που ακολουθεί, αποκαλύπτονται για πρώτη φορά τα κατάλοιπα της ΕΣ. Τα πιο σημαντικά ευρήματα που αποκαλύφθηκαν από αυτό το στρώμα καταστροφής είναι, ένας μικρός αριθμός αποθηκευτικών αγγείων, λίθινες μήτρες για την παραγωγή χάλκινων εργαλείων όπως εγχειρίδια, σμίλες, βελόνες καθώς και για αιχμές δοράτων¹⁹⁵.

Πριν ολοκληρωθεί αυτή η εκτενής παρουσίαση των αρχιτεκτονικών φάσεων της YEX στην Άσσηρο, θα ήταν χρήσιμο, να αναφερθούμε γενικότερα και με συντομία στον τρόπο κατασκευής των κτιρίων αυτή την περίοδο. Η διατήρηση των πλινθόκτιστων τοίχων μέχρι ενός ορισμένου ύψους, αλλά και άλλες λεπτομέρειες δομικού χαρακτήρα που διεσώθησαν λόγω των καταστρεπτικών πυρκαγιών, μας παρέχουν την δυνατότητα να περιγράψουμε τα υλικά δόμησης των εκάστοτε χώρων και να συνθέσουμε μια εικόνα για το πώς κατασκευάζονταν.

Η κατασκευή των κτιρίων είχε κατά βάση την χρήση των πλίνθων, ενώ απουσίαζε η λίθινη θεμελίωση, κάτι, αντιθέτως, που συνηθιζόταν να χρησιμοποιείται στην αρχιτεκτονική του Αιγαιακού χώρου. Οι πλίνθοι ήταν συμμετρικοί και στέρεοι, με διαστάσεις 40x30 εκ. και πάχος 7-10 εκ. Ορισμένοι εξ' αυτών έφταναν και τα 40x60 εκ. Ο πηλός προέρχονταν από τον περιβάλλοντα χώρο και πολλές φορές

¹⁹¹ Για απόλυτη χρονολόγηση βλέπε πίν.3

¹⁹² Wardle 1988,380-382.

¹⁹³ Wardle 1983,300.

¹⁹⁴ Wardle 1988,380-382.

¹⁹⁵ Wardle 1983,300.

αναμειγνυόταν με καθαρή άμμο και άχυρο για να αυξάνεται η αντοχή των πλίνθων και να μην διαρρηγνύονται όταν ξηραίνονται.

Οι τοίχοι αυτής της περιόδου κατασκευάζονταν από τέτοιου είδους πλίνθους έχοντας ως συνδετικό υλικό ένα λεπτό στρώμα από πηλό¹⁹⁶. Πιο συγκεκριμένα, οι πλίνθοι μαζί με άλλα υλικά, όπως λάσπη, μικροί λίθοι και όστρακα, αποτελούσαν το γέμισμα των τοίχων, οι οποίοι ως βασικό σκελετό είχαν λεπτά ξύλινα, σταυρωτά μεταξύ τους στελέχη σε απόσταση 15 εκ. το ένα από το άλλο και τα οποία τοποθετούνταν στις γωνίες ή κατά μήκος του κτιρίου φτάνοντας τα 2 μ., λειτουργώντας παράλληλα και ως αντιστήριγμα στην στέγη, καθώς κατά αυτόν τον τρόπο απορροφούσαν την πίεση που ασκούσε το βάρος της.

Δεν επισημάνθηκε κανένα ίχνος από οριζόντια ξύλινα στελέχη και το εσωτερικό των τοίχων συχνά επικαλύπτονταν από ασβεστοκονίαμα το οποίο δεν έφερε κανενός είδους διακόσμησης.

Αυτού του είδους η κατασκευή, πιθανώς να είχε και καλύτερη αντισεισμική λειτουργία¹⁹⁷ μιας και στην κοιλάδα του Λαγκαδά επισημαίνεται συχνά σεισμική δραστηριότητα με διάστημα 30 ετών¹⁹⁸.

2)Τούμπα Θεσσαλονίκης

Η Τούμπα Θεσσαλονίκης, όπως και πολλές άλλες προϊστορικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την Θεσσαλονίκη (βλ.Χάρτη 8), είχαν ήδη επισημανθεί και ήταν γνωστές από τις αρχές του περασμένου αιώνα¹⁹⁹. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω (βλ. Κεφάλαιο 2.2), πέρασε μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι οι μελετητές αρχαιολόγοι να δείξουν ενδιαφέρον για αυτές τις θέσεις και να ξεκινήσουν ανασκαφές στην περιοχή, αφού οι περισσότεροι επικεντρώθηκαν στην μελέτη και έρευνα της περιόδου που αφορούσε την ίδρυση και ανάπτυξη του Μακεδονικού βασιλείου κατά την διάρκεια των ιστορικών χρόνων, για λόγους τους οποίους επίσης παρουσιάσαμε στο κεφάλαιο για την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στην Κεντρική Μακεδονία.

Η ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης ξεκίνησε το 1984 από τον Τομέα Αρχαιολογίας του ΑΠΘ²⁰⁰, αρχικά υπό την διεύθυνση του Γ. Χουρμουζιάδη, ενώ αργότερα, από το 1987 και έπειτα, την ευθύνη της ανασκαφής ανέλαβαν οι Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκης. Η τελική και ολοκληρωμένη δημοσίευση της ανασκαφής δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα, καθώς συνεχίζεται στην συγκεκριμένη θέση η ανασκαφική δραστηριότητα²⁰¹. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύονται

¹⁹⁶ Wardle 1983,300.

¹⁹⁷ Wardle 1983,301.

¹⁹⁸ Wardle 1983,301.

¹⁹⁹ Rey, L. 1917-1919. 'Observations sur les premiers habitats de la Macedoine', BCH 41, (1917-1919).

²⁰⁰ Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

²⁰¹ Η ανασκαφική περίοδος της θέσης συνεχίστηκε και για το καλοκαίρι του 2008.

στα πρακτικά του συνεδρίου του ΑΕΜΘ²⁰² που διενεργείται κάθε χρόνο από το 1987 έως και σήμερα ανελλιπώς.

Πρόκειται για μια οργανωμένη, συστηματική ανασκαφή, όπου εφαρμόστηκαν σύγχρονες αναλυτικοί μέθοδοι με την χρήση των νέων τεχνολογιών και των φυσικών επιστημών²⁰³. Επίσης, υλοποιήθηκε μια πιο μεθοδολογική προσέγγιση, θετικιστικού και εμπειρικού χαρακτήρα, όσον αφορά την κατάταξη, καταγραφή και ερμηνεία των ανασκαφικών δεδομένων.

Ο ίδιος ο ανασκαφέας και πρώτος διευθυντής του προγράμματος της Τούμπας Θεσσαλονίκης Γ. Χουρμουζιάδης, όρισε εξ' αρχής με πολύ σαφή και εύλωτο τρόπο, διευκρινίζοντας ότι αποτελεί μια «ανθρωπογεωγραφική» αρχαιολογική έρευνα και πως σκοπός της είναι:

« να αναλύσει με τη βοήθεια συγκεκριμένων αρχαιολογικών παρατηρήσεων τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα ουσιαστικά στοιχεία της κοινωνικής δραστηριότητας ενός προϊστορικού οικισμού, όπως είναι η οικονομία, η τεχνολογία, η αρχιτεκτονική και η ιδεολογία που ενδεχομένως αντανάκλαται στις πρακτικές αυτές, σε ένα δεδομένο ιστορικά και απόλυτα χρονικό άξονα και σε ένα επίσης δεδομένο τοπογραφικά χώρο»²⁰⁴ και « να αναζητηθούν όλα εκείνα τα στοιχεία που αποκαλύπτουν την παρουσία του προϊστορικού ανθρώπου, όχι ως μηχανισμού παραγωγής στοιχείων προσαρμογής στο περιβάλλον..., αλλά ως ύπαρξης με οργανωμένη σκέψη και δυνατότητα ανάπτυξης οικονομικών προγραμμάτων τεχνολογικών δραστηριοτήτων, αρχιτεκτονικής οργάνωσης και συγκεκριμένης ιδεολογικής συμπεριφοράς»²⁰⁵.

Η θέση της Τούμπας της Θεσσαλονίκης (βλ. τοπογραφικό Χάρτη 9) βρίσκεται σε απόσταση 3 χλμ. από την σημερινή ακτογραμμή στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, σε υψόμετρο 50 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, στις παρυφές του όρους Χορτιάτη. Η γύρω περιοχή χαρακτηρίζεται από βαθειά ρέματα, ένα εκ των οποίων περνά δυτικά της θέσης.

Αποτελεί, όπως και ο οικισμός της Ασσήρου, τον αντιπροσωπευτικό τύπο οικιστικής εγκατάστασης που συναντάται στην Μακεδονία της ΕΧ, του τεχνητού γηλόφου, με την μόνη διαφορά ότι οι επιχωματώσεις της συγκεκριμένης τούμπας φτάνουν στα 23 μ ύψος, γεγονός που την κάνει να ξεχωρίζει σε σχέση με τις άλλες. Η έκταση την οποία καταλαμβάνει στην βάση της είναι 13 στρέμματα, ενώ στην κορυφή της περιορίζεται στα 7 στρέμματα (βλ.εικ 40).

Η επιλογή των πρώτων κατοίκων να εγκατασταθούν στην συγκεκριμένη θέση, πιθανώς δεν ήταν τυχαία. Η θέση πρόσφερε πρόσβαση σε διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα που εκτείνονταν περιμετρικά αυτής. Ο ζωτικός χώρος της θέσης περιλάμβανε τη παραλιακή πεδιάδα, τη θάλασσα και τους μικρούς ορεινούς λόφους.

²⁰² Βλ. ό.π. υποσημ.85.

²⁰³ Ιδιαίτερα την χρήση Η/Υ για την δημιουργία στατιστικών μοντέλων, οργανωμένων καταλόγων κατάταξης και ομαδοποίησης ευρημάτων(κεραμικής) και τέλος για την τρισδιάστατη απεικόνιση και αναπαράσταση αρχιτεκτονικών και οικιστικών καταλοίπων. Μελέτες, αναλύσεις και χρονολογήσεις, επίσης, ευρημάτων με την βοήθεια χημικών μέσων.

²⁰⁴ Χουρμουζιάδης 1988,220

²⁰⁵ Χουρμουζιάδης 1988,221

Όλες αυτές οι εδαφικές ζώνες ενείχαν σημαντικό οικονομικό ενδιαφέρον εφόσον παρείχαν στους κατοίκους, ποικιλία πρώτων υλών, τον απαραίτητο χώρο για να αναπτύξουν τις κτηνοτροφικές, γεωργικές και εμπορικές τους δραστηριότητες και την δυνατότητα να εξασφαλίσουν σε μεγάλο βαθμό τις διατροφικές τους ανάγκες²⁰⁶.

Χρονολόγηση

Η ανασκαφή αναπτύχθηκε σε δύο τομείς, σε αυτόν της παρειάς και σε αυτόν της κορυφής της τούμπας, καλύπτοντας 450 τ.μ.²⁰⁷ (βλ.εικ.41) και αναδεικνύοντας έως τώρα, μια συνεχή στρωματογραφία²⁰⁸ που καλύπτει σχεδόν ένα διάστημα 1700 περίπου χρόνων, χωρίς να εντοπίζεται κανένα ίχνος διακοπής, εγκατάλειψης ή μεγάλης καταστροφής. Στο σύνολο της στρωματογραφίας, διαπιστώνεται συγχρόνως η παρουσία και η ακολουθία τεσσάρων μεγάλων περιόδων, οι οποίες αναγνωρίζονται, όπως θα δούμε και παρακάτω, από τους αντίστοιχους τύπους κεραμικής που τους αντιπροσωπεύουν. Επρόκειτο για τις περιόδους της ΠΕΧ με ΜΕΧ, της ΥΕΧ και της ΠΕΣ, η οποία συνεχίζεται μέχρι την ιστορική περίοδο²⁰⁹.

Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική

Οι τέσσερις αυτοί μεγάλοι περίοδοι κατοίκησης εκπροσωπούνται σε 10 αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις, οι οποίες χρονολογούνται από το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας ή τις αρχές της 2^{ης} μέχρι τα τέλη του 4^{ου} π.Χ. αιώνα²¹⁰, με πιο σημαντική τη φάση 4 (ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο) που παρέχει τη πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την οργάνωση του οικισμού στην ΥΕΧ και που αποτελεί τη τελευταία οικοδομική φάση για την Εποχή του Χαλκού γενικότερα²¹¹. Οι επόμενες φάσεις που ακολουθούν, οι φάσεις 3-1, καλύπτουν τη Πρωτογεωμετρική περίοδο έως και τα ύστερα κλασσικά χρόνια κάτι που δεν θα μας απασχολήσει εδώ²¹².

²⁰⁶ Κωτσάκης-Ανδρέου 1988,224.

²⁰⁷ Κωτσάκης-Ανδρέου 1988,224.

²⁰⁸ Για την λεπτομερή στρωματογραφική ανάλυση και παρατήρηση στο πάχος των επιχωματώσεων βλέπε παρακάτω στην ενότητα 'Κατασκευές για την διαμόρφωση της πλαγιάς της Τούμπας' και ΑΕΜΘ 1987 224-225.

²⁰⁹ Η ύπαρξη Νεολιθικής φάσης δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, όπως είχε αναφερθεί παλαιότερα στην βιβλιογραφία από τον French,D.(1967) στο 'Index of prehistoric sites in Central Macedonia'.

²¹⁰ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,369-370.

²¹¹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1994,108-109.

²¹² Πρόσφατες ανασκαφές που διενεργήθηκαν κατά το 2006-2007 επιβεβαίωσαν το γεγονός ότι κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο η Τούμπα κατοικούνταν παράλληλα με τον οικισμό που βρίσκεται στην τράπεζα που την περιβάλλει. Επίσης προέκυψαν επιπρόσθετα στοιχεία για την ΠΕΣ και την φάση 3 και συγκεκριμένα για το συγκρότημα κτιρίων Β και Ε. Βλέπε για περισσότερες λεπτομέρειες ΑΕΜΘ 21, 2007 (2010), σελ.255-262 που μόλις κυκλοφόρησε.

Φάσεις 10-8 (19^{ος}-μέσα 14^{ου} αιώνα π.Χ. περίπου)

Οι τρεις πρώτες οικοδομικές φάσεις (10 έως 8) εντοπίζονται στα κατώτατα στρώματα της ανασκαφής και εντάσσονται χρονολογικά από το τέλος της ΠΕΧ έως και το τέλος σχεδόν της ΜΕΧ. Από αυτές τις φάσεις διασώζονται αποσπασματικά, διάφορα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σχετίζονται με δάπεδα οικιών και εστίες, (βλ.εικ.42) και τα οποία εντοπίστηκαν στο κατώτερο σημείο της τούμπας, σε ένα σημείο όπου το παρθένο έδαφος εφάπτετο ενός βαθέως ορύγματος το οποίο είχε γεμίσει με απορρίμματα²¹³. Στο ίδιο περίπου σημείο, εντοπίστηκε και ένας πλινθόκτιστος τοίχος, στα δυτικά των δαπέδων, ο οποίος πιθανώς οριοθετούσε τον κατοικημένο χώρο²¹⁴.

Τα παραπάνω κατάλοιπα, καθώς και μια επιχωμάτωση της κοίτης ενός μικρού ρέματος, πιθανώς για την οικοδόμηση κάποιου οικήματος²¹⁵, υποδηλώνουν μια οικιστική εξάπλωση²¹⁶ την περίοδο αυτή. Τα χαρακτηριστικά και η έκταση του οικισμού είναι δύσκολο να προσδιοριστούν έως το τέλος της ΜΕΧ (βλ.εικ.43).

Όσον αφορά την κεραμική αυτής της περιόδου²¹⁷, από την οποία προκύπτει και η αντίστοιχη σχετική χρονολόγηση, επισημαίνεται η απουσία αγγείων με γραπτή διακόσμηση, ενώ αντίθετα, παρατηρείται γενικότερα η βαθμιαία αύξηση σαρωμένης κεραμικής και αγγείων που φέρουν στιλβωμένη επιφάνεια²¹⁸ (βλ.εικ.44).

Αξίζει τέλος να αναφερθούμε, σε ένα στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά που εντοπίστηκε στο δάπεδο ενός εξωτερικού χώρου (αυλής) στο τέλος της φάσης 8, όπου βρέθηκαν απανθρακωμένοι σπόροι σε καλάθια, ξύλινα δοκάρια και άλλα μικροευρήματα, τα οποία μας παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την οικοτεχνική δραστηριότητα των κατοίκων αυτής της περιόδου²¹⁹.

Φάσεις 7-6 (14^{ος} αιώνας π.Χ.)

Αν και οι δύο επόμενες οικοδομικές φάσεις (7 και 6) είναι συγκεχυμένες στρωματογραφικά και τα αρχιτεκτονικά τους κατάλοιπα περιορισμένα σε έκταση, από αυτή την πρώιμη περίοδο της ΥΕΧ στα μέσα του 14^{ου} αιώνα π.Χ, αρχίζει να

²¹³ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,380 .

²¹⁴ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,381.

²¹⁵ Κωτσάκης-Ανδρέου 1988,225.

²¹⁶ Αυτή η οικιστική επέκταση ,ίσως οφείλεται σε μια δημογραφική αύξηση ή σε ορισμένες ανακατατάξεις που μπορεί να συντελέστηκαν στην οργάνωση της κοινότητας, κάτι που φυσικά είναι αδύνατο να εξακριβωθεί.

²¹⁷ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,379-380.

²¹⁸ Χαρακτηριστική είναι η παρουσία φιαλών με οριζόντιες ή κάθετες υπερυψωμένες λαβές. Επίσης, μέσα στο φυσικό όρυγμα με τα απορρίμματα που αναφέραμε παραπάνω, διακρίνεται η παρουσία λίγης αμαυρόχρωμης κεραμικής, ανάμεσα στην οποία περιλαμβάνεται και ένα επείσακτο πολύχρωμο αμαυρόχρωμο του τέλους της ΜΕΧ της Θεσσαλίας, αλλά και ένα όστρακο από τεφρή μινύεια κύλικα , γεγονός που θα έπρεπε να τοποθετεί χρονολογικά τα οικοδομήματα που εντοπίστηκαν εκεί(δάπεδα και τις εστίες), πολύ αργότερα από τις οικοδομικές φάσεις 10-8. Ωστόσο, όστρακα της τρίτης χιλιετίας που βρέθηκαν και συνυπάρχουν με τα προαναφερθέντα, εντός του ορύγματος, μας υποδηλώνουν την ύπαρξη και παλαιότερων φάσεων κατοίκησης στην συγκεκριμένη θέση που δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί.

²¹⁹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1996,378.

διαφαίνεται και να γίνεται κατανοητή η πολεοδομική διάταξη του οικισμού. Η κατοίκηση αυτή την περίοδο θα πρέπει να περιορίστηκε στα υψηλότερα σημεία της τούμπας (βλ.εικ.45), αν και το χαμηλότερο τμήμα της, στις παρειές, δεν πρέπει να έμεινε αχρησιμοποίητο όπως θα δούμε παρακάτω²²⁰.

Συγκεκριμένα, οι οικοδομικές φάσεις 7 και 6 αναγνωρίστηκαν σε διαδοχικές ανακατασκευές ενός κτιρίου, που εντοπίστηκε ακριβώς κάτω από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της φάσης 5 στα νοτιοδυτικά του κτιρίου Α στο οποίο και θα αναφερθούμε στην συνέχεια.

Η κάτοψη των οικημάτων, στο σημείο που είναι δυνατό αυτή να αναγνωριστεί στην περιορισμένης έκτασης ανασκαφή, όπως προαναφέραμε, δεν φαίνεται να διαφέρει από αυτή των φάσεων που έπονται, τουλάχιστον κατά την φάση 6 (βλ.εικ.46). Παρατηρείται το φαινόμενο της συνεχούς ανακατασκευής των τοίχων, οι οποίοι είναι πολύ προσεγμένοι αυτή την περίοδο, όσον αφορά τον τρόπο οικοδόμησής τους, σε σχέση με τις μεταγενέστερες φάσεις, διατηρώντας επίσης σε ορισμένα σημεία υπόλευκο επίχρισμα στο εσωτερικό τους. Ακόμη και τα λίθινα θεμέλια αυτών των τοίχων που διασώθηκαν είναι υψηλότερα και πιο ισχυρά σε σχέση με τα νεώτερα που ακολουθούν στις επόμενες φάσεις²²¹. Επίσης στο εσωτερικό των τοίχων του κτιρίου που αποκαλύφθηκε στην κορυφή αλλά και σε εξωτερικούς χώρους (αυλές), εντοπίστηκαν ορθογώνιοι χτιστοί σιροί για την αποθήκευση γεωργικών προϊόντων²²².

Στο χαμηλότερο σημείο της τούμπας, επάνω από τα δάπεδα της ΜΕΧ των προηγούμενων φάσεων και επάνω εν μέρει από αρχαιότερες επιχωματώσεις, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός μεγάλου περιβόλου, ενός δρόμου που προοριζόταν πιθανώς για την πρόσβαση στον οικισμό και μιας σειράς μικρότερων αναλημματικών τοίχων. Η ανακατασκευή αυτού του συστήματος όχι μόνο συνεχίστηκε καθ' όλη την διάρκεια της ΥΕΧ αλλά και πήρε, θα μπορούσε να πει κανείς, έναν ευρύτερο δημόσιο χαρακτήρα προχωρώντας στην κατασκευή, μεγαλύτερης κλίμακας, έργων, όπως ήταν οι μεγαλύτεροι αναλημματικοί τοίχοι και κλιμακωτά άνδρα²²³ των επόμενων φάσεων. Παρόλα αυτά, η χρονολόγηση των κατασκευών αυτού του είδους, πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο πριν την αρχή του 14^ο αιώνα π.Χ.²²⁴.

Κατά την διάρκεια των φάσεων 7 και 6, η πιο συνήθης κεραμική είναι η διακοσμημένη αμαυρόχρωμη κα εγγάρακτη κεραμική με ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων και σχημάτων, κυρίως ανοιχτών, ενώ δεν απαντάται καθόλου η κεραμική μυκηναϊκού ρυθμού²²⁵.

²²⁰ Ανδρέου-Κωτσάκης 1996,381.

²²¹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,378.

²²² Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,378 .

²²³ Κωτσάκης-Ανδρέου:1988,225-226.

²²⁴ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,381, τοποθετούν αυτές τις κατασκευές σύγχρονες με τις πρώτες οικοδομικές φάσεις της ΥΕΧ λίγο πριν τον 14^ο αιώνα π.Χ., κατά το τέλος της οικοδομικής φάσης 8 αρχές της 7.

²²⁵ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,378, που αναφέρονται στην παντελή απουσία της κεραμικής ΥΕ ΙΙΙΑ2 ρυθμού αυτή την περίοδο, σε αντίθεση με μεταγενέστερες φάσεις.

Φάση 5 (τέλη 14^{ου}-αρχές 12^{ου} αιώνα π.Χ.)

Η οικοδομική φάση 5 (βλ.εικ.47) εντοπίστηκε αποσπασματικά σε διάφορα σημεία στην κορυφή της τούμπας και συγκεκριμένα κάτω από το αψιδωτό κτίριο Α της επόμενης φάσης και σε δύο άλλους χώρους στα δυτικά και νοτιοδυτικά αυτού²²⁶. Όσον αφορά το αψιδωτό κτίριο Α, τα τμήματα τα οποία αποκαλύφθηκαν και αποδίδονται σε αυτή την πρωιμότερη οικοδομική φάση του κτιρίου, είναι η αψίδα και τμήματα από τον ανατολικό και βόρειο τοίχο(βλ.εικ 48 και 49).Σχετικά με τα δωμάτια που βρίσκονται εκτός του αψιδωτού κτιρίου, εντοπίστηκαν συστάδες πύλων και δάπεδα χωρίς όμως να προσδιορίζονται τα όρια των χώρων εντός των οποίων βρίσκονται αυτά τα κατάλοιπα²²⁷.

Γενικότερα, παρατηρείται μια οικοδομική συνέχεια μεταξύ των φάσεων 5 και 4 που έπεται. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανασκάφηκαν υποδηλώνουν ότι δεν υπήρξε καμία διαφοροποίηση σχετικά με την λειτουργία των χώρων που αποκαλύφθηκαν από την μια φάση στην άλλη.

Ακόμα και στην κεραμική, δεν παρατηρούνται σαφείς διαφορές από την μια φάση στην επόμενη. Αν και βρέθηκαν ορισμένα όστρακα ΥΕ ΙΙΑ2 ρυθμού, ωστόσο, στα στρώματα αυτής της φάσης εντοπίζονται περισσότερο τα νεότερα σχήματα της μυκηναϊκής γραπτής τροχήλατης κεραμικής, κυρίως ΥΕ ΙΙΒ (βλ.εικ. 50α και β) και ΥΕ ΙΙΓ ρυθμού που βλέπουμε να συνεχίζουν και στην επόμενη περίοδο²²⁸.

Φάση 4 (12^{ος} αιώνας π.Χ.)

Η φάση 4 (βλ.εικ.51) αποτελεί την τελευταία και καλύτερα διατηρημένη οικιστική φάση της Τούμπας Θεσσαλονίκης στην Εποχή του Χαλκού, παρέχοντας τα περισσότερα στοιχεία για την χωροταξική και κοινωνική οργάνωση του οικισμού αυτή την περίοδο. Τα κυριότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανήκουν σε αυτή την φάση, ανασκάφηκαν και αποκαλύφθηκαν στην κορυφή κυρίως, αλλά και στις πλαγιές της τούμπας.

Συγκεκριμένα, στην κορυφή αποκαλύφθηκαν τέσσερα οικοδομικά συγκροτήματα. Το καθένα αποτελούνταν από μικρά πολύχωρα, ορθογώνια, πλινθόκτιστα κτίρια που είχαν κατασκευαστεί από ξύλινο σκελετό και πλίνθους²²⁹ με δάπεδα από πατημένο χώμα. Μεταξύ τους χωρίζονταν από στενούς δρόμους²³⁰ (βλ.εικ.52).

Ανάμεσα στα κτίρια αυτά, ιδιαίτερη θέση κατέχει το κτίριο Α (βλ.εικ.52 και 53 και 54) που καταλάμβανε μια έκταση περίπου 240 τ.μ. και αναπτυσσόταν σε δύο πτέρυγες²³¹. Η κάθε μια περιλάμβανε πολλούς διαφορετικούς χώρους, στους οποίους

²²⁶ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,377.

²²⁷ Ανδρέου-Κωτσάκης 1995,260.

²²⁸ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,377 και Ανδρέου-Κωτσάκης 1995,260.

²²⁹ Με την ίδια τεχνική που κατασκευάστηκαν και τα κτίρια στην Άσσηρο.

²³⁰ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,373-374.

²³¹ Δεν ενισχύεται πλέον η ερμηνεία του κτιρίου Α ως ενός ειδικού συγκροτήματος που κατείχε μια ξεχωριστή θέση στον οικισμό εκπροσωπώντας την έδρα του αρχηγού της κοινότητας. Το γεγονός

μπορούσε κανείς να φτάσει από έναν ακάλυπτο διάδρομο²³² που βρισκόταν ανάμεσά τους.

Στα δωμάτια της ανατολικής πτέρυγας, τα οποία με βάση τα ευρήματα ερμηνεύθηκαν ως αποθήκες²³³, εντοπίστηκαν οξυπύθμενοι πίθοι οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι σε κοιλότητες εντός του εδάφους (βλ.εικ.55 και 56), ενώ στα βόρεια και τα νότια των δωματίων αυτών, αποκαλύφθηκαν κτιστοί κλίβανοι και έδρανα²³⁴.

Η δυτική πτέρυγα παρουσίαζε μια διαφορετική διάταξη σε σχέση με την ανατολική. Το νότιο άκρο της είχε αψιδωτή απόληξη (βλ.ξανά εικ.52-54), ενώ τα επιμέρους δωμάτια ήταν διατεταγμένα σε ένα άξονα, σε αντίθεση με την ανατολική πτέρυγα όπου τα δωμάτια είναι ακανόνιστου σχήματος. Εντός των δωματίων αυτών, εντοπίστηκαν μικρές εστίες²³⁵, μικροί σιροί και μικρός αριθμός αποθηκευτικών πίων, στοιχεία που υποδηλώνουν την αποθήκευση μικρών ποσοτήτων διαφόρων προϊόντων και για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Πιθανώς και με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, η πτέρυγα αυτή να αποτελούσε χώρο κατοικίας²³⁶.

Επειδή οι αποθήκες της Τούμπας Θεσσαλονίκης δεν καταστράφηκαν από πυρκαγιά, όπως συνέβη με τις σιταποθήκες της Ασσήρου(Φάση 9), το ποσοστό του αρχαιοβοτανολογικού υλικού που διατηρήθηκε και περισυλλέχθηκε ήταν πολύ περιορισμένο, για να παρέχει ασφαλείς πληροφορίες για την τεχνική αποθήκευσης, τα είδη των προϊόντων και τις ποσότητες που αποθηκεύονταν²³⁷. Από τα λιγοστά αρχαιοβοτανολογικά δείγματα που συλλέχθηκαν από το εσωτερικό αυτών των αποθηκών του κτιρίου, οι ανασκαφείς συμπέραναν, ότι επρόκειτο για προϊόντα και υποπροϊόντα που σχετίζονται με την επεξεργασία καρπών πριν από το τελικό στάδιο της κατανάλωσης. Εκτός από αυτό, υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις για την αποθήκευση σιτηρών με την μορφή σταχιδίων, όπως ακριβώς γίνεται και στην Άσσηρο, με σκοπό την μακρόχρονη διατήρησή τους. Μεταξύ των ευρημάτων ,εντοπίστηκαν επίσης εργασίες οινοπαρασκευής²³⁸.

Όσον αφορά τα κινητά μικροευρήματα που αποκαλύφθηκαν στο κτίριο Α, αυτά διαχωρίζονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία αφορά τα πήλινα αντικείμενα, στα οποία συμπεριλαμβάνεται μεγάλος αριθμός σφοντυλιών, αγνύθων και αποστρογγυλοποιημένων οστράκων που λειτουργούσαν σε δεύτερη χρήση ως

αυτό οφείλεται, στο ότι αποκαλύφθηκε το συγκρότημα Ε να ήταν το ίδιο σημαντικό σε μέγεθος και πολυπλοκότητα κατά την φάση 3 με 2^α με το κτίριο Α.Βλέπε ΑΕΜΘ 21,2007(2010) σελ.259-262, που μόλις κυκλοφόρησε.

²³² Ανδρέου-Κωτσάκης 1995,263.Αυτοί οι διάδρομοι ήταν στρωμένοι από πλιθιά και ορίζονταν από χαμηλούς και λεπτούς τοίχους. Πρέπει να ήταν αστέγαστοι μιας και δεν εντοπίστηκαν πάσσαλοι(οπές) σε αντίθεση με τα υπόλοιπα δωμάτια του συγκροτήματος στα οποία εντοπίστηκε ένα σύστημα πασσάλων για τη στήριξη της στέγης..

²³³ Καταλαμβάνουν σχεδόν το 1/3 της έκτασης του κτιρίου Α.

²³⁴ Ερμηνεύθηκαν από τους ανασκαφείς ως χώροι εργασίας πιθανώς.

²³⁵ Απουσιάζουν από την ανατολική πτέρυγα.

²³⁶ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,374.

²³⁷ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,374.

²³⁸ Ανδρέου –Κωτσάκης 1997,374. Παρουσιάζονται αναλυτικά τα είδη των προϊόντων που έχουν αναγνωριστεί μέσα από την μελέτη των αρχαιοβοτανολογικών καταλοίπων και αφορούν: δημητριακά, όπως διάφορες ποικιλίες σιταριού και κριθάρι, κεχρί, διάφορα όσπρια και αμπέλια. Όσον αφορά την οινοπαρασκευή προκύπτει από την παρουσία στεμφύλων.

υφαντικά βάρη, κατάλοιπα που συνηγορούν στην άποψη ότι στο εσωτερικό των χώρων αυτών διενεργούνταν κλωστοϋφαντουργικές εργασίες²³⁹. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τα οστείνια και λίθινα εργαλεία, όπως δρεπάνια, ξέστρα, λεπίδες και αιχμές βελών που προέρχονται κυρίως από τοπικό ίασπη²⁴⁰. Τρίτη και τελευταία κατηγορία είναι τα χάλκινα αντικείμενα, όπως εγχειρίδια, μαχαιρίδια, περόνες πελέκεις και μικρά κοσμήματα διαφόρων τύπων και υλικών²⁴¹. Επίσης, αν και έχουν εντοπιστεί αρκετές μονές και διπλές μήτρες για την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων, παρόλα αυτά δεν υπάρχουν ενδείξεις σε κάποιο συγκεκριμένο χώρο που να πιστοποιούνται εργαστηριακές δραστηριότητες την περίοδο αυτή, τουλάχιστον στο τμήμα που έχει ανασκαφεί έως τώρα²⁴².

Η κατανομή των κινητών ευρημάτων στους χώρους του κτιρίου Α δηλώνει ταυτόχρονα και την διαφοροποίηση των χώρων ως προς την λειτουργία και την χρήση τους (βλ.εικ 52). Παρατηρήθηκε ότι η πρώτη και δεύτερη κατηγορία ευρημάτων που παρουσιάσαμε παραπάνω, εντοπίστηκαν κυρίως στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος, προς βόρεια και προς νότια των αποθηκών, ενισχύοντας την άποψη ότι επρόκειτο για χώρους που σχετίζονται με οικοτεχνικές και εργαστηριακές δραστηριότητες. Αντιθέτως, η τρίτη κατηγορία ευρημάτων που αφορά τα χάλκινα αντικείμενα αποκαλύφθηκαν ως επί το πλείστον στο αψιδωτό κτίριο και συγκεκριμένα στο βόρειο δωμάτιο του αψιδωτού, κάτω από το δάπεδο της φάσης 4, γεγονός που σύμφωνα με τους ανασκαφείς, πιθανώς να υποδηλώνει τον πολύτιμο και προσωπικό χαρακτήρα αυτών των αντικειμένων, τα οποία θα ήθελε κάποιος να προστατεύει και να διασώσει²⁴³.

Γενικότερα, σε αυτή την φάση, παρατηρείται αύξηση στην ποσότητα κεραμικής η οποία εκπροσωπείται από ποικιλία σχημάτων που καλύπτουν τις διάφορες τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές ανάγκες των κατοίκων του οικισμού, στην γνωστή καστανή, στιλβωμένη και ακόσμητη χειροποίητη κεραμική. Σε μικρότερη ποσότητα εντοπίζεται η εγχάρακτη κεραμική με επίθετη λευκή ή κόκκινη πάστα και η αμαυρόχρωμη χειροποίητη κεραμική²⁴⁴ (βλ. εικ.57). Περιορισμένη επίσης είναι και η παρουσία της τροχήλατης γραπτής, μυκηναϊκής κεραμικής, η οποία αντιπροσωπεύεται περισσότερο από ανοιχτού τύπου αγγεία της πρώιμης και μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, από τα οποία προκύπτει και η χρονολόγηση αυτής της φάσης²⁴⁵ (βλ.εικ.58).

Όσον αφορά το συγκρότημα του κτιρίου Α, θα περίμενε κανείς ότι τα ποσοστά συγκέντρωσης της διακοσμημένης κεραμικής που προαναφέραμε, όπως μυκηναϊκή,

²³⁹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997:376.

²⁴⁰ Ανδρέου –Κωτσάκης 1994,215 και Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,376,όπου επισημαίνεται η σχεδόν παντελής έλλειψη των απολεπισμάτων κατά την διάρκεια επεξεργασίας όλων αυτών των εργαλείων που παρήχθησαν και τα οποία εντοπίστηκαν στην τελική τους μορφή. Επίσης σημειώνεται ότι ο τοπικός ίασπης από τον οποίο προήλθαν τα περισσότερα εργαλεία είναι χαμηλής ποιότητας, ενώ ως τώρα έχει εντοπιστεί ένα απολέπισμα οψιανού.

²⁴¹ Ανδρέου –Κωτσάκης 1994,215 .

²⁴² Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,376

²⁴³ Ανδρέου –Κωτσάκης 1994,215.

²⁴⁴ Ανδρέου-Κωτσάκης 1994,375.

²⁴⁵ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,376.

αμαυρόχρωμη και εγχάρακτη, να ήταν μεγαλύτερα και να εστιάζονται στο αψιδωτό κτίριο, όπου έχουν αποκαλυφθεί πολύτιμα αντικείμενα και όχι αποθηκευτικής χρήσης αγγεία. Ωστόσο, η κατανομή αυτού του είδους της κεραμικής στους χώρους του κτιρίου είναι ομοιόμορφη (βλ.εικ59). Αυτή η ιδιαιτερότητα στον χώρο απασχόλησε τους ανασκαφείς, οι οποίοι προσπάθησαν να δώσουν μια εξήγηση για αυτό το φαινόμενο²⁴⁶. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα των, ευρείας έκτασης, εργασιών για την ισοπέδωση των κτιρίων, στο τέλος της φάσης 4, όπως αποδεικνύεται από την στρωματογραφία, κάτι όμως που αντιφάσκει με την διαφορετική εικόνα που σχηματίζεται από την συγκέντρωση των χάλκινων αντικειμένων σε ένα μέρος. Η δεύτερη ερμηνεία που προτάθηκε, συνδέεται τόσο με τον καθαυτό ρόλο, όσο με τον συμβολισμό που πιθανώς έφερε αυτού του είδους η κεραμική, αλλά και με τον τρόπο με τον οποίο αυτός ο ρόλος καταγραφόταν στον ευρύτερο χώρο του οικισμού. Ενδεχομένως οι διαφοροποιήσεις στην μυκηναϊκή κεραμική θα έπρεπε να αναζητηθούν μεταξύ των συγκροτημάτων και όχι μεταξύ των δωματίων ενός συγκροτήματος²⁴⁷.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτής της οικιστικής φάσης, θα πρέπει να αναφερθούμε και στον εντυπωσιακό περίβολο που περιέτρεχε τον οικισμό και βρισκόταν σε χρήση καθ' όλη την διάρκεια της YEX, οριοθετώντας, προστατεύοντας και αντιστηρίζοντας τον οικισμό, υποβαλλόμενος παράλληλα και σε αρκετές επανακατασκευές, κάτι που θα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα παρακάτω. Σε ορισμένες περιπτώσεις το ύψος του φτάνει τα 3μ. και το πλάτος του τα 5μ. Εντοπίστηκε στο μέσον περίπου της πλαγιάς, σε χαμηλότερο σημείο από τα κτίρια της κορυφής και ήταν χτισμένος επάνω σε παλαιότερες επιχωματώσεις των προηγούμενων φάσεων της Εποχής του Χαλκού. Αποτελούνταν από ένα πολλαπλό σύστημα ανδρών σε βαθμιδωτή διάταξη, τα οποία κατασκευάστηκαν με τεχνική²⁴⁸, παρόμοια με αυτή που απαντάται στην Άσσηρο, με πλινθόκτιστους κιβωτιόσχημους χώρους τοποθετημένους στην σειρά, γεμισμένους με χώμα και διαλυμένα οικοδομικά υλικά (βλ.εικ.60) και σχηματίζοντας το επίπεδο επάνω στο οποίο εδράζονταν τα κτίρια του οικισμού(βλ.εικ.61)²⁴⁹. Εξωτερικά του περιβόλου περνούσε δρόμος που οδηγούσε στην κορυφή και προστατεύονταν από ένα χαμηλότερο ανάχωμα με μια βάση από λίθους και στρωμένες πλίνθους.

Τέλος, στις Φάσεις 3 και 2 (11^{ος}-10^{ος} αιώνας π.Χ.) που ακολουθούν και αντιπροσωπεύουν την ΠΕΣ, δεν παρατηρούνται αξιόλογες διαφορές σε σχέση με τις προγενέστερες της YEX, κυρίως όσον αφορά την χωροταξική διάταξη του οικισμού²⁵⁰. Από το αρχαιολογικό αρχείο της θέσης αυτής της συγκεκριμένης περιόδου, φαίνεται ότι η μετάβαση από την μια εποχή στην άλλη έγινε ομαλά, χωρίς να συντελεστούν σημαντικές μεταβολές κοινωνικοπολιτικού, οικονομικού χαρακτήρα

²⁴⁶ Ανδρέου –Κωτσάκης 1994,215-217.

²⁴⁷ Ανδρέου –Κωτσάκης 1994,215-217.

²⁴⁸ Η τεχνική ονομάζεται casemate.

²⁴⁹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1997,375 και Ανδρέου-Κωτσάκης 1994,111-112.

²⁵⁰ Η νεότερη ανασκαφική έρευνα στην Τούμπα πρόσφερε επιπρόσθετα στοιχεία για τις οικοδομικές τεχνικές και για την εσωτερική διαρρύθμιση των κτιρίων Ε και Β κατά την φάση 3 και αποδόθηκε μια λεπτομερή στρωματογραφική διαδοχή με δάπεδα επιχώσεων που ανήκουν στην μετάβαση από το τέλος της YEX στην ΠΕΣ. Βλέπε ΑΕΜΘ 21 2007(2010) σελ.262, που μόλις κυκλοφόρησε.

ή βίαια επεισόδια από φυσικές καταστροφές ή εισβολή ξένων ομάδων, που να αντικατοπτρίζονται με την σειρά τους στην αλλαγή του χωροταξικού και αρχιτεκτονικού σχεδίου του οικισμού.

Κατασκευές διαμόρφωσης της πλαγιάς της Τούμπα Θεσσαλονίκης κατά την YEX

Οι επιχωματώσεις στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης φτάνουν συνολικά τα 23 μ. ύψος, κατά πολύ μεγαλύτερες από εκείνες της Ασσήρου. Υπολογίστηκε, ότι κατά την ΠΕΧ και ΜΕΧ ο ρυθμός συσσώρευσης επιχωματώσεων ανά εκατονταετία ανέρχεται στα 0,26μ., ενώ κατά την YEX διαπιστώνεται η απότομη αύξησή τους που φτάνει τα 2 - 2,43μ. ανά εκατονταετία, κάτι που αργότερα σταδιακά μειώνεται, κατά την ΕΣ, στα 0,75 μ.

Γίνεται σαφές, ότι ο ρυθμός επιχωμάτωσης που παρατηρείται κατά την YEX, ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα τεχνητών προσχώσεων παρά φυσικών²⁵¹.

Στην Άσσηρο είδαμε να κατασκευάζονται και να ανακατασκευάζονται λίγο αργότερα, άνδηρα σε όλες τις φάσεις του οικισμού. Η ίδια πρακτική ακολουθήθηκε και στην Τούμπα Θεσσαλονίκης κατά την YEX σε μεγαλύτερο βαθμό, όσον αφορά την έκταση και τον όγκο αυτών των κατασκευών.

Κατά την διάρκεια των πρώιμων φάσεων της YEX είχε οικοδομηθεί ένα σύστημα με λίθινους αναλημματικούς τοίχους, παράλληλους προς τις ισοϋψείς της τούμπας, καθώς και πλίνθινους εγκάρσιους τοίχους (βλ.εικ. 61 ξανά). Οι τοίχοι αυτοί δημιουργώντας ένα πλέγμα, επιχωματώνονταν και έτσι σχηματίζονταν τα άνδηρα²⁵².

Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί πέντε οικοδομικές φάσεις των κατασκευών αυτών, εκ των οποίων οι φάσεις I-IV ανήκουν στην YEX και η φάση V στην ΠΕΣ²⁵³.

Οι δύο πρώτες φάσεις, I και II εντοπίστηκαν σε μικρή έκταση και δεν παρέχουν αρκετά στοιχεία για την έρευνα. Η φάση III (βλ.εικ 62) αποτελείται από ένα χαμηλό τοίχο με σωζόμενο ύψος 0,70 μ. Εξωτερικά ο τοίχος υποστηριζόταν χαμηλά από συμπαγή άνδηρα από πηλόχωμα, πλίνθους και λίθους, ενώ εσωτερικά αυτού αποκαλύφθηκε ένας δρόμος που ανερχόταν με σημαντική κλίση προς τα βόρεια και οδηγούσε στα υψηλότερα τμήματα του οικισμού. Από την άλλη μεριά του δρόμου εκτεινόταν σε ύψος 2 μ. περίπου ένα άλλο άνδηρο που οριοθετούσε τον δρόμο από εκείνη την πλευρά²⁵⁴.

Στην επόμενη φάση, την IV (βλ.εικ.63) η διάταξη των κατασκευών δεν μεταβάλλεται και το ύψος, όπως προείπαμε, ανέρχεται στα 3 μ. ενώ το πλάτος του στα 5μ. Το πλέγμα των τοίχων αλλά και τα μικρότερα άνδηρα μπροστά από το κύριο

²⁵¹ ΑΕΜΘ 1987,224-225.

²⁵² ΑΕΜΘ 1987,226.

²⁵³ Οι φάσεις των ανδρών δεν αντιστοιχούν χρονολογικά με τις αντίστοιχες οικοδομικές φάσεις στην κορυφή γι' αυτό και ακολουθείται διαφορετική αρίθμηση από τους ανασκαφείς.

²⁵⁴ Κωτσάκης-Ανδρέου 1988,207.

άνδρη, διατηρούν την διάταξη των προγενέστερων φάσεων, στοιχείο που υποδηλώνει ότι το γενικό σκεπτικό της κάτοψης πλάνο δεν διαφοροποιήθηκε²⁵⁵.

Οι ανασκαφείς προβληματίστηκαν αρχικά με τον συσχετισμό ανάμεσα σε αυτές τις κατασκευές και τα κτίρια του οικισμού. Το ερώτημα που τέθηκε αφορά τον λόγο για τον οποίο τα κτίρια βρίσκονταν στην βάση ή στην κορυφή των κατασκευών Στην πρώτη περίπτωση, οι κατασκευές θα είχαν έναν οχυρωματικό και αμυντικό χαρακτήρα. Στην δεύτερη περίπτωση ο χαρακτήρας τους θα ήταν αναλημματικός, εξασφαλίζοντας απλά από τεχνικής άποψης μεγαλύτερη οικοδομήσιμη έκταση στον οικισμό²⁵⁶.

Στην πορεία των ερευνών που ακολούθησε, η απάντηση δόθηκε και έγινε σαφές ότι επρόκειτο για αναλημματικού χαρακτήρα κατασκευές, εφόσον και ο οικισμός ήταν διαρθρωμένος σε κλιμακωτά άνδρα (βλ.εικ.64), κάτι που εξηγεί συγχρόνως, την παρουσία σύγχρονων οικοδομικών φάσεων στην κορυφή και στην πλαγιά της τούμπας²⁵⁷.

Στην επόμενη φάση, την V, της ΠΕΣ, επισημαίνονται οι περισσότερες διαφοροποιήσεις όταν μεταβάλλεται τόσο η διάταξη όσο και ο χαρακτήρας των κατασκευών. Ο δρόμος καταργείται, τα άνδρα είναι χαμηλότερου ύψους και παίρνουν το σχήμα χαμηλών αναβαθμίδων στην άκρη του λόφου, ενώ τα κτίρια βρίσκονταν επάνω σε αυτά²⁵⁸(βλ.εικ65).

3) Καστανάς

Η αρχαιολογική έρευνα στην τούμπα του Καστανά(βλ.Χάρτη 5, θέση 16) διεξήχθη από την αποστολή του Πανεπιστημίου του Kiel, υπό την διεύθυνση του καθηγητή Bernhard Hansel. Οι έρευνες διήρκεσαν πέντε ανασκαφικές περιόδους, δίμηνης διάρκειας από το 1975 έως το 1979.Η ανασκαφή της θέσης δεν ολοκληρώθηκε, καθώς η αρμόδια ΕΠΚΑ δεν ανανέωσε την άδεια για την συνέχιση των εργασιών. Παρόλα αυτά τα ευρήματα των ανασκαφών έχουν μελετηθεί από τον B.Hansel και τους συνεργάτες του σε ικανοποιητικό βαθμό, ώστε να προκύπτουν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνική οργάνωση και τον χαρακτήρα των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στην συγκεκριμένη οικιστική εγκατάσταση κατά την Εποχή του Χαλκού. Η δημοσίευση της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε σε έξι τόμους στη σειρά Prahistorische Archaeologie in Sudosteuropa²⁵⁹.

Η σπουδαιότητα της θέσης του Καστανά έγκειται στο γεγονός ότι βρίσκεται πολύ κοντά, σε απόσταση περίπου 7χλμ., από την τούμπα του Αξιοχωρίου²⁶⁰, η οποία είχε ερευνηθεί από τον W. Heurtley στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στη θέση αυτή, στην

²⁵⁵ Κωτσάκης-Ανδρέου 1992,206-207.

²⁵⁶ Κωτσάκης-Ανδρέου 1992,208.

²⁵⁷ Κωτσάκης-Ανδρέου 1997,283.

²⁵⁸ Κωτσάκης-Ανδρέου 1992,208-210.

²⁵⁹ Kroll H. 1983, Hochstetter A. 1984, Aslanis I.1985, Becker C. 1986, Hochstetter A. 1987 και Hansel B. 1989.

²⁶⁰ Vardaroftsa

οποία αντιπροσωπεύονται επιχώσεις όλης της Εποχής του Χαλκού και της ΠΕΣ, ο Heurtley διέγινωσε στοιχεία, που στηρίζουν την άποψη πολλών άλλων ερευνητών, περί της εισβολής φύλων από το βορά στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, τα οποία θεωρήθηκαν υπεύθυνα για την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου. Μια τέτοια φυλή, για παράδειγμα, είναι οι Lausitzer, οι οποίοι σύμφωνα πάντα με τον Heurtley, εισέβαλλαν στη Μακεδονία μέσω της κοιλάδας του Αξιού και έφτασαν μέχρι την Νότια Ελλάδα²⁶¹. Η αρχαιολογική έρευνα που ξεκίνησε στον Καστανά, δεν επικεντρώθηκε μόνο στην καθ' εαυτό έρευνα της θέσης και του αρχαιολογικού υλικού της, αλλά αποτέλεσε και μια προσπάθεια να ανιχνευθούν ή να εντοπιστούν τυχόν ενδείξεις ή υλικά κατάλοιπα, που θα διαφώτιζαν αυτή την περίοδο των ανακατατάξεων που έλαβαν χώρα την περίοδο στο τέλος της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. στη Νότια Ελλάδα και θα έριχναν, παράλληλα, φώς στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν και οδήγησαν στην κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού.

Η τούμπα του Καστανά ή τούμπα Καράογλου (βλ. τοπογραφικό εικ.66), όπως ήταν αρχικά γνωστή, βρίσκεται περίπου 30χλμ. βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης, στην αριστερή όχθη του ποταμού Αξιού. Με μήκος 110 μ., πλάτος 50μ. και ύψος 14μ. πάνω από τη στάθμη το ποταμού, ο Καστανάς διαφέρει από τις υπόλοιπες προϊστορικές θέσεις, καθώς βρίσκεται σε ποτάμιες προσχώσεις, φαινόμενο σπάνιο για την περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας, όπου δεν συναντώνται συχνά οικισμοί σε προσχωσιγενή εδάφη²⁶². Εξαιτίας, επομένως, της θέσης της παραπλεύρως του ποταμού, η τούμπα έχει υποστεί διάβρωση σε μεγάλο βαθμό σε όλες τις πλευρές τις, αλλά κυρίως στην πλευρά του ποταμού²⁶³.

Όσον αφορά την γεωμορφολογία του εδάφους, σημαντική είναι η διαπίστωση του γεωλόγου H. D. Shhulz, ότι καθ' όλη την διάρκεια της χρήσης της θέσης η τούμπα δεν εδραζόταν στις ποτάμιες προσχώσεις, όπως συμβαίνει σήμερα, αλλά αντίθετα αποτελούσε νησίδα που απείχε από την τότε ακτή περίπου 70-100μ. Μεγάλη έκταση της σημερινής πεδιάδας κατά μήκος του ποταμού Αξιού καλύπτονταν από θάλασσα, σχηματίζοντας έναν κόλπο. Ο θαλάσσιος κόλπος ονομάστηκε από τους ερευνητές 'Κόλπος του Καστανά', επειδή εντοπίστηκε κατά την διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στην τούμπα του Καστανά²⁶⁴.

Επιπλέον, μετά από τον εντοπισμό της παλιάς ακτογραμμής, ακολούθησαν έρευνες και για την μελέτη της παράκτιας ζώνης. Οι ηλεκτρομαγνητικές μετρήσεις του γεωφυσικού H.Becker, ο οποίος μελέτησε την περιοχή, έδειξαν ότι υπάρχουν δύο διαφοροποιημένες ζώνες ανθρώπινης δραστηριότητας, που αντιστοιχούν σε μια πυκνοκατοικημένη και σε μια αραιοκατοικημένη περιοχή οικιστικής εγκατάστασης. Η πυκνότερη συγκέντρωση ενδείξεων οικιστικής δραστηριότητας εντοπίστηκε στο σημείο, που βρίσκεται κοντύτερα στην παραλία, σε υψόμετρο 17μ. από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας και προφανώς αποτελούσε τμήμα του οικισμού.²⁶⁵

²⁶¹ Hansel 1989,349.

²⁶² Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,61.

²⁶³ Hansel 1989,350.

²⁶⁴ Hansel 1989,365-366.

²⁶⁵ Hansel 1989,366.

Σημαντικά στοιχεία, επίσης, στην προσπάθεια ανασύστασης του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής, παρείχε και η μελέτη το αρχαιοζωολογικού υλικού. Τα είδη των ζώων που αντιπροσωπεύονται στο οστεολογικό υλικό αφορούν τα εξής: 8 ή 9 είδη κατοικίδιων ζώων, βοοειδή, αίγες, πρόβατα, χοίροι, ίπποι, ημίονοι, σκύλοι και όρνιθες, 22 είδη άγριων θηλαστικών, ανάμεσα στα οποία κυριαρχούν τα μεγάλα ελαφοειδή²⁶⁶, 29 είδη πτηνών κατά κύριο λόγο υδρόβια²⁶⁷, 4 είδη ιχθύων, εκ των οποίων τα δύο αφορούν ψάρια του γλυκού νερού²⁶⁸ και 2 είδη χελωνών.²⁶⁹

Από όλα αυτά τα είδη των ζώων που εντοπίστηκαν στο οστεολογικό υλικό του Καστανά, προκύπτει ότι εκτός από τον θαλάσσιο κόλπο, στην περιοχή υπήρχε και λιμνοθάλασσα και στάσιμα νερά, παρέχοντας, όπως είναι φυσικό, ένα ποικιλόμορφο περιβάλλον, με πολλές δυνατότητες εκμετάλλευσης από τους προϊστορικούς κατοίκους. Οι δασώδεις λόφοι στις παρυφές των γειτονικών βουνών, θα εξασφάλιζαν τις απαραίτητες ποσότητες ξυλείας στους κατοίκους και θα εμπλούτιζαν τη διατροφή τους με άγρια θηράματα²⁷⁰.

Χρονολόγηση

Συνολικά, έχουν εντοπιστεί εννέα περίοδοι (ΚΙ-ΚΙΧ) χρήσης του χώρου, που ανήκουν χρονολογικά σε μια μακρά περίοδο, η οποία εκτείνεται από την ΠΕΧ έως την Ελληνιστική περίοδο, με ένα διάστημα εγκατάλειψης της θέσης κατά την ΜΕΧ. Οι περίοδοι διακρίνονται σε επιμέρους φάσεις εγκατάστασης και οι φάσεις σε στρώματα, των οποίων η χρονολόγηση πραγματοποιήθηκε με βάση την χειροποίητη και εισηγμένη μυκηναϊκή κεραμική (βλ.πιν. 4)

Για την διάκριση των στρωμάτων, δεν λαμβάνονται υπόψη τα στάδια εξέλιξης των κινητών ευρημάτων. Τα στρώματα καθορίζονται αποκλειστικά από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ο εντοπισμός δύο νομισμάτων κοπής του 168 π.Χ. καθιστά τη χρονολογία αυτή ως χρονολογία ante quem για την εγκατάλειψη της θέσης²⁷¹.

Πολεοδομία-Αρχιτεκτονική

Φάση ΚΙ-ΚΙΙ (Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού, στρώματα 28-20)

Οι δύο φάσεις αυτές αντιπροσωπεύονται αποσπασματικά, καθώς έχουν εντοπιστεί σε πολύ μικρές τομές και δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση της χωροοργάνωσης του οικισμού. Πάντως σε κάποια από τα στρώματα 26-22, έχουν εντοπιστεί τμήματα

²⁶⁶ Το ελάφι *Dama dama* (πλατώνι) και το ελάφι το ευγενές ανάμεσά τους.

²⁶⁷ Κορμοράνοι, πάπιες, χήνες και πελεκάνοι.

²⁶⁸ Κυπρίνος και γατόψαρο.

²⁶⁹ Becker 1986, 297.

²⁷⁰ Becker 1986, 298.

²⁷¹ Hansel 1989, 351.

κτιρίων κυκλικού και ορθογωνίου σχήματος, ενώ οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με την τεχνική *rise*²⁷². Τέλος, στο στρώμα 21 έχει παρατηρηθεί ένα κενό στη χρήση του χώρου²⁷³.

Φάση KIII (1600-1400 π.Χ.πρώιμη YEX,στρώματα 19-18)

Τόσο το στρώμα 19, όσο και το 18, που ανήκουν σε αυτή την φάση, έχουν εντοπιστεί σε ελάχιστα σημεία στην τούμπα. Το στρώμα 19 αποκαλύφθηκε στην ανατολική και νοτιοδυτική πλευρά της τούμπας σε συνολική έκταση 40 τ.μ., ενώ το στρώμα 18 έχει ανασκαφεί σε τρία σημεία μόνο. Όπως και στην προηγούμενη φάση, η εικόνα της οικιστικής διάρθρωσης παραμένει συγκεχυμένη καθώς έχουν αποκαλυφθεί μόνο τμήματα των κτιρίων, τα οποία όμως δεν αρκούν για να ανασυντεθεί η κάτοψη τους. Φαίνεται όμως, ότι η κορυφή της τούμπας καλυπτόταν από μικρά κτίρια σε πυκνή διάταξη, όπου η μεταξύ τους απόσταση δεν ξεπερνούσε τα 3-6 μ. Στο στρώμα 19, οι τοίχοι κατασκευάζονται με την παραδοσιακή τεχνική *rise*, ενώ στο επόμενο στρώμα κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα πλινθόκτιστα κτίρια. Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με τη παρουσία ανοιχτόχρωμης κεραμικής νότιας προέλευσης, υποδεικνύουν, όπως υποστηρίζει ο ανασκαφέας επαφές με την Νότια Ελλάδα²⁷⁴.

Φάση KIV (1400-1190 π.Χ.στρώματα 17-14a)

Η φάση αυτή περιλαμβάνει τα περισσότερα οικιστικά στρώματα (17-14a) και αποτελεί την πιο μακροχρόνια φάση του οικισμού. Στο στρώμα 17(τέλος της YE IIIA) τα κτίρια είναι μικρά, κατεξοχήν μονόχωρα και διατάσσονται σε μικρές συστάδες γύρω από αυλές ή δρόμους. Οι ελεύθεροι χώροι, όπως είναι οι δρόμοι και οι αυλές ανάμεσα στα οικήματα λειτουργούσαν ως κοινόχρηστοι χώροι εργασίας. Ήδη από αυτή την περίοδο στον Καστανά παρατηρείται μια ιδιαίτερη προτίμηση στα αψιδωτά κτίρια, συνήθεια που απαντάται σε μικρότερο βαθμό και στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, όχι όμως και στην Άσσηρο, όπου αψιδωτό κτίριο απαντάται μόλις στην 1^η χιλιετία π.Χ. κατά την Φάση 4. Ξεχωριστή θέση στον οικισμό πρέπει να κατείχε ένα κτίριο (*Herdhaus*), που αποκαλύφθηκε στην ΝΑ πλευρά της ανασκαμμένης έκτασης. Στο κτίριο αυτό εντοπίστηκε μια εστία που του προσέδωσε και το όνομά του και κεραμική εξαιρετικής ποιότητας, ενώ αντίθετα απουσίαζαν παντελώς οι τύποι της κεραμικής που υποδηλώνουν συνήθως τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες.

Η γενική εικόνα της οργάνωσης του χώρου δεν διαφοροποιείται στο στρώμα 16 (YE IIIB),μόνο που εδώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διασώζονται σε ικανοποιητικότερο βαθμό (βλ. εικ.67) Τα κτίρια είναι κατασκευασμένα με πλίνθους και πασσάλους, που υποβάσταζαν τη στέγη. Είναι μικρά, μονόχωρα ή και πολύχωρα,

²⁷² Τεχνική η οποία αφορά το είδος του συνδετικού υλικού που χρησιμοποιείται για το χτίσιμο των τοίχων, το οποίο αποτελείται από συμπαγή υγρό πηλό, αδρανή υλικά, χώμα και πλινθοκονίαμα μαζί το οποίο έμπαινε ανάμεσα στους πλίνθους, όπου και στέγνωνε έπειτα αποκτώντας ανθεκτικότητα και σκληρότητα.

²⁷³ Touchais 1977,606.

²⁷⁴ Hansel 1989,352.

διατεταγμένα χαλαρά γύρω από μια αυλή. Τα οικήματα αυτά είχαν διάρκεια ζωής 50-80 χρόνια και καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Το κεντρικό κτίριο αυτού του οικιστικού συνόλου φαίνεται πως εξυπηρετούσε ειδικές χρήσεις, όπως καταδεικνύουν τα κινητά του ευρήματα και η περίοπτη θέση του, γι' αυτό οι ανασκαφείς το αποκαλούν *μέγαρον*²⁷⁵.

Στο επόμενο στρώμα, το στρώμα 15 (ΥΕ ΙΙΒ) παρατηρήθηκαν ίχνη ανοικοδόμησης σε όλη την έκταση του οικισμού, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις στην εσωτερική διάταξη των κτιρίων. Επίσης, σε μια περίπτωση, στην διαβρωμένη πλευρά της τούμπας, δύο κτίρια αντικαταστάθηκαν από ένα μεγάλο κτίριο με ελλειψοειδή κάτοψη και μήκος περίπου 11μ. (Ellipsenhaus) (βλ.εικ.68). Στο ΝΑ τμήμα της ανασκαφής εντοπίζεται ένα μεγαροειδές κτίριο σε περιοχή, που στις προηγούμενες φάσεις ήταν ελεύθερη. Γενικότερα, διαπιστώνεται σε αυτή την φάση μια τάση αναδιαμόρφωσης του χώρου, με την αλλαγή σε κάποιες περιπτώσεις της χρήσης κάποιων κτιρίων με την υποδιαίρεση μεγάλων χώρων σε πολύ μικρότερους χώρους. Η τάση αυτή συνεχίζεται και στο επόμενο στρώμα, 14b (βλ.εικ.69) Αποδείξη αυτής της πρακτικής αποτελεί ένα νέο μεγαροειδές κτίριο, το οποίο αντικαθιστά το ελλειψοειδές του στρώματος 15 και άλλα δύο κτίρια. Το νέο κτίσμα διαστάσεων 5x11μ. φέρει αψιδωτό οπισθόδομο, ενώ στέκεται ελεύθερα στο χώρο και σε απόσταση 5 μ. από γειτονικό κτίριο. Ένα ακόμη πολύχωρο κτίριο, αποκαλύφθηκε μερικώς στην ανατολική πλευρά της τούμπας, ένδειξη ότι κατά την διάρκεια του στρώματος 14b ο οικισμός εκτεινόταν ως την άκρη της πλαγιάς²⁷⁶.

Στο στρώμα 14b, επιπλέον, αποκαλύφθηκε και ένα μεγάλος αριθμός αγγείων κατά χώραν. Πιθανώς, η εικόνα αυτή να είναι αποτέλεσμα ξαφνικής καταστροφής του οικισμού από σεισμό, η οποία δεν επέτρεψε τους κατοίκους να περισυλλέξουν από το εσωτερικό των κτιρίων την οικοσκευή. Η καταστροφή του οικισμού ολοκληρώθηκε από την εκδήλωση πυρκαγιάς που ακολούθησε τον σεισμό²⁷⁷.

Στο στρώμα 14a (βλ.εικ.70) διακρίνονται οι προσπάθειες ανοικοδόμησης του οικισμού μετά την καταστροφή από τον σεισμό. Από ότι φαίνεται όμως, ο αριθμός των κατοίκων πρέπει να είχε μειωθεί σημαντικά, καθώς στη φάση αυτή η κατοίκηση στο ανασκαμμένο τμήμα της τούμπας είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Τα περισσότερα κτίρια δεν ανοικοδομούνται, ούτε ισοπεδώνονται, ενώ οι κάτοικοι του μεγαροειδούς κτιρίου του προηγούμενου στρώματος, κατασκευάζουν, πρόχειρα ένα κτίσμα ανατολικά των ερειπίων του προηγούμενου κτιρίου. Δυστυχώς και αυτή την φορά ο οικισμός πλήττεται από πυρκαγιά (τέλη ΥΕ ΙΙΒ)²⁷⁸.

²⁷⁵ Hansel 1989,353.

²⁷⁶ Hansel 1989,354.

²⁷⁷ Hansel 1989,354.

²⁷⁸ Hansel 1989,355.

Φάση KV (1190-1000 π.Χ., στρώματα 13-11)

Στη Φάση αυτή αντιστοιχούν τα οικιστικά στρώματα 13-11 και περνάμε στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Παρατηρούνται αξιόλογες μεταβολές στην οργάνωση του χώρου και στον τρόπο κατασκευής των κτιρίων στην τούμπα του Καστανά, όπου πλέον παρουσιάζεται μια εντελώς διαφορετική εικόνα σε σχέση με το παρελθόν.

Στο στρώμα 13(βλ.εικ. 71) στο κεντρικό τμήμα της ανεσκαμμένης έκτασης, εντοπίστηκε μια ομάδα ορθογώνιων κτιρίων, τα οποία είναι διατεταγμένα κάθετα στον άξονα της τούμπας σε διαφορετικές αποστάσεις μεταξύ τους. Η ομάδα αυτή, φαίνεται να διαχωρίζεται σαφώς από άλλες που πρέπει να αναζητηθούν περιμετρικά αυτής της κεντρικής συστάδας, από ελεύθερους χώρους, που παρεμβάλλονται στα δυτικά και ενδεχομένως και στα ανατολικά της. Οι ελεύθεροι ενδιάμεσοι χώροι αποτελούν χώρους εργασίας, όπως μαρτυρούν οι ανοιχτές εστίες που αποκαλύφθηκαν σε αυτούς. Αξιοσημείωτη είναι επίσης και η επαναχρησιμοποίηση του παραδοσιακού τρόπου οικοδόμησης με την τεχνική *rise*, η οποία είχε εγκαταλειφθεί, όπως αναφέρθηκε ήδη από το στρώμα 17, όχι όμως καθ' ολοκληρίαν, καθώς σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν συνδυασμό και των δύο τεχνικών²⁷⁹.

Διαφορές επίσης, παρουσιάζονται και στην οικοσκευή. Για πρώτη φορά εντοπίζονται σε όλες σχεδόν τις οικίες υφαντικά βάρη, όπως εστίες ανοιχτές και καλυμμένες (φούρνοι), ενδείξεις που υποδηλώνουν αλλαγές στον τρόπο παρασκευής της τροφής²⁸⁰. Αλλαγές και στις διατροφικές συνήθειες του Καστανά υποδηλώνει η ραγδαία αύξηση στο οστεολογικό υλικό από άγρια ζώα και στην μείωση παράλληλα που παρατηρείται στην χρήση των οικόσιτων ζώων²⁸¹.

Οι διαφοροποιήσεις στις οικοδομικές τεχνικές, στην οικοσκευή και στις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων που παρατηρήθηκαν στο στρώμα 13, ερμηνεύονται από τον ανασκαφέα της θέσης ως αποτέλεσμα «μερικής τουλάχιστον αντικατάστασης του πληθυσμού και του υποτιθέμενου κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος»²⁸². Η άποψη αυτή ενισχύεται αν σκεφτούμε ότι στις όψιμες φάσεις της Εποχής του Χαλκού το κινήγι αποτελούσε μια κατεξοχήν αριστοκρατική ασχολία²⁸³.

Στο στρώμα 12 στην ΥΕ ΙΙΙΓ(βλ.εικ.72) για πρώτη φορά ανασκάπτεται ένα αντιπροσωπευτικό ποσοστό, 26% περίπου της σωζόμενης έκτασης του οικισμού. Το στρώμα αυτό διαφέρει σημαντικά από το προηγούμενο τόσο ως προς τις τεχνικές δόμησης όσο και ως προς την αρχιτεκτονική των κτιρίων. Τώρα τα κτίρια είναι πολύχωρα με ακανόνιστο σχήμα, ενώ ανάμεσά τους παρεμβάλλονται αυλές και στενοί δρόμοι-περάσματα. Αυτού του τύπου την οικιστική οργάνωση με τις πολύχωρες οικίες και τα δωμάτια διαφορετικής χρήσης σε καθεμία από αυτές, ο ανασκαφέας τις χαρακτηρίζει αρχιτεκτονική «μυκηναϊκού τύπου». Στην εξωτερική, επίσης, νοτιοανατολική πλευρά του ανασκαφικού τομέα, εντοπίστηκαν κατάλοιπα

²⁷⁹ Hansel 1989,357.

²⁸⁰ Hansel 1989,357.

²⁸¹ Becker 1986,299.

²⁸² Hansel 1989,357.

²⁸³ Ruiperez-Melena 1996,166.

κατασκευών που πιθανώς πρέπει να περιέβαλλαν, να προστάτευαν και να οριοθετούσαν τον οικισμό²⁸⁴.

Σημαντική θέση στον οικισμό καταλαμβάνει το κεντρικό κτίριο 8x4 μ. περίπου στον δυτικό τομέα (βλ.εικ.73) , όπου στο ένα δωμάτιο, το κεντρικό, εντοπίστηκε κεντρική εστία κατά τα μυκηναϊκά πρότυπα και μια κατασκευή στην βόρεια πλευρά , την οποία ο ανασκαφέας ερμηνεύει ως βάση επάνω στην οποία πιθανώς να εδράζονταν ένα κάθισμα. Στον υπαίθριο χώρο ,δίπλα από το κτίριο αποκαλύφθηκαν τέσσερις εστίες και κλίβανοι, ευρήματα που υποδηλώνουν τροφοπαρασκευαστικές ή εργαστηριακές δραστηριότητες²⁸⁵. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι το κτίριο αυτό δε θα μπορούσε να αποτελεί μια απλή κατοικία, αλλά θα πρέπει να εξυπηρετούσε μια ομάδα ανθρώπων και σαφώς θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στον οικισμό κατά την περίοδο αυτή, στα μέσα δηλαδή της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου.

Η μυκηναϊκή επίδραση που επισημαίνεται στην αρχιτεκτονική, με βάση την ερμηνεία του ανασκαφέα, διαφαίνεται επίσης και στην κεραμική, καθώς τα ποσοστά τροχήλατης κεραμικής αυξάνονται ραγδαία σε σχέση με τις προηγούμενες φάσεις, χωρίς ωστόσο να ξεπερνούν το 5% του συνόλου της κεραμικής αυτής της φάσης. Ως πιθανή ερμηνεία αυτής της έντονης επίδρασης την περίοδο αυτή, σύμφωνα πάντα με τον ανασκαφέα, θεωρήθηκαν οι μετακινήσεις των πληθυσμών από τα ανακτορικά κέντρα του μυκηναϊκού κόσμου προς την περιφέρεια, έπειτα από την εκτεταμένη καταστροφή που υπέστησαν, προκαλώντας παράλληλα μια μεγάλη περίοδο αστάθειας και κοινωνικοπολιτικών μεταβολών στην νότια Ελλάδα²⁸⁶.

Και στο στρώμα 12, όπως και στο παρελθόν, ο οικισμός καταστρέφεται από εκτεταμένη πυρκαγιά, η οποία πρέπει να προκλήθηκε βίαια, καθώς περισυλλέχθηκαν ή λεηλατήθηκαν τα αντικείμενα που θα μπορούσαν να ξαναχρησιμοποιηθούν²⁸⁷.

Το στρώμα 11(βλ. εικ.74) καλύπτει την περίοδο από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου έως την Υπομυκηναϊκή και τις αρχές των Πρωτογεωμετρικών χρόνων. Σημαντικές διαφορές ως προς την χωροοργάνωση του οικισμού, σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα, δεν παρατηρούνται. Διαφοροποιείται, όμως στις περισσότερες περιπτώσεις η εσωτερική διάταξη των κτιρίων²⁸⁸. Το κεντρικό δωμάτιο του κεντρικού κτιρίου του στρώματος 12 διαιρείται σε δύο μικρότερα δωμάτια, διαστάσεων 4x4 περίπου, ενώ εκλείπουν και εκείνα τα στοιχεία που θύμιζαν έντονη μυκηναϊκή επίδραση. Πιθανώς, μεταβάλλεται η χρήση και ο ρόλος του κτιρίου αυτού κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου.

Οι επόμενες οικιστικές φάσεις και στρώματα, αφορούν τις περιόδους από την Πρωτογεωμετρική έως και την Ελληνιστική περίοδο.

²⁸⁴ Hansel 1989,358.

²⁸⁵ Hansel 1989,358.

²⁸⁶ Hansel 1989,358.

²⁸⁷ Hansel 1989,358.

²⁸⁸ Hansel 1989,359.

3.3 Ανατολική Μακεδονία

Α) Γεωμορφολογία και περιβάλλον

Η Ανατολική Μακεδονία (βλ. Χάρτη 4) καλύπτει μια έκταση 9.945 τ.χλμ. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία την οροσειρά της Ροδόπης που διαιρεί την ΝΑ Ευρώπη σε μικρές κοιλάδες και λεκανοπέδια. Στο μεγαλύτερο τμήμα της η Ανατολική Μακεδονία αποτελείται από δύο παράλληλες ζώνες, μια παράκτια 50χλμ. περίπου και μια ορεινή, βορείως της πρώτης μέχρι τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα.

Οριοθετείται στα δυτικά από τα βουνά Κερδύλιο, Βερτίσκο, Κρούσια και Δύσωρο, στα βόρεια από τις οροσειρές Κερκίνη, Αγγιστρο, Ορβηλο, Βροντού, Φαλακρό και Δυτική Ροδόπη, στα ανατολικά από τον ποταμό Νέστο και στα νότια από το Αιγαίο²⁸⁹. Το σύνολο των ορεινών σχηματισμών μπορεί να διακριθεί σε τρία μέρη, με κριτήριο την θέση και το ύψος των κορυφογραμμών. Τα βουνά της παραλιακής λωρίδας έχουν υψόμετρο λίγο μεγαλύτερο από 600 μ., η Λεκάνη και το Παγγαίο που ανήκουν στην ενδιάμεση ζώνη φθάνουν τα 1298μ και τα 1956μ. αντίστοιχως, ενώ οι οροσειρές του εσωτερικού ξεπερνούν σε αρκετά σημεία τα 2000μ²⁹⁰.

Από τους ποταμούς που διασχίζουν την Ανατολική Μακεδονία, οι σημαντικότεροι είναι, ο Στρυμόνας, ο Νέστος και ο Αγγίτης σχηματίζοντας αντίστοιχα στο πέρασμά τους μεγάλες πεδιάδες.

Ο Στρυμόνας έχει μήκος 118 χλμ. στην ελληνική επικράτεια και στο μεγαλύτερο μέρος του είναι περαστός και πλωτός. Σε όλο σχεδόν το μήκος του νομού Σερρών η διαδρομή του δεν διακόπτεται από ορεινούς όγκους, όμως σε ορισμένα σημεία στενεύει αρκετά και διασχίζει βαθιά φαράγγια με απότομα τοιχώματα²⁹¹. Ο Αγγίτης ποταμός πηγάζει από το ομώνυμο σημερινό χωριό, δεν έχει ορεινές πηγές αλλά και ούτε έξοδο προς τη θάλασσα. Διακλαδίζεται σε ένα σημείο²⁹² και συναντάται με τον Στρυμόνα στα αριστερά και στα δεξιά σχηματίζει τέσσερις παραποτάμους που εκβάλλουν στην πεδιάδα της Δράμας²⁹³. Ο ποταμός Νέστος, αν και έχει μήκος περίπου 190 χλμ., ωστόσο τα περάσματά του αποδεικνύονται δύσβατα λόγω των κάθετων τοιχωμάτων του και των απότομων οχθών που σχηματίζονται, δυσχεραίνοντας κάθε μορφή επικοινωνίας μέσω αυτού²⁹⁴. Όσον αφορά το υπόλοιπο υδρογραφικό δίκτυο, εκτός από αυτούς τους τρεις ποταμούς υπάρχουν αρκετοί μικρότεροι παραποτάμοι και χείμαρροι. Μεγάλο τμήμα της πεδιάδας της Δράμας, κυρίως το νότιο, καλυπτόταν από μια λίμνη με στάσιμα ύδατα, τύρφη και λιγνίτη μέχρι περίπου την Εποχή του Χαλκού²⁹⁵. Επίσης, η λεκάνη γύρω από το ποταμό

²⁸⁹ Παπαδόπουλος 2002, 74.

²⁹⁰ Παπαδόπουλος 2002, 76.

²⁹¹ Παπαδόπουλος 2002, 78.

²⁹² Στην Άνω Συμβολή.

²⁹³ Σχετικά με το μήκος του ποταμού υπάρχει ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ακόμα, ασυμφωνία ως προς το αν πρέπει να συνυπολογίζεται ή όχι σε αυτό η διακλάδωση προς το Νευροκόπι.

²⁹⁴ Παπαδόπουλος 2002, 78.

²⁹⁵ Παπαδόπουλος 2002, 79.

Στρυμόνα, η οποία σχηματίστηκε από αποθέσεις αλλουβιακών στρωμάτων, πλημμύριζε συχνά. Οι δύο λίμνες που σχηματίστηκαν από αυτές τις πλημύρες είναι η λίμνη του Αχινού στα νότια και η λίμνη της Κερκινίτιδας στο βορειοδυτικό άκρο της πεδιάδας, γύρω από τις οποίες αναπτυσσόταν ελώδεις εκτάσεις. Σύμφωνα με αρχαίες πηγές²⁹⁶ επίσης, επιβεβαιώνεται και η παρουσία λίμνης και έλους στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας των Φιλίππων κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., η δημιουργία της οποίας πρέπει να ξεκίνησε από την προϊστορική περίοδο²⁹⁷.

Οι πεδιάδες που διαμορφώνονται αντίστοιχα είναι, η αλλουβιακή πεδιάδα του Στρυμόνα και του Αγγίτη, όπου πιστεύεται ότι το 1/3 της συνολικής έκτασης ήταν κατά την προϊστορία κατάλληλο για γεωργική εκμετάλλευση. Η πεδιάδα που δημιουργήθηκε με την αποξήρανση της λίμνης των Φιλίππων και της λεκάνης γύρω από τον ποταμό Αγγίτη, η Πιερία κοιλάδα που απλώνεται ανάμεσα στα όρη Παγγαίο και Σύμβολο και τέλος, η πεδιάδα της Χρυσούπολης, η οποία είναι αποτέλεσμα των προσχώσεων του ποταμού Νέστου²⁹⁸.

Η εικόνα των ορίων της περιοχής δεν ήταν όμοια κατά το παρελθόν, τουλάχιστον όσον αφορά την παραλιακή λωρίδα. Σήμερα είναι γνωστό ότι η στάθμη της θάλασσας ήταν χαμηλότερη και η ακτογραμμή προφανώς διαφορετική σε αρκετά σημεία²⁹⁹. Όσον αφορά τις περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την Νεολιθική περίοδο και την Εποχή του Χαλκού δεν πιστοποιείται σημαντική διαφορά σε σχέση με την κατάσταση στην Κεντρική Μακεδονία. Φαίνεται η πεδιάδα της Δράμας να έφερε δασώδη βλάστηση με μικρές διακυμάνσεις μεταβολών κατά την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού και οι συνεχόμενες έντονες διαβρώσεις και προσχωματικές αποθέσεις από τους ποταμούς Στρυμόνα και Αγγίτη στις γειτονικές πεδιάδες, φαίνεται επίσης να έπαιξαν καθοριστικό παράγοντα στην καταστροφή του αρχαιολογικού αρχείου της περιοχής για την περίοδο που μελετάμε³⁰⁰.

Γενικότερα, παρά τις μεμονωμένες μελέτες που έχουν γίνει με αφορμή την διενέργεια ορισμένων ανασκαφικών προγραμμάτων και επιφανειακών ερευνών, το ιστορικό της περιβαλλοντικής εξέλιξης και της ανθρώπινης κατοίκησης κατά την προϊστορία στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας παραμένει δυσδιάκριτο και λιγότερο σαφές σε σχέση με ότι συμβαίνει στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία³⁰¹.

²⁹⁶ Θεόφραστος 4.4,12 και 5.14,5-6.

²⁹⁷ Προσπάθεια αποξήρανσης και εκμετάλλευσης αυτών των λιμνών ξεκίνησε να γίνεται από την ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο. Οι εργασίες αποξήρανσης κατά το α' μισό του 20^{ου} αιώνα μεταμόρφωσαν ολοκληρωτικά τις περιοχές δημιουργώντας μεγάλες εκτάσεις με γόνιμο και εύφορο εδάφη προς γεωργική εκμετάλλευση.

²⁹⁸ Παπαδόπουλο 2002,76-77.

²⁹⁹ Παπαδόπουλος 2002,74. "Στο τέλος του Πλειστοκαίνου, γύρω στο 12000 π.Χ., η στάθμη της θάλασσας υποτίθεται ότι ήταν κατά 100μ περίπου χαμηλότερη της σημερινής. Η εδραίωση των κλιματικών συνθηκών της Μεταπαγετώδους περιόδου και η συνεπακόλουθη άνοδος της στάθμης των υδάτων, είχε ως αποτέλεσμα την κάλυψη μεγάλου τμήματος της επιφάνειας αυτής στις πέντε περίπου χιλιετίες που μεσολαβούν μέχρι την έναρξη της Νεολιθικής περιόδου. Γύρω στο 8000/7500 π.Χ. η θάλασσα υποτίθεται ότι βρίσκονταν μόνο 15μ κάτω από το σημερινό επίπεδο".

³⁰⁰ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,586.

³⁰¹ Παπαδόπουλος 2002,75.

Β) Η Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία

Ανάμεσα στις 76 προϊστορικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί στην Ανατολική Μακεδονία και οι οποίες κατανέμονται κυρίως στις δύο μεγάλες πεδιάδες των Σερρών και της Δράμας αντίστοιχα, λίγες είναι αυτές που έχουν δώσει στρώματα κατοίκησης κατά την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού³⁰².

Η ΠΕΧ για την Ανατολική Μακεδονία πιστοποιείται και διαχωρίζεται ξεκάθαρα σε δύο επιμέρους φάσεις, μέσα από τις καλά μελετημένες στρωματογραφικά και χρονολογημένες με C14 θέσεις των Σιταγρών³⁰³, του Ντικίλι Τας³⁰⁴ και της Πεντάπολης³⁰⁵, που χρονολογούν την πρώτη φάση στο 3200-2500 π.Χ. και την δεύτερη φάση στο 2500-2200 π.Χ. αντίστοιχα³⁰⁶.

Ανάμεσα σε αυτές τις θέσεις, οι οποίες παρουσιάζουν στρωματογραφική συνέχεια από την Νεολιθική ακόμα περίοδο και σώζουν οικιστικά ευρήματα και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα³⁰⁷ για την περίοδο της ΠΕΧ, συγκαταλέγονται με εξίσου σημαντικά ευρήματα, η προϊστορική θέση στο Κρυονέρι Σερρών³⁰⁸ και οι προϊστορικές θέσεις αντίστοιχα στην Σκάλα Σωτήρος και στα Λιμενάρια στην Θάσο³⁰⁹.

Η ΜΕΧ μέχρι την πρώιμη ΥΕΧ, λίγο πριν το 1400 π.Χ., είναι δύσκολο να αναγνωριστούν στρωματογραφικά στην περιοχή³¹⁰.

Για την περίοδο από το 1200-1100 π.Χ. υπάρχουν τρεις χρονολογήσεις με C14 που αποκτήθηκαν από τον μοναδικό ανεσκαμμένο οικισμό της ΥΕΧ στην Αγγίστα Σερρών³¹¹.

³⁰² Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996, 587.

³⁰³ (Σιταγροί IV/Va και Vb), βλ. επίσης, "Excavations at Sitagroi: a prehistoric village in northeast Greece / Renfrew Colin Gimbutas Marija Elster Ernestine S. Los Angeles, California : University of California, 1986. - (Monumenta archaeologica, 13)" και Prehistoric Sitagroi: excavations in Northeast Greece, 1968 - 1970 / Elster Ernestine S. Renfrew Colin Los Angeles : Cotsen Institute of Archaeology, University of California, 2003. - (Monumenta archaeologica, 20)

³⁰⁴ (Ντικίλι Τας IIIA και IIIB), βλ. επίσης, BCH 1983, 1987-1989, 1990, 1992-1993 και Treuil R. 1992, "Dikili Tash, village prehistorique de Macedoine Orientale, I Fouilles de J. Deshayes 1961-1975 (BCH Suppl. XXIV) vol 1.

³⁰⁵ (Πεντάπολη I και II), Γραμμένος 1981, 91-153.

³⁰⁶ Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996, 586,

³⁰⁷ Στο Ντικίλι Τας, τα μόνα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρώτης φάσης αφορούν υπολείμματα δαπέδου και τμήματα εστιών, ενώ στην δεύτερη διασώζονται τμήματα δύο κτιρίων και ένας δρόμος που διαπερνά ανάμεσά τους. Στους Σιταγρούς, μόνο στην δεύτερη φάση, διασώζονται και διατηρούνται σε καλή κατάσταση τα πολύ σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο κτιρίων, της επονομαζόμενης «Μακράς Οικίας» και της «Καμμένης Οικίας». Για αναλυτικότερες λεπτομέρειες βλέπε όπου παραπάνω, σημ. 304-305 στις τελικές δημοσιεύσεις.

³⁰⁸ Μαλαμίδου 1997, 509-521 και Malamidou 2007, 297-308.

³⁰⁹ Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1988, 421-431, 1989, 507-520, 1990, 531-545 και

Μαλαμίδου-Παπαδόπουλος 1993, 559-571 και 1997, 585-596.

³¹⁰ Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996, 586.

³¹¹ Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996, 586, «Τα δείγματα άνθρακα προήλθαν από αποθέσεις οι οποίες περιείχαν μικρή ποσότητα οστράκων ΥΕΙΙΓ κεραμικής.»

Γ) Οικισμοί της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία

Ο μοναδικός έως τώρα ανεσκαμμένος οικισμός YEX, που μας παρέχει αρκετά στοιχεία σε σχέση με άλλους σε επίπεδο αρχιτεκτονικής αλλά και κινητών ευρημάτων, είναι αυτός στον Σταθμό Αγγίστας Σερρών³¹². Στο Ντικίλι Τας έχει εντοπιστεί στην κορυφή της Τούμπας μια μοναδική κατασκευή που χρονολογείται στην YEX³¹³. Στα Δήμητρα Σερρών επίσης, έχουν εντοπιστεί ορισμένα στρώματα κατοίκησης που τοποθετούνται χρονολογικά στην YEX, με ένα μικρό τμήμα τοίχου οικίας πιθανώς, ο οποίος δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση³¹⁴. Στην Πεντάπολη, εκτός από τις φάσεις της ΠΕΧ όπως αναφέραμε παραπάνω, ανιχνεύθηκαν ίχνη κατοίκησης της YEX τα οποία όμως έχουν υποστεί έντονη διάβρωση και καταστροφή. Επιπλέον, στον Παράδεισο, χωριό που βρίσκεται στην δεξιά όχθη του Νέστου ποταμού, μετά από σύντομη ανασκαφική έρευνα, ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα που χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους, όπως Νεότερη Νεολιθική και ΠΕΧ, εντοπίστηκε στην επιφάνεια κεραμική της YEX³¹⁵.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί επίσης και η ανεύρεση τοπικής μυκηναϊκής κεραμικής στον οικισμό Παλαιοκάστρου Κάρυανης κοντά στον Στρυμόνα, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη οικισμού, ο οποίος πολύ πιθανόν να δέχθηκε επιδράσεις από την Νότια Ελλάδα³¹⁶.

Δ) Αρχαιολογικά Δεδομένα

1) Σταθμός Αγγίστας Σερρών

Ο προϊστορικός οικισμός του Σταθμού Αγγίστας Σερρών (βλ. Χάρτη 10) εντοπίστηκε και ανασκάφηκε το 1975 στα πλαίσια των εργασιών που έλαβαν μέρος για την δημιουργία στεγάστρου ενός Μακεδονικού τάφου που είχε ανακαλυφθεί και ανασκαφεί στην κορυφή της τούμπας σε προηγούμενη ανασκαφική έρευνα³¹⁷. Πρόκειται για μια τούμπα (βλ.εικ.75) ύψους 40 μ. περίπου στα νότια όρια της Κοινότητας του Σιδηροδρομικού Σταθμού Αγγίστας Σερρών, στην αλλουβιακή

³¹² Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980,54-79.

³¹³ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,588.

³¹⁴ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,590.

³¹⁵ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,590.

³¹⁶ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980,79, "Ο οικισμός εντοπίζεται στην κοιλάδα ακριβώς που οδηγεί απευθείας στο Παγγαίο και βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από την μετέπειτα αποικία των Θασίων, την Γαληψό."

³¹⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980,54.Επίσης εντοπίστηκαν 4 νέες τούμπες στη Νέα Ζίχνη Σερρών που χρονολογούνται στην YEX χωρίς να έχουν γίνει όμως ακόμα εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες.Η ανακοίνωση εντοπισμού αυτών των τουμπών έγινε κατά την διάρκεια διεξαγωγής των πρακτικών του συνεδρίου ΑΕΜΘ που έλαβε χώρα κατά το 2010.

κοιλάδα που σχηματίζεται από τον ποταμό Αγγίτη. Τα πρώτα ίχνη του προϊστορικού οικισμού είχαν επισημανθεί ακόμα πιο πριν, κατά την ανασκαφή του Μακεδονικού Τάφου που είχε γίνει το 1967, υπό την διεύθυνση της ΙΗ' ΕΠΚΑ Καβάλας με υπεύθυνους την έφορο Χ.Κουκούλη-Χρυσανθάκη και τον επιμελητή αρχαιοτήτων Δ. Γραμμένο³¹⁸.

Η ανασκαφή που διενεργήθηκε στην δυτική πλευρά της περιφέρειας της τούμπας και στην δυτική πλευρά της κορυφής αντίστοιχα, αποκάλυψε τα αρχαιολογικά στρώματα του οικισμού σε επίχωση ύψους 2,5μ.

Στις ανασκαφείσες περιοχές διαπιστώθηκαν επάλληλες οικοδομικές φάσεις που αντιπροσώπευαν αντίστοιχα διαδοχικές χρονολογικές φάσεις κατοίκησης. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που διασώθηκαν στις επιμέρους φάσεις είναι ελάχιστα και αποσπασματικά και οι πληροφορίες που μας δίνουν για την αρχιτεκτονική και πολεοδομική εικόνα του οικισμού είναι πολύ περιορισμένες. Ωστόσο, προέκυψαν ορισμένες πληροφορίες γενικού χαρακτήρα μέσα από την μελέτη αυτών των αποσπασματικών καταλοίπων³¹⁹.

Υπάρχουν ενδείξεις που οδηγούν στην άποψη ότι τα κτίρια ήταν μάλλον ορθογώνια. Ο οικισμός φαίνεται να ήταν κτισμένος στις παρειές της τούμπας επάνω σε άνδηρα που σχηματίζονταν με την βοήθεια αναλημματικών τοίχων, οι οποίοι εντοπίστηκαν λόγω της αντίθετης φοράς που κατείχαν σε σχέση με την κλίση της τούμπας. Παρόμοια αρχιτεκτονικά ευρήματα απαντώνται σε αντίστοιχους οικισμούς της περιόδου αυτής στην Δυτική και Κεντρική Μακεδονία³²⁰.

. Εντοπίστηκαν τοίχοι με λίθινη θεμελίωση και ωμούς πλίνθους στην ανωδομή, τοίχοι που αποτελούνταν μόνο από πλίνθους και που έφεραν ως συνδετικό υλικό παχύ στρώμα λάσπης και τοίχοι που εκτός από λάσπη πηλού εμπεριείχαν και ριχτούς κροκαλοπαγείς λίθους. Οι οικίες καλύπτονταν με στρώμα πηλού που πατούσε σε ένα σκελετό από κλαδιά ή καλάμια, γεγονός που πιστοποιείται από τα πολλά σωζόμενα θραύσματα πηλού από την στέγη με αποτυπώματα κλαδιών ή καλάμιών. Έχουν διασωθεί επίσης ακέραιοι, ορθογωνίου σχήματος, πλίνθοι που έχουν καεί στις πυρκαγιές που κατέστρεψαν σε διάφορες περιόδους τον οικισμό.³²¹ Όσον αφορά το εσωτερικό των οικιών, διαπιστώθηκε ότι έφεραν δάπεδο από πατημένο χώμα χωρίς εστίες και εξειδικευμένους χώρους αποθήκευσης. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν, όρθιοι οξυπύθμενοι πίθοι, κατά χώραν στο έδαφος, καλαθόσχημα αγγεία από ωμό πηλό και ένας πιθανότατα, πήλινος ιπνός ελλειψοειδούς σχήματος που έφερε σκυφωτή οροφή³²². Παρόμοιοι χώροι απαντώνται και στον οικισμό της Ασσήρου και σε αυτόν της Τούμπας Θεσσαλονίκης στην Κεντρική Μακεδονία.

Επιπλέον, στο εσωτερικό των κτιρίων εντοπίστηκαν και μικροεργαλεία, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται ορισμένα διάτρητα κυλινδρικά αντικείμενα από ωμό πηλό, η χρήση των οποίων μας είναι γνωστή.

³¹⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. 1980,54.

³¹⁹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. 1980,56.

³²⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. 1980,56.

³²¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. 1980,56.

³²² Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. 1980,56.

Από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά και οικιστικά κατάλοιπα, προκύπτει σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ότι μεταξύ των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων του οικισμού δεν σημειώνεται κάποιου είδους αλλαγή ως προς την χρήση των χώρων ούτε κάποιου είδους πολιτισμική διακοπή ή εισαγωγή νέων αρχιτεκτονικών στοιχείων³²³.

Η κεραμική που εντοπίστηκε, αφορούσε χειροποίητη κυρίως αλλά και τροχήλατη κεραμική με πλαστική, στιλβωμένη και εμπέστη διακόσμηση, ενίοτε με γραπτή διακόσμηση και διακόσμηση με επικάλυψη από γραφίτη. Επίσης, εντοπίστηκε μια μικρή ποσότητα χειροποίητης Μυκηναϊκής κεραμικής³²⁴ της ΥΕ ΙΙΒ.

Η ανασκαφή αποκάλυψε δύο φάσεις κατοίκησης κατά την ΥΕΧ, που κρίνοντας από την κεραμική, θα πρέπει να ενταχθούν χρονολογικά στην ΥΕ ΙΙΑ2/Β και ΥΕΙΙΓ περίοδο αντίστοιχα. Γενικότερα, από την παρουσία της Μυκηναϊκής κεραμικής σε συνδυασμό με την εικόνα που έχουμε από τα, αποσπασματικού χαρακτήρα, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τον σχηματισμό της τούμπας, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ο οικισμός του Σταθμού Αγγίστας Σερρών είχε μορφή παρόμοια με αυτή που απαντάται στους σύγχρονους της οικισμούς στην Κεντρική Μακεδονία³²⁵, όπως είναι για παράδειγμα ο οικισμός στην Άσσηρο κα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.

2) Ντικίλι Τας

Στον προϊστορικό οικισμό του Ντικίλι Τας, που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Δράμας σε απόσταση 5χλμ. περίπου ανατολικά των αρχαίων Φιλίππων,(βλ.Χάρτη 11) εντοπίστηκε ένα μακρύ αψιδωτό κτίριο στην κορυφή της τούμπας, με διαστάσεις 10χ4μ., το οποίο κατασκευάστηκε από πηλό(βλ.εικ.76).

Οι τοίχοι του κτιρίου, που μερικώς αποκαλύφθηκε, έχουν πάχος περίπου 0,38 και 0,40 μ. το λιγότερο και πατούν επάνω σε λίθινη κρηπίδα και ωμούς πλίνθους οι οποίοι διατηρήθηκαν εξαιτίας μιας πυρκαγιάς. Η κρηπίδα φαίνεται να είναι κατασκευασμένη από μικρών διαστάσεων επεξεργασμένους ασβεστόλιθους. Η βάση είναι κατασκευασμένη από τετραγωνισμένους ωμούς πλίνθους, που συνδέονται με πηλοκονίαμα³²⁶.

Ανάμεσα στα οικιστικά κατάλοιπα που διασώθηκαν, τα πιο ενδιαφέροντα είναι δύο, ελλειψοειδούς σχήματος, πήλινες πλάκες(βλ.εικ.77) που εντοπίστηκαν κοντά στους μακρείς τοίχους του κτιρίου επάνω σε προγενέστερο δάπεδο. Δύο κάθετες κοιλότητες στο μέσον των πλακών ήταν γεμάτες στάχτη, ενώ υπήρχαν δύο σφαιρικά κύπελλα στην κάθε πλευρά τους. Στο περιθώριο σώζεται διακόσμηση με την μορφή παράλληλων καμπυλόγραμμων αυλακώσεων³²⁷. Εντός του χώρου ο οποίος καταστράφηκε δύο φορές, αποκαλύφθηκαν επιπλέον, τμήματα από πήλινο ειδώλιο και πήλινα σφονδύλια³²⁸.

³²³ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. 1980,57.

³²⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. 1980,57-72.

³²⁵ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,590.

³²⁶ Treui,R.. 1992,52.

³²⁷ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,588 και Deshayes. J.(BCH Suppl.XXIV) vol 1, 1961-1975, 53-54.

³²⁸ Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,588. Μια από τις προτεινόμενες ερμηνείες, αν και απαιτείται σκεπτικισμός, εξηγεί τις πήλινες πλάκες ως βωμούς και το κτήριο ως ιερό.

Κεφάλαιο 4

Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική στην YEX *Σύνθεση και Ερμηνεία*

4.1 Οι θέσεις της YEX στην Μακεδονία

Μέσα από την συνθετική μελέτη όλων των αρχαιολογικών δεδομένων, από τους εκάστοτε μελετητές-αρχαιολόγους, όσον αφορά τους ήδη ανεσκαμμένους οικισμούς της YEX, κυρίως της Ασσήρου, της Τούμπας Θεσσαλονίκης και του Καστανά, προκύπτουν κάποια χρήσιμα συμπεράσματα και σχηματίζεται μια γενικότερη εικόνα σχετικά με τον τρόπο κατοίκησης, που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας.

Αναλύοντας παραμέτρους, όπως την πυκνότητα και την κατανομή των οικιστικών θέσεων, όπως τα κριτήρια επιλογής και τη μορφή της θέσης, την έκταση που καταλαμβάνει, μας είναι εύκολο πλέον να κατανοήσουμε καλύτερα το θέμα της πολιτισμικής συνέχειας ή ασυνέχειας σε μια περιοχή, επισημαίνοντας αντίστοιχα και το φαινόμενο της διακοπής ή μη της κατοίκησης από την μια χρονική περίοδο σε μια άλλη.

Μέσα από την μελέτη της πολεοδομικής σχεδίασης κάθε οικισμού και της αρχιτεκτονικής διάταξης των κτιρίων, μπορεί πλέον να γίνει κατανοητή σε ικανοποιητικό βαθμό, η γενικότερη οικιστική οργάνωση και κατ' επέκταση η κοινωνικοοικονομική οργάνωση των οικισμών κατά την YEX στην Μακεδονία.

Σε αυτό το κεφάλαιο, επομένως, θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστούν, όσο το δυνατόν πιο περιεκτικά και συνοπτικά, τα συμπεράσματα που προέκυψαν μέσα από την μελέτη όλων των προαναφερθέντων παραμέτρων με σκοπό να αποκτήσουμε μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα για την κατοίκηση κατά την YEX στην Μακεδονία, επικεντρώνοντας όμως το ενδιαφέρον μας περισσότερο στο θέμα της πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής μορφής των οικισμών.

A) Κριτήρια Επιλογής & Μορφή θέσης

Οι οικισμοί της YEX σε όλο το γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας και κυρίως αυτοί της Κεντρικής Μακεδονίας από όπου προέρχονται τα περισσότερα δεδομένα, φαίνεται να ακολουθούν ένα συγκεκριμένο μοντέλο, όσον αφορά στην επιλογή της θέσης. Η γεωμορφολογία της Μακεδονίας, όπως πολύ αναλυτικά περιγράφεται στα προηγούμενα κεφάλαια, είναι λοφώδης και διασχίζεται από μικρούς ποταμούς χείμαρρους, οι οποίοι πολλές φορές κατά τους καλοκαιρινούς μήνες ξεραίνονται,

σχηματίζοντας κοιλάδες και εύφορες πεδιάδες. Οι οικισμοί εντοπίζονται κυρίως στις κατώτερες αναβαθμίδες των κοιλάδων και στις χαμηλές λοφοσειρές όπου δεν απέχουν πολύ από τη θάλασσα ή κοντινούς ποταμούς. Σπάνια εμφανίζονται οικισμοί σε υψόμετρο ανώτερο από τα 250-300μ³²⁹ αυτή την περίοδο. Εδώ θα πρέπει για ακόμη μια φορά να σημειωθεί ότι η γεωμορφολογία της περιοχής διέφερε κατά πολύ από την σημερινή, κυρίως στην περιοχή του Αξιού³³⁰.

Οι οικισμοί αυτή την συγκεκριμένη περίοδο, αλλά και καθ' όλη την διάρκεια της Εποχής του Χαλκού και κατά την Εποχή του Σιδήρου, παρατηρείται ότι έχουν την χαρακτηριστική μορφή του τεχνητού γηλόφου περιορισμένης έκτασης, τις αποκαλούμενες ως *τούμπες* με διαμέτρους στην βάση που σπάνια ξεπερνούν τα 100μ.³³¹ Ο σχηματισμός αυτών των γηλόφων οφείλεται στην η επαναλαμβανόμενη συσσώρευση των ερειπίων από τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις των οικισμών, απόρροια της συνήθειας των προϊστορικών κατοίκων να κατασκευάζουν τα νέα οικοδομήματα ακριβώς στο ίδιο σημείο όπου βρίσκονταν τα παλιά³³².

Σύμφωνα με υπολογισμούς, η κατάρρευση ενός οικοδομήματος κατασκευασμένου από ωμές πλίνθους και πασσάλους για τη στήριξη της στέγης, κατασκευαστική τεχνική της YEX, δημιουργεί επίχωση πάχους περίπου 0.30μ. ή ανάλογου με το 1/3 του αρχικού ύψους του οικοδομήματος. Η διάρκεια ζωής ενός κτιρίου κατασκευασμένου με την παραπάνω τεχνική δεν πρέπει να ξεπερνά τη μια γενεά³³³. Εξάλλου, όπως παρουσιάσαμε και παραπάνω κατά την διάρκεια περιγραφής των επάλληλων αρχιτεκτονικών φάσεων στους ήδη ανεσκαμμένους οικισμούς, το φαινόμενο επανειλημμένων καταστροφών των οικισμών από φωτιά είναι συχνό φαινόμενο, γεγονός που θα καθιστούσε απαραίτητες και τις αλληπάλληλες ανακατασκευές. Η πρακτική αυτή της επισώρευσης των ερειπίων εξαιτίας των αλληπάλληλων ανακατασκευών, που ως αποτέλεσμα είχε την καθ' ύψος επέκταση των οικισμών της Εποχής του Χαλκού, απαντάται τόσο στην υπόλοιπη Βαλκανική χερσόνησο, όσο και στη Μέση Ανατολή³³⁴.

Από την ως τώρα μελέτη, κυρίως στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία καθ' όλη την διάρκεια της Εποχής Χαλκού, φαίνεται ότι προτιμάται ο τύπος οικισμού που αναπτύσσεται κατακόρυφα και συγκεκριμένα στην YEX, σε τούμπες με μεγάλο ύψος και απότομες πλαγιές, σε αντίθεση με προγενέστερες περιόδους, όπως για παράδειγμα στην Αρχαιότερη Νεολιθική όπου θέσεις ιδρύονται σε φυσικά υψώματα και στην Νεότερη Νεολιθική, σε υψώματα, σπήλαια τούμπες και επίπεδες θέσεις³³⁵ (βλ.εικ.78).

Δυστυχώς, μέσα από τα έως τώρα αρχαιολογικά δεδομένα που προκύπτουν από τις ανασκαμμένες θέσεις δεν είναι δυνατόν να προκύψουν σαφείς εξηγήσεις και να διατυπωθούν εμπειριστατωμένες ερμηνευτικές προτάσεις, που να δικαιολογούν τους

³²⁹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,61.

³³⁰ ό. π. σελ.35.

³³¹ Ανδρέου 2001,163.

³³² Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,62.

³³³ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,63.

³³⁴ Ανδρέου –Κωτσάκης 1987,63.

³³⁵ Στεφανή-Μερούσης 2003,230.

λόγους για τους οποίους οι κάτοικοι των εκάστοτε οικισμών εμμένουν για αιώνες σε αυτού του είδους την πρακτική, της συνεχόμενης επανακατοίκησης. Πιθανώς, η συμπεριφορά αυτή να είναι σκόπιμη και αρμόζει να διερευνηθεί υπό το πρίσμα διαφόρων κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων, οι οποίες καθόριζαν την ενδοκοινοτική οργάνωση και την χρήση του χώρου αυτών των οικιστικών συνόλων³³⁶.

Θα μπορούσε αυτού του είδους η πρακτική να πηγάζει από την επιθυμία των κατοίκων να παραμένουν και να χρησιμοποιούν τον ίδιο ακριβώς χώρο, εκφράζοντας με συμβολικό τρόπο την φυσική τους παρουσία για πολλές γενεές σε έναν συγκεκριμένο χώρο, υπονοώντας ότι αυτή η προσκόλληση στην πατρική γη αποτελεί συγχρόνως και έναν τρόπο νομιμοποίησης των δικαιωμάτων ή διεκδικήσεων τους επί της περιοχής έναντι των άλλων γειτονικών οικισμών;

Ένας άλλος πιθανός λόγος που διατυπώθηκε για την έντονη προτίμηση που έδειχνε ο προϊστορικός πληθυσμός της Μακεδονίας σε τέτοιου είδους περιοχές και στην συνεχόμενη επανακατοίκηση τους, θα μπορούσε να συνδέεται με το γεγονός, ότι αυτή η νέα μορφή και διάταξη των οικισμών επέτρεπε την καλύτερη εκμετάλλευση του περιβάλλοντος, παρέχοντας τη δυνατότητα στις κοινότητες της Εποχής Χαλκού να ανταποκριθούν ικανοποιητικότερα στις απαιτήσεις για εντατικοποίηση και διαφοροποίηση της παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόταν μεγαλύτερη σταθερότητα και ασφάλεια όσον αφορά στην επιβίωση³³⁷.

B) Έκταση θέσεων

Όσον αφορά το θέμα της έκτασης και το ύψος αυτών των οικισμών παρατηρείται ότι στην μετάβαση από την Νεολιθική εποχή στην εποχή του Χαλκού παρουσιάζεται μια πτωτική τάση όσον αφορά την έκταση των οικισμών η οποία όμως είναι αντιστρόφως ανάλογη με το ύψος τους, το οποίο σταδιακά αυξάνεται. Συγκεκριμένα, ενώ οι Νεολιθικοί οικισμοί έχουν μέση έκταση 36 στρ. περίπου, οι οικισμοί της ΠΕΧ έχουν έκταση περίπου 21στρ., ενώ αυτοί της ΥΕΧ δεν ξεπερνούν τα 17στρ. Αντιθέτως, ενώ οι τούμπες της Νεότερης Νεολιθικής δεν ξεπερνούν τα 4μ. σε ύψος, στην ΥΕΧ το ύψος των θέσεων αυξάνει και φθάνει έως και τα 20μ. περίπου³³⁸ (βλ.εικ.79). Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται σε όλη την Μακεδονία.

Το φαινόμενο αυτό των εκτεταμένων και χαμηλών σε ύψος οικισμών της Νεότερης Νεολιθικής και των περιορισμένων σε έκταση αλλά με μεγάλο ύψος οικισμών της ΥΕΧ έχει προβληματίσει τους μελετητές, οι οποίοι διατύπωσαν διάφορες απόψεις για το θέμα. Μια άποψη βασίζεται στην σκέψη ότι η διαφοροποιημένη ενδοκοινοτική οργάνωση του χώρου στις δύο αυτές περιόδους έχει σχέση με την ύπαρξη ακατοίκητων χώρων και με την οριζόντια μετακίνηση των κτιρίων. Για παράδειγμα, τα ανασκαφικά δεδομένα από το νεολιθικό Μακρύγιο

³³⁶ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,63.

³³⁷ Jones G. et al. 1986,84-91.

³³⁸ Στεφανή-Μερούσης 2003,230.

έδειξαν ότι μέσα στα όρια του οικισμού υπάρχουν ανοικτοί ακατοίκητοι χώροι, η παρουσία των οποίων αυξάνει τη συνολική έκταση του οικισμού³³⁹. Επίσης, η οριζόντια μετακίνηση των κτιρίων από τη μια οικιστική φάση στην άλλη, αποτελεί άλλον ένα παράγοντα για τη μεγάλη έκταση των νεολιθικών οικισμών αλλά και για το μικρό ύψος των τεχνητών γηλόφων που σχηματίζονται, υπόθεση η οποία απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση μέσω της πραγματοποίησης μελλοντικών ανασκαφών στην περιοχή³⁴⁰.

Από την άλλη πλευρά, η συρρίκνωση της έκτασης των οικισμών κατά την YEX πιθανόν να σχετίζεται με τη μείωση του πληθυσμού και την ελάττωση των ακατοίκητων χώρων εντός του οικισμού, υπόθεση που και αυτή απαιτεί καλύτερη τεκμηρίωση, εφόσον προκύψουν και άλλα ανασκαφικά δεδομένα μέσα από εκτεταμένες ανασκαφές που να ενισχύουν αυτή την άποψη.

Σημαντικός όμως παράγοντας για το μεγάλο αναλογικά ύψος των οικισμών της YEX φαίνεται ότι είναι η παρουσία κατασκευής μεγάλων ανδρών τα οποία συνοδεύονταν από αναλημματικούς ή οχυρωματικούς τοίχους, όπως πιστοποιούνται από τις συστηματικές ανασκαφές στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, στην Άσσηρο, στο Αγγελολόρι Ημαθίας και στην Αγγίστα Σερρών, αλλά και σε τούμπες που ερευνήθηκαν επιφανειακά, όπως είναι της Γκόνας, Θέρμης και Βαρδαρόφτσας³⁴¹. Τα άνδρα αυτά κατασκεύαζονταν από ένα δίκτυο τοίχων, τα οποία εν συνεχεία επιχωματωνόταν, με αποτέλεσμα να αυξάνει ακόμα περισσότερο το ύψος του οικισμού.

Το θέμα αυτό, που αφορά το ύψος και την έκταση των επιχώσεων αυτών των τεχνητών γηλόφων, θα μας απασχολήσει και παρακάτω, εφόσον αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση της οργάνωσης του ενδοκοινοτικού, αλλά και του διακοινοτικού χώρου των οικισμών στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας κατά την YEX.

Γ) Συνέχεια ή Διακοπή Κατοίκησης

Όσον αφορά το θέμα της συνέχειας στην κατοίκηση των οικισμών κατά τις επιμέρους περιόδους της προϊστορίας για τον χώρο της Μακεδονίας, παρουσιάζονται διακυμάνσεις και διαφορές από περιοχή σε περιοχή. Εδώ αξίζει να σημειώσουμε, ότι τα περισσότερα στοιχεία για το θέμα αυτό προέρχονται κυρίως από τις περιοχές της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, με αφορμή τον αριθμό των επιφανειακών και ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στις περιοχές αυτές τα τελευταία είκοσι χρόνια, σε αντίθεση με το τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας, όπου τα στοιχεία είναι πιο περιορισμένα και συνεπώς η εικόνα παραμένει αμφίβολη και δυσδιάκριτη.

³³⁹ Μπέσιος - Παππά 1998, 23-28.

³⁴⁰ Στεφανή-Μερούσης 2003, 231.

³⁴¹ Ανδρέου-Κωτσάκης 198, 64.

Στην Δυτική Μακεδονία και συγκεκριμένα στην πεδιάδα της Ημαθίας-Πέλλας, όπου έχουν διεξαχθεί πρόσφατα επιφανειακές έρευνες³⁴², έχει γίνει φανερό ότι ενώ κατά την διάρκεια της Νεολιθικής εποχής υπήρχε μια σταθερά ανοδική τάση στον αριθμό κατοικημένων θέσεων, κατά την εποχή του Χαλκού παρατηρείται μια φθίνουσα πορεία. Πιο συγκεκριμένα, κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική κατοικούνται 13 οικισμοί, κατά τη Νεότερη Νεολιθική στην οποία εντάσσεται και η Τελική Νεολιθική 38 οικισμοί, κατά τη ΠΕΧ 20 οικισμοί και κατά την ΥΕΧ μόλις 9 οικισμοί. Κατά την ΠΕΣ οι περισσότερες θέσεις της ΥΕΧ εγκαταλείπονται και ιδρύονται νέοι οικισμοί στις παρυφές της πεδιάδας, σε περιοχές που φαίνονται, σήμερα τουλάχιστον απομονωμένες, μακριά από τα εύφορα εδάφη και σε σχετικά μεγάλο υψόμετρο³⁴³.

Η σύγκριση των παραπάνω δεδομένων με αυτά από την Κεντρική Μακεδονία δείχνει ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της κατοίκησης από τη μια περιοχή στην άλλη (βλ.εικ.80). Πιο συγκεκριμένα στην Κεντρική Μακεδονία έχει διαπιστωθεί ότι ο αριθμός των οικισμών αυξάνεται σταθερά από την Νεότερη Νεολιθική μέχρι την ΥΕΧ, οπότε και κορυφώνεται με την παρουσία τουλάχιστον 61 οικισμών. Συγκεκριμένα στην Μέση και πρώιμη Νεότερη Νεολιθική καταγράφονται 13 οικισμοί, στην ύστερη Νεότερη Νεολιθική 41 οικισμοί, στην ΠΕΧ 52, και στην ΥΕΧ 61 οικισμοί. Τα δεδομένα για την εποχή του Σιδήρου δεν επιτρέπουν ανάλογο υπολογισμό³⁴⁴.

Στην Ανατολική Μακεδονία αντίστοιχα, παρατηρείται, όπως και στη Δυτική, η συνεχής μείωση του αριθμού των θέσεων από την Νεολιθική εποχή και εξής, η οποία συνοδεύεται και από μείωση του μεγέθους των οικισμών, γεγονός που υπογραμμίζεται και από την εγκατάλειψη του συνόλου σχεδόν των θέσεων της ΠΕΧ και την ίδρυση νέων σε ημιορεινές περιοχές κατά την ΥΕΧ. Το φαινόμενο αυτό αποδίδεται συνήθως σε φαινόμενα ανασφάλειας, κάτι που μπορεί να σημαίνει τη διάλυση ενός διακοινοτικού δικτύου σχέσεων και την υποκατάστασή του από ανταγωνιστικές τοπικές ιεραρχίες³⁴⁵.

Στη Δυτική Μακεδονία, επομένως, η σταδιακά αυξανόμενη εγκατάλειψη νεολιθικών οικισμών κατά την Εποχή του Χαλκού και η μετακίνηση του πληθυσμού σε άλλες θέσεις, σε μερικές περιπτώσεις στις παρυφές της πεδιάδας, ίσως συνδέονται όχι μόνο με οικολογικές μεταβολές, που συχνά έχουν θεωρηθεί οι κύριες αιτίες για την εγκατάλειψη των οικισμών, αλλά και με αλλαγές στις στρατηγικές εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων. Ίσως κατά την 2^η χιλιετία π.Χ. δρομολογήθηκαν

³⁴² Κοκκινίδου Δ.-Τρανταλίδου 1991,100-102.

³⁴³ Στεφανή -Μερούσης 2003,229. Να σημειωθεί ότι οι επιφανειακές έρευνες στην περιοχή δεν ήταν εντατικές, οπότε δεν αντικατοπτρίζεται η πραγματική οργάνωση της κατοίκησης στην πεδιάδα. Επιπλέον ο αυξημένος αριθμός οικισμών που παρουσιάζεται κατά την Νεότερη Νεολιθική αντιστοιχεί σε μια περίοδο δύο περίπου χιλιετιών, ενώ οι οικισμοί της ΥΕΧ αντιστοιχούν σε μια εποχή διάρκειας μιας χιλιετίας περίπου.

³⁴⁴ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,79.

³⁴⁵ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,85., επίσης βλ. Παπαδόπουλος 2002,96-97,για το θέμα της συνέχειας της κατοίκησης και την μονιμότητα των οικισμών από την Νεολιθική στην ΠΕΧ στην Ανατολική Μακεδονία.

μεταβολές στον τομέα της οικονομίας που είχαν ως αποτέλεσμα την αναζήτηση θέσεων που ανταποκρινόταν καλύτερα στις νέες συνθήκες.

Στην Κεντρική Μακεδονία κατά την ΥΕΧ, αν και φαίνεται να μην υπάρχει διακοπή κατοίκησης ή μετακίνηση οικισμών, δεν παρουσιάζεται αύξηση στο μέγεθος αλλά στο ύψος των οικισμών, κάτι που παρατηρείται για παράδειγμα στην Θεσσαλία την ίδια περίοδο³⁴⁶. Το φαινόμενο αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ορισμένοι οικισμοί διέθεταν υψηλό επίπεδο αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης χάρη στην κατασκευή των τεχνητών ανδρήρων που προαναφέραμε, για την ύπαρξη των οποίων υπονοείται η ύπαρξη προνομιούχων ομάδων, οι οποίες είναι σε θέση να κινητοποιήσουν το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, τότε μπορεί η διάταξη των οικισμών αυτή την περίοδο στην συγκεκριμένη περιοχή να υποδηλώνει την αποτύπωση κάποιου είδους ιεραρχικής οργάνωσης, στο οποίο κεντρική θέση θα κατέχουν οι οικισμοί με το μεγαλύτερο ύψος επιχώσεων³⁴⁷.

Δ) Δομικά υλικά και Τεχνικές κατασκευής

Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι από τη Νεολιθική μέχρι την ΠΕΣ χρησιμοποιήθηκαν κατά βάση κοινά υλικά, πηλός, ξύλο και καλάμια. Η χρήση της πέτρας περιοριζόταν μόνο στις θεμελιώσεις και στην προστασία του κάτω μέρους των τοίχων με ορθοστάτες. Οι ελάχιστες πληροφορίες για την Νεολιθική Εποχή δείχνουν ότι για την κατασκευή των τοίχων χρησιμοποιούνταν συγχρόνως στοιβαχτός πηλός(rise) και ωμοί πλίνθοι σε υποθεμελίωση από πέτρες. Αντίθετα, σε άλλους οικισμούς της ΠΕΧ και καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, τα δομικά υλικά και οι κατασκευαστικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των οικιών είναι κοινά σε όλη την περιοχή της Μακεδονίας. Οι τοίχοι σε κάποιες περιπτώσεις εδράζονται σε λίθινη θεμελίωση και άλλες όχι. Η ανωδομή των τοίχων διέθετε συνήθως πλέγμα από πασσάλους³⁴⁸, στο εσωτερικό του οποίου συνίστατο λάσπη από μικρούς λίθους και όστρακα αγγείων, με επένδυση από πηλό εξωτερικά. Σε άλλους οικισμούς χρησιμοποιήθηκαν για ανωδομή μονάχα ωμοί πλίνθοι. Προς το τέλος της ΥΕΧ η χρήση των ωμών πλίνθων εμφανίζεται γενικευμένη, ενώ η χρήση των πασσάλων, όπως φαίνεται για παράδειγμα και από τα κατάλοιπα στις θέσεις της Ασσήρου, της Τούμπας Θεσσαλονίκης και της Αγγίστας Σερρών περιοριζόταν στην

³⁴⁶ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,84-85, " Στην Ανατολική Θεσσαλία συγκεκριμένα, παρατηρείται, σε αντίθεση με την Μακεδονία, μια προοδευτική μείωση του αριθμού των θέσεων από την Νεολιθική στην ΠΕΧ και ΜΕΧ με μια μικρή αύξηση πάλι κατά την ΥΕΧ. Παράλληλα η μεταβολή του αριθμού συνοδεύεται από μια αύξηση στο μέγεθος ορισμένων θέσεων την ίδια χρονική περίοδο. Αυτό το φαινόμενο αποδίδεται στην Θεσσαλία στη δημιουργία μια ιεραρχικής κοινωνικής οργάνωσης που επιτρέπει τη συγκέντρωση μεγαλύτερου αριθμού ατόμων σε ορισμένες θέσεις και αργότερα μιας διακοινοτικής ιεραρχίας οικισμών. Κεντρική θέση στην ιεραρχία αυτή φαίνεται να καταλαμβάνουν θέσεις της ΥΕΧ με ιδιαίτερα μεγάλη έκταση". Το φαινόμενο αυτό ίσως σχετίζεται με την έντονη μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή που έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά.

³⁴⁷ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,85.

³⁴⁸ Τεχνική wattle and daub.(καλαμωτή με λάσπη)

στήριξη της οροφής που αποτελούνταν κυρίως από καλάμια και πηλό που πολλές φορές έφερε άχυρο στο εσωτερικό του³⁴⁹. Τα δάπεδα δεν έφεραν επαλείψεις αλλά αποτελούνταν από πατημένο χώμα και πηλό³⁵⁰.

4.2 Ζητήματα Κοινωνικής Οργάνωσης

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα υπεισέλθουμε στην παρουσίαση και ανάλυση όλων εκείνων των δεδομένων που θα μας βοηθήσουν να σχηματίσουμε μια πληρέστερη εικόνα για το πώς ήταν οργανωμένες οι κοινωνίες της YEX στην Μακεδονία, ορμώμενοι από τη μελέτη των καταλοίπων, έτσι όπως εντοπίστηκαν στις συστηματικά ανεσκαμμένες θέσεις κυρίως της Άσσηρου, της Τούμπας Θεσσαλονίκης και του Καστανά.

Α) Ενδοκοινοτική Χωροοργάνωση

Στην Άσσηρο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού, δεν έχει εντοπιστεί κάποιο οικοδόμημα με κεντρική θέση ή χαρακτηριστική εσωτερική δομή, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκει σ' ένα κυρίαρχο γένος ή ότι αποτελεί την έδρα μιας προνομιούχας ομάδας ή ακόμη μιας κεντρικής εξουσίας όπως την αποκαλεί ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης³⁵¹, το οποίο θα αποτελούσε ένδειξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Η εσωτερική οργάνωση του χώρου σε κάθε οικισμό μας παραπέμπει σε πιθανές μορφές κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Στην Άσσηρο η απουσία κάθετων δρόμων και η συνακόλουθη αδυναμία μετακίνησης μέσα στον οικισμό πιθανώς αντανακλά σκόπιμη διαμόρφωση/διευθέτηση του χώρου με απώτερο στόχο τον περιορισμό της κυκλοφορίας μεταξύ περιοχών του οικισμού, ίσως υπό τον έλεγχο διαφορετικών γενών/οικογενειών. Όπως έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενο κεφάλαιο, παρατηρείται μια εμμονή στη διατήρηση του ίδιου οικιστικού σχεδιασμού καθ' όλη τη διάρκεια της YEX. Ο συντηρητισμός στην πολεοδομική διαμόρφωση του οικισμού και οι περιορισμοί στην κυκλοφορία εντός του οικισμού θα μπορούσαν να ερμηνευτούν σαν μια υλική αποτύπωση της συμβολικής και πραγματικής διαφοροποίησης μεταξύ γενών /οικογενειών. Η συμπεριφορά αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτύπωση στο χώρο της συμβολικής έκφρασης της προσπάθειας να δηλώσουν, ταυτόχρονα, τη διαφορετικότητά τους από άλλα γένη του οικισμού.

Φυσικά, δεν μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι η κοινωνική οργάνωση στην Άσσηρο ήταν ισότιμη, γιατί έχει αποδειχτεί από την ανθρωπολογική έρευνα, ότι στις γενεαλογικές κοινωνίες υφίστανται σχέσεις υπεροχής ή υποταγής. Οι συγγενικές

³⁴⁹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987,62-63.

³⁵⁰ Για τον χρόνο εγκατάλειψης του τρόπου δόμησης, το πόσο αργά συντελείται και τις συνέπειές τις, βλέπε ό.π. σελ.75.

³⁵¹ Χουρμουζιάδης 1993,269-276.

σχέσεις εμπεριέχουν και πολιτικές σχέσεις, ενώ ανάμεσα στα γένη αναπτύσσονται σχέσεις ανταγωνισμού, εξουσίας, συμμαχίες και συγκρούσεις³⁵².

Στην Τούμπα, αντίθετα από την Άσσηρο, οι οικιστικές μονάδες είναι σαφώς οριοθετημένες ιδιαίτερα στη Φάση 4 και 3 (1200-1100π.Χ.)(βλ.εικ.46)., Εκτενή και πολύχωρα κτιριακά συγκροτήματα διαρθρώνονται, όπως προαναφέραμε, σε διαφορετικά επίπεδα επάνω σε ένα σύστημα ισχυρών ανδρήρων στην πλαγιά και την κορυφή της Τούμπας. Στην κορυφή, έχει αποκαλυφθεί το κτίριο Α που φέρει έναν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό χαρακτήρα με την διαίρεσή του σε δύο πτέρυγες, η μια εκ των οποίων αποτελείται από ένα αψιδωτό κτίριο που προοριζόταν για χώρος καθημερινής διαβίωσης και η άλλη αποτελείται από πολλά δωμάτια τα οποία λειτουργούσαν ως χώροι αποθηκευτικοί και εργασίας παράλληλα. Στο αμέσως χαμηλότερο άνηδρο αποκαλύφθηκαν άλλα τέσσερα κτιριακά συγκροτήματα, τα οποία συγκροτούνται από επιμέρους δωμάτια χωρίς ιδιαίτερη αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Εντύπωση προκαλεί το μεγάλο τους μέγεθος, όπως μπορεί να διακρίνει κανείς από την μελέτη των κατόψεων του οικισμού, δυστυχώς όμως στην βιβλιογραφία δεν παρατίθενται ακριβή στοιχεία ούτε ως προς το είδος των ευρημάτων τους, ούτε ως προς την κατανομή τους στο χώρο. Σε κάποια δωμάτια από αυτά τα συγκροτήματα εντοπίστηκαν πίθοι και σιροί υποδεικνύοντας αποθηκευτικές δραστηριότητες. Φαίνεται, επίσης, ότι οι πίθοι και οι σιροί των συγκροτημάτων αυτών είναι περιορισμένου αριθμού και επομένως αποτελούν ενδείξεις αποθήκευσης μικρών ποσοτήτων αγαθών και για περιορισμένο χρονικό διάστημα, εικόνα που παρατηρείται και στο αψιδωτό κτίριο, του κτιρίου Α.

Λόγω της έλλειψης στοιχείων, δεν είναι δυνατή η εξαγωγή λεπτομερέστατων συμπερασμάτων για τη σχέση του κτιρίου Α με τα υπόλοιπα συγκροτήματα, τουλάχιστον όσον αφορά το οικονομικό σύστημα και την αποθηκευτική δραστηριότητα, στον οικισμό, όσο και για την μορφή της κοινωνικής οργάνωσης στην θέση αυτή. Αναμένεται η δημοσίευση της θέσης όμως η οποία θα δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις σε ορισμένα από αυτά τα ερωτήματα.

Παρόλα αυτά θα πρέπει να τονιστεί ο ιδιαίτερος ρόλος του κτιρίου Α, κρίνοντας από την προνομιούχα θέση στον οικισμό την σύνθετη αρχιτεκτονική του μορφή, το μέγεθος των αποθηκευτικών του χώρων και χώρων εργασίας. Με βάση αυτό τον συλλογισμό, θα μπορούσαμε τελικά να υποστηρίξουμε, ότι στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, κατά την ΥΕΧ ανιχνεύονται στοιχεία κοινωνικής διαστρωμάτωσης σε αντίθεση με την Άσσηρο. Μέσα σε αυτό το σύστημα εσωτερικής ιεράρχησης οι κάτοικοι του κτιρίου Α θα πρέπει να κατείχαν την ανώτερη θέση στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Προφανώς ήταν υπεύθυνοι για την οργάνωση και την αποθήκευση μέρους της αγροτικής παραγωγής, όποιο σκοπό κι αν εξυπηρετούσε αυτή η αποθήκευση, αλλά και για την κατασκευή του συστήματος των ανδρήρων³⁵³.

Τα άνηδρα αποτελούσαν σημαντικά έργα δημόσιου χαρακτήρα, για την κατασκευή των οποίων, απαιτείται κινητοποίηση μεγάλης εργατικής δύναμης. Για το λόγο αυτό, θεωρείται ότι η εμφάνισή τους θα πρέπει να σχετίζεται με κάποιες

³⁵² Balandier 1990,82 κ.εξ.

³⁵³ Βλ. ό.π. την υποσημείωση 231.

κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες φαίνεται ότι συντελέστηκαν στον οικισμό της Τούμπας, ενδεχομένως και στην ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας και ανιχνεύονται στις Φάσεις 4 και 3, οπότε και κατασκευάζονται τόσο τα άνδρα στην πλαγιά, όσο και το κτίριο Α.

Αυτές οι κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις πρέπει να ανέδειξαν μια νέα ισχυρή προνομιά ομάδα αν όχι κεντρική εξουσία, η οποία προσπαθεί να κάνει ξεκάθαρη την δύναμή της, τόσο σε υλικό επίπεδο με τη συγκέντρωση μέρους της αγροτικής παραγωγής, όσο και σε συμβολικό επίπεδο, με την κατασκευή μεγάλων έργων. Είναι πολύ πιθανό, ότι αυτές οι κατασκευές αποτελούσαν ένα σύμβολο γοήτρου, το οποίο απευθυνόταν τόσο στους ίδιους τους κατοίκους της Τούμπας, όσο και στους γειτονικούς οικισμούς, ως ένδειξη των δυνατοτήτων της νέας προνομιάς ομάδας, αλλά κρινόταν ίσως και ως αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής της ομάδας να ρευστοποιήσει στο επίπεδο της πολιτικής εξουσίας τη δύναμή της, επηρεάζοντας και καθορίζοντας τη συμπεριφορά των άλλων μελών του οικισμού.

Τεχνητά άνδρα, βεβαίως, αποκαλύφθηκαν επίσης στην Άσσηρο και στο Αγγελοχώρι Ημαθίας, χωρίς όμως να πιστοποιούνται στοιχεία κοινωνικής διαστρωμάτωσης ή ιεραρχημένης κοινωνίας. Η κατασκευή των τεχνητών ανδρών στην Άσσηρο, πέρα από την πρακτική τους λειτουργία, προφανώς είχαν και ένα συμβολικό επίπεδο, όπως και στην Τούμπα. Πιθανώς αποτελούσε μια συμβολική απάντηση-αντίδραση των κατοίκων της Ασσήρου στις πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις που συντελέστηκαν στην Τούμπα. Ίσως ήταν ένας τρόπος να αποδείξουν σε διακοινοτικό επίπεδο, την ισχυρή τους θέση στην περιοχή και ταυτόχρονα να διασφαλίσουν, ότι η ισχύουσα μέχρι τότε ισορροπία των δυνάμεων, δεν θα μεταβαλλόταν.

Στην περίπτωση του Καστανά η εικόνα της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης είναι πιο συγκεκριμένη, καθώς η όχι καλή διατήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων εξαιτίας της διάβρωσης από τον ποταμό Αξιό, αλλά και της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας, δεν βοηθούν στην διεξαγωγή συμπερασμάτων. Ακόμα και στις περιπτώσεις, όπου υπάρχουν ολοκληρωμένες κατόψεις κτιρίων, δεν υπάρχουν στοιχεία για την υπόλοιπη οργάνωση του χώρου μέσα στον οικισμό και επομένως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν η εικόνα αυτή είναι αντιπροσωπευτική.

Παρόλα αυτά αξίζει να σημειωθεί ότι στις πρώιμες φάσεις της YEX τα κτίρια είναι μονόχωρα, σχετικά μικρά και διατάσσονται σε συστάδες γύρω από ανοιχτούς ελεύθερους χώρους. Στο στρώμα 14b της Φάσης KIV αποκαλύφθηκε ένα μεγαροειδές κτίριο, διαστάσεων 5x11,30μ με αψιδωτό οπισθόδομο(βλ.εικ.62), το οποίο στέκεται ελεύθερα στο χώρο, ενώ η απόσταση, που το χωρίζει από το γειτονικό κτίριο είναι 5 μ. Στο κτίριο αποκαλύφθηκαν μικρές ποσότητες λίθινων και οστέινων εργαλείων, καθώς και χάλκινες χάντρες, καθόλου όμως κεραμική, που να δηλώνει αποθηκευτικές και τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες και επομένως είναι μάλλον απίθανο να αποτελούσε κατοικία. Προφανώς αυτό το κτίριο κατείχε ειδικό ρόλο μέσα στον οικισμό του Καστανά. Αν και η μορφή των κτιρίων και η πολεοδομία του οικισμού αγνοείται προς το παρόν, το συγκεκριμένο κτίριο πιθανώς να χρησιμοποιείται σαν κοινοτικός χώρος, για τις κοινωνικές εκδηλώσεις της ομάδας, όπως εορταστικές συναθροίσεις και τελετές ή για τις κοινοτικές εργασίες.

Στην επόμενη Φάση του οικισμού (KV), τα κτίρια γίνονται πολύχωρα με ακανόνιστο σχήμα. Στο στρώμα 12(βλ.εικ.66) αποκαλύφθηκε ένα κεντρικό κτίριο, στο οποίο εντοπίστηκε μια κεντρική εστία και μια κατασκευή, την οποία ο ανασκαφέας ερμηνεύει ως μια βάση για κάθισμα. Αν και τα ευρήματα αυτά θυμίζουν κατά πολύ τη μορφή της κεντρικής αίθουσας των μυκηναϊκών ανακτόρων, η κλίμακα και η ποιότητα του κτιρίου υπολείπονται κατά πολύ των ανακτορικών προτύπων στη νότια Ελλάδα, ενώ η μορφή του κτιρίου δεν είναι καν μεγαροειδής. Αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο παρατηρείται αύξηση της τροχήλατης κεραμικής στον οικισμό. Ο ρόλος του μοναδικού αυτού κτιρίου στον Καστανά είναι ακόμη ασαφής. Ήταν η έδρα κάποιας κεντρικής εξουσίας κατά τα μυκηναϊκά πρότυπα και αν ναι, ποια μορφή είχε αυτή η εξουσία;

Στο επόμενο στρώμα, στο στρώμα 11 στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου(βλ.εικ.67) το κτίριο με την εστία και την βάση αλλάζει μορφή και υποδιαιρείται σε μικρότερα δωμάτια, στα οποία δεν διατηρήθηκαν αρχιτεκτονικά στοιχεία που θυμίζουν πλέον την μυκηναϊκή παράδοση, έστω και σε μικρότερη πιο απλοποιημένη κλίμακα. Την εποχή αυτή που καταστρέφονται τα περισσότερα ανακτορικά κέντρα στη Νότια Ελλάδα οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική του κτιρίου θα μπορούσαν να υποδηλώνουν αντίστοιχες αλλαγές στη κοινωνική δομή του οικισμού και πιθανώς διακοπή επαφών με το Νότο.

Είναι σημαντικό επίσης να αναφερθεί ότι στον Καστανά απουσιάζουν οι εκτεταμένοι αποθηκευτικοί χώροι που εντοπίστηκαν τόσο στην Άσσηρο όσο και στην Τούμπα. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η βάση της ηγετικής ομάδας του Καστανά, αντίθετα με την Τούμπα δεν σχετίζεται ή έστω δεν σχετίζεται στενά, με την οργάνωση της παραγωγής και την αποθήκευση των προϊόντων.

Όσον αφορά τον οικισμό του Αγγελοχωρίου στην πεδιάδα της Ημαθίας στην Δυτική Μακεδονία, η ενδοκοινοτική οργάνωση διατηρεί αρκετές ομοιογένειες με τους σύγχρονους οικισμούς της Άσσηρου και της Τούμπας. Τα τεχνητά άνδρα που εντοπίστηκαν, θα πρέπει να εξυπηρετούσαν τόσο την ασφάλεια του οικισμού, όσο και στην οργάνωση του ενδοκοινοτικού χώρου εφόσον, όπως παρατηρήθηκε, τα οικήματα στην συγκεκριμένη θέση, διατάσσονται κλιμακωτά ξεκινώντας από το υψηλότερο σημείο του ανδρήρου και προχωρούν προς την κορυφή του λόφου, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.

Οι προβληματισμοί και εδώ παραμένουν οι ίδιοι. Για την κατασκευή ενός έργου τέτοιας κλίμακας προϋποτίθεται η παρουσία μιας ομάδας ανθρώπων, σε θέση να κινητοποιήσει το απαιτούμενο εργατικό δυναμικό. Η απάντηση με τα μέχρι τώρα στοιχεία δεν είναι σαφής. Παρόλα αυτά, ο υπαινιγμός, με κάθε επιφύλαξη, για την παρουσία μιας ιεραρχικής οργάνωσης στον οικισμό, υποδηλώνεται μέσα από την ύπαρξη μεγάλων χώρων αποθήκευσης σε συγκεκριμένους τομείς του οικισμού³⁵⁴, φαινόμενο που συναντούμε και σε άλλους οικισμούς αυτής της περιόδου, όπως στην Άσσηρο αλλά και στην εντατικοποίηση που παρατηρείται στην παραγωγή διακοσμημένων σκευών, αμαυρόχρωμων και εγχάρακτων, γεγονός που σχετίζεται στενά με την οικονομία της εποχής. Προς το παρόν, με βάση τα υπάρχοντα

³⁵⁴ Στεφανή.-Μερούσης 2003,231.

δεδομένα, σε επίπεδο της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής οργάνωσης, δεν μπορούμε να τεκμηριώσουμε ότι υπήρχαν οικισμοί στην πεδιάδα της Ημαθίας-Πέλλας με ιεραρχημένη οργάνωση, οι οποίοι σχημάτιζαν ιεραρχημένα δίκτυα οικισμών κατά τα πρότυπα αυτών που υφίστανται την ίδια περίοδο στο νότο³⁵⁵ και στην Κεντρική Μακεδονία.

Σχετικά με την οργάνωση του χώρου στους οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας, οι μόνες πληροφορίες προέρχονται από τον οικισμό του Σταθμού της Αγγίστας Σερρών. Παρά τα ελλιπή αρχαιολογικά δεδομένα, η πιθανή ύπαρξη ενός οικισμού με μια ιεραρχημένη διαστρωμάτωση είναι πολύ πιθανή. Ενδείξεις για την ύπαρξη αναλημματικών τοίχων και τεχνητών ανδρήρων επάνω στα οποία πατούσαν πιθανώς ορθογώνια κτίσματα και η αποκάλυψη ορισμένων οικιστικών ευρημάτων αποθηκευτικού χαρακτήρα, όπως αποθηκευτικοί πίθοι και ιπνοί, μας παραπέμπουν σε οικισμούς, όπως αυτοί της Κεντρικής Μακεδονίας, στους οποίους υφίσταται κάποιο είδος ιεραρχημένης κοινωνικής οργάνωσης για λόγους που ήδη έχουμε αναπτύξει και παραπάνω.

Η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα κατά την YEX για την περίοδο που μελετάμε, βάσει της οποίας οικοδομείται, διαμορφώνεται και λειτουργεί ένα ολοκληρωμένο κοινωνικό σύστημα, δρώντας άμεσα πάνω σε αυτό και επηρεάζοντας το σε όλες του τις μορφές είναι η οικογένεια.

Βέβαια, δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε ποια ήταν η σύσταση της οικογένειας, ποια ήταν η οργάνωσή της και ποιος ο ρόλος της στα υπό μελέτη κοινωνικά σύνολα της Ασσήρου, της Τούμπας και του Καστανά.

Οι μορφές πάντως της οικογένειας, όπως ταξινομούνται από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους είναι οι εξής: 1) η πυρηνική οικογένεια (nuclear), η οποία περιλαμβάνει ουσ δύο γονείς και τα ανύπαντρα παιδιά, 2) η στελεχωτή ή οικογένεια κορμός (stem), όπου εκτός από τους συζύγους περιλαμβάνονται και οι γονείς του ενός συζύγου, 3) η αρθρωτή (joint stem), περιλαμβάνει τρεις γενιές, δηλαδή γονείς, παιδιά και εγγόνια, 4) εκτεταμένη (extended), όπου συμπεριλαμβάνεται και ένας συγγενής, και 5) η διευρυμένη (large), όπου ανήκουν όλες οι παραπάνω περιπτώσεις, εκτός από την πυρηνική οικογένεια³⁵⁶.

Αν και δεν μπορούμε να καθορίσουμε ποια ήταν η σύσταση της οικογένειας, θα μπορούσαμε, ίσως, να προτείνουμε μια πιθανή μορφή της κοινωνικής οργάνωσης της Ασσήρου στηριζόμενοι στην χωροοργάνωση του οικισμού που αποτελεί και αντικείμενο μελέτης της εργασίας αυτής.

³⁵⁵ Στεφανή-Μερούσης 2003, 232.

³⁵⁶ Δημητρίου 1996, 185.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα έως τώρα δεδομένα, επισημαίνεται το γεγονός, ότι η YEX στην ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας, ήταν μια περίοδος έντονης κοινωνικής και πολιτισμικής δραστηριότητας σε περιφερειακό επίπεδο, σε επίπεδο κοινότητας και σε επίπεδο οικίας. Αυτή η δραστηριότητα, οφειλόταν στην διευθέτηση των ανθρωπίνων σχέσεων που δημιουργούνταν εντός των κοινοτήτων και στις χωροταξικές αλλαγές που συντελούνταν στο τοπίο μέσω της ανθρώπινης παρουσίας.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την πολεοδομία, την αρχιτεκτονική δομή, τις οικονομικές δραστηριότητες και την κοινωνική οργάνωση στους συστηματικά ανασκαμμένους οικισμούς της Ασσήρου, του Καστανά και της Τούμπας Θεσσαλονίκης, συνάγεται ότι τα οικιστικά σύνολα ήταν οργανωμένα σε δίκτυα, με μια ιεραρχική δομή εντελώς διαφορετική από αυτή που απαντάται στις κεντρικές περιοχές της νότιας Ελλάδας. Κεντρική θέση φαίνεται πως κατείχαν οι οικισμοί με το μεγαλύτερο ύψος επιχώσεων, το οποίο προέρχεται από την κατασκευή ανδρών. Στην κορυφή αυτού του είδους ιεραρχίας θα πρέπει να εντάξουμε την Τούμπα Θεσσαλονίκης και την Άσσηρο, όχι όμως τον Καστανά. Η ενδοκοινοτική οργάνωση των τριών οικισμών, γίνεται κατανοητή μόνο μέσα από την οργάνωση του ενδοκοινοτικού χώρου ο οποίος από μόνος του, ούτως ή άλλως, είναι αρκετά περιορισμένος, τονίζοντας παράλληλα και τον οικονομικό χαρακτήρα της οργάνωσης, ο οποίος ήταν αποθηκευτικός.

Στην Άσσηρο στις αρχές της YEX αποκαλύφθηκαν εκτεταμένοι αποθηκευτικοί χώροι κοινοτικού χαρακτήρα, ενώ στις επόμενες φάσεις παρατηρήθηκε αναμόρφωση του οικονομικού σχεδιασμού, που είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση της κοινοτικής αποθήκευσης και τη στροφή προς την ιδιωτική. Την ίδια περίοδο προτείνουμε ότι η βάση της κοινωνικής οργάνωσης του οικισμού ήταν τα γένη, στα οποία φαίνεται ότι ανήκαν διαφορετικά οικοδομικά συγκροτήματα. Τέλος, στην Άσσηρο δεν διαγνώστηκαν στοιχεία διαστρωματωμένης κοινωνικής οργάνωσης.

Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης στα τέλη της YEX κατασκευάζονται ισχυρά τεχνητά άνθηρα, που είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθμιδωτή οργάνωση του οικισμού. Στην κορυφή της Τούμπας δεσπόζει το κτίριο Α, στο οποίο εντοπίστηκαν μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι, αλλά και χώροι προορισμένοι για καθημερινή διαβίωση. Προφανώς αποτελούσε τη βάση της ηγετικής ομάδας της Τούμπας³⁵⁷ η οποία ήταν υπεύθυνη για την κατασκευή των ανδρών και ενδεχομένως, της οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής και την αναδιανομή της.

Στον Καστανά αξίζει να σημειώσουμε ότι στην YEX στο στρώμα 12 στη Φαση(KV)(1150περίπου π.Χ.) αποκαλύφθηκε ένα κτίριο, το οποίο παρουσιάζει σαφή χαρακτηριστικά της μυκηναϊκής παράδοσης, του οποίου ο ρόλος, όμως δεν είναι σαφής.

³⁵⁷ Βλ. ό.π. την υποσημείωση 231.

Όσον αφορά την Δυτική Μακεδονία, παρά την συνεχιζόμενη εντατική έρευνα τα τελευταία 20 χρόνια, οι πληροφορίες που παρέχονται είναι αποσπασματικές και ελλιπείς. Με την ανασκαφή στην τούμπα του Αγγελοχωρίου στην κοιλάδα της Βέροιας σχηματίζουμε μια αποσπασματική εικόνα της μορφής και της οργάνωσης που ενδέχεται να είχε αυτός ο οικισμός σε σύγκριση με τους συγχρόνους του οικισμούς στην Κεντρική Μακεδονία, με τους οποίους έχει αρκετά κοινά στοιχεία, ως προς τον τρόπο οργάνωσης του χώρου και πιο συγκεκριμένα με την ύπαρξη ανδρών. Οι παρατηρήσεις δείχνουν ότι η Δυτική Μακεδονία καθ' όλη την διάρκεια της εποχής του Χαλκού είναι σχετικά απομονωμένη χωρίς ιδιαίτερες εξελίξεις ή καινοτομίες ως προς τον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, ο οποίος ακολουθεί ακόμα τα πρότυπα της Νεολιθικής περιόδου. Από την αναλυτική μελέτη των δεδομένων προκύπτει η ατυπική εμφάνιση θέσεων σε υψηλά σημεία, ακροπόλεις, όπως είναι αυτή της Μεγάλης Ράχης στην Αιανή κατά την YEX, η σημασία των οποίων είναι ακόμη αντικείμενο προβληματισμού. Θέσεις όπως αυτή, σηματοδοτούν ένα νέο τρόπο κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης ή αποτελούν κεντρικές θέσεις, ακολουθώντας το μοντέλο της διακοινοτικής ιεράρχησης στην Κεντρική Μακεδονία.

Η κατάσταση στην Ανατολική Μακεδονία αυτή την περίοδο, με εξαίρεση τον μοναδικό ανεσκαμμένο οικισμό στο Σταθμό Αγγίστας Σερρών ο οποίος διατηρεί ομοιότητες με τους οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας, είναι εξαιρετικά ρευστή και ασαφής, λόγω έλλειψης αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

Θα πρέπει να τονιστεί εδώ, ότι η προτεινόμενη ιεράρχηση μεταξύ και εντός των οικισμών κατά την YEX έχει ελάχιστα κοινά στοιχεία με τις κοινωνικές δομές της νότιας Ελλάδας και του νότιου Αιγαίου γενικότερα. Τα μεγέθη είναι εντελώς διαφορετικά. Δεν υφίστανται ιεραρχημένα δίκτυα οικισμών όπως συναντούμε στην ίδια περίοδο στη Αργολίδα, στη Μεσσηνία, στην Κρήτη, ή ακόμα και στην Ανατολική Θεσσαλία. Στην τελευταία μάλιστα, η οποία βρίσκεται και πιο κοντά στην περιοχή της Μακεδονίας, λειτουργεί ένα ιεραρχικά οργανωμένο δίκτυο από οικισμούς, όπου υπάρχει ένας κεντρικός οικιστικός πυρήνας και τριγύρω του άλλες θέσεις που λειτουργούν δορυφορικά³⁵⁸. Όσον αφορά την ιεραρχική οργάνωση στην Ανατολική Θεσσαλία ίσως σχετίζεται με την έντονη μυκηναϊκή παρουσία που έχει τεκμηριωθεί και ανασκαφικά. Αντίθετα στην Μακεδονική ενδοχώρα η μυκηναϊκή παρουσία, φαίνεται περιορισμένη για να θεωρηθεί ότι θα μπορούσε να διαδραματίσει το ρόλο ενός καταλύτη στις τοπικές εξελίξεις, οι οποίες από ότι ήδη αναφέραμε ακολουθούν μια διαδρομή ανεξάρτητη από αυτή του νότου.

Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις

Απομονώνοντας, καταληκτικά, τα κύρια ζητήματα που τέθηκαν προς μελέτη σε αυτήν εδώ την εργασία και αφορούσαν το θέμα της επιλογής του χώρου και του τρόπου κατοίκησης των ανθρώπων που βρίσκονται στον χώρο της Μακεδονίας κατά την YEX, θα προσπαθήσουμε να θέσουμε με συνοπτικό τρόπο, ορισμένες διαπιστώσεις και να προχωρήσουμε σε ορισμένες, αντίστοιχα, ερμηνευτικές

³⁵⁸ Halstead P. 1994,195-219.

προσεγγίσεις. Προσεγγίσεις, οι οποίες θα μας δώσουν μια γενικότερη εικόνα για τη μορφή της οργάνωσης των κοινωνιών αυτών εκείνη τη χρονική περίοδο στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο.

Η επιλογή εγκατάστασης ενός οικισμού σε *τούμπα* αυτή την περίοδο, ήταν ένας από τους κεντρικούς παράγοντες που καθόριζαν τον σχηματισμό των ανθρώπινων σχέσεων. Ο άλλος παράγοντας, ήταν η κοινωνική στρατηγική που ακολουθούσαν τα YEX νοικοκυριά/οίκοι στο να αυξάνονται σε μέγεθος με σκοπό να είναι αυτόαρκη και να επιβιώνουν από τις πιθανές διακυμάνσεις που δημιουργούνταν σε περίπτωση βίαιων επεισοδίων που επηρέαζαν την παραγωγική ισχύ αυτών των κοινοτήτων, των οποίων ο χαρακτήρας τους ήταν κατά βάση αγροτικός.

Με την μορφή της εντατικής καλλιέργειας θα μπορούσε η παραγωγή να αυξηθεί και να συγκεντρωθούν σημαντικά αποθέματα προϊόντων διαφόρων ειδών και ποιότητας. Είναι πιθανόν, η νέα αυτή δίαιτα να απαιτούσε μια αναθεώρηση του μέχρι τότε παραδοσιακού, μικρής κλίμακας, εντατικού συστήματος καλλιέργειας, το οποίο τώρα να μεταλλάχθηκε σε ένα πιο εκτεταμένο και εντατικοποιημένο σύστημα καλλιέργειας. Ως συνέπεια αυτής της μετάλλαξης ήταν να αναζητηθεί η δημιουργία νέων εκτάσεων, γεγονός που οδήγησε στη γρηγορότερη αποψίλωση δασών, κάτι το οποίο παρατηρούμε να συντελείται στην Κεντρική Μακεδονία σε αντίθεση με την Ανατολική και τη Δυτική Μακεδονία, όπου αυτό ο ρυθμός αποψίλωσης είναι πιο αργός³⁵⁹.

Οι *τούμπες*, ανεδείχθησαν στην περιοχή κατά την διάρκεια της Ύστερης Νεολιθικής ως ένας ιδεολογικός μηχανισμός για να δοθεί έμφαση στη σημασία του ανεξάρτητου νοικοκυριού/οίκου, το οποίο αναπτυσσόταν την περίοδο που υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ των νοικοκυριών/οίκων. Αυτό ήταν ένα καινούργιο σχήμα κοινωνικών σχέσεων το οποίο αναδύθηκε, σε αντίθεση με τις ανταποδοτικές σχέσεις που διαμορφώνονταν στα πλαίσια μιας κοινοκτημοσύνης που χαρακτήριζαν οι επίπεδες-εκτεταμένες νεολιθικές θέσεις που προϋπήρχαν στην περιοχή κατά τις προγενέστερες νεολιθικές περιόδους. Το νέο σχήμα συνδεόταν με την αναδιοργάνωση της παραγωγής προς ένα πιο εξειδικευμένο και πολύπλευρο σύστημα, το οποίο βασιζόταν στην εντατική καλλιέργεια με έμφαση στην δια-ποικιλότητα της καλλιέργειας³⁶⁰.

Φυσικά η ανεπάρκεια, προς το παρόν, πληροφοριών για τις λεπτομέρειες της κατοίκησης, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται κατά την μεταβατική περίοδο από την Ύστερη Νεολιθική έως την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πλήρως τις συνθήκες υπό τις οποίες τα νοικοκυριά/οίκοι της Μακεδονίας και κυρίως της Κεντρικής, μιας και από αυτή την περιοχή προέρχονται οι περισσότερες πληροφορίες, άρχισαν να προχωρούν στην εφαρμογή κοινωνικών στρατηγικών, οι οποίες διευκόλυναν τη αύξηση των οικισμών/εγκαταστάσεων σε μέγεθος και ισχύ.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί, ότι οι νέες στρατηγικές εμπεδώθηκαν στις παραδοσιακές αξίες και πολιτιστικές πρακτικές που σχετίζονταν με την ιδεολογία και τον συμβολισμό της *τούμπας* μέσω της έμφασης που δινόταν στους δεσμούς με τους

³⁵⁹ Halstead 1994,200-202 και Bottema 1982,281-282.

³⁶⁰ Kotsakis 1999,72-74.

προγόνους. Μια νέα συμβολική έμφαση χαρακτήριζε την κοινότητα, η οποία ως ομάδα αρχαιότερη, κατά προτεραιότητα φυσικά, θα μπορούσε να διεκδικήσει πηγές πρώτων υλών από άλλες κοινότητες. Το μέγεθος και η δια-ποικιλότητα αυτών των πηγών ήταν ζωτικής σημασίας για την επιτυχή επένδυση σε μεγάλους χώρους αποθήκευσης των εκάστοτε νοικοκυριών/οίκων εντός του οικισμού. Για αυτό τον λόγο, η ανύψωση τειχών/ανδρήρων, περιμετρικά του οικισμού, όπως για παράδειγμα στην Άσσηρο και την Τούμπα Θεσσαλονίκης, δεν γινόταν απλά για την οριοθέτηση της κοινότητας αλλά γινόταν πιθανώς για να εκφραστεί ο ανταγωνισμός και η κατοχή ισχύς/εξουσίας³⁶¹.

Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων καθ' όλη την πορεία της YEX, αυτές φαίνεται να επανακαθορίζονται. Διαφαίνεται πιο ορατά, ότι περισσότερο σε περιφερειακό επίπεδο, παρά σε κοινοτικό, δημιουργήθηκαν καταστάσεις ανισότητας που ίσως οδήγησαν σε εντάσεις. Ο ανταγωνισμός για εύφορα εδάφη πιθανώς να ήταν σημαντικός παράγων έντασης μεταξύ των κοινοτήτων. Συγκρίνοντας, για παράδειγμα, τον οικισμό του Καστανά με τους άλλους δύο, της Άσσηρου και της Τούμπας Θεσσαλονίκης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συχνότητα των διακοπόμενων επεισοδίων όσον αφορά την κατοίκηση στον Καστανά, δηλώνει σε αντιδιαστολή, τα προτερήματα που κατέχουν οι δύο άλλοι οικισμοί με όρους, όπως η σταθερότητα, η ποικιλία στην εύρεση πρώτων υλών και η ικανότητα των αρχηγών-μελών ενός νοικοκυριού/οίκου να κινητοποιήσουν αρκετό ανθρώπινο δυναμικό προς την συγκέντρωση αποθέματος. Πιθανώς να υπήρξαν και περιπτώσεις σύναψης τοπικών συμμαχιών μεταξύ ισχυρών και αδύναμων κοινοτήτων.

Πολύ πιθανόν, επίσης, να υπήρξαν συζυγικές ανταλλαγές, οι οποίες θα ήταν απαραίτητες μέσα στα πλαίσια των επαφών, οδηγώντας συχνά σε μετακινήσεις ατόμων, ομάδων, αποθεμάτων και τροφής εγκαινιάζοντας την απαρχή μακρόχρονων δεσμών και καθιερώνοντας αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ δύο κοινοτήτων. Μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο διαπροσωπικών και διακοινοτικών επαφών θα μπορούσαν να πραγματοποιούνται περιφερειακές συμμετοχές από γείτονες σε εορτές κατά τις οποίες θα αναδιανέμονταν αποθέματα και θα ανταλλάσσονταν αγαθά επισυνάπτοντας ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους.

Επομένως, γίνεται κατανοητό, αλλά δύσκολο να τεκμηριωθεί αρχαιολογικά, ότι μέσα από όλες τις πολιτισμικές ανταλλαγές και αλληλεπιδράσεις που τυχόν συντελούνταν μεταξύ γειτονικών κοινοτήτων, θα είχαν αναπτυχθεί ορισμένα υποτυπώδη και χαλαρά περιφερειακά, ιεραρχικά δίκτυα³⁶², τα οποία όπως προαναφέραμε δεν θύμιζαν σε τίποτα τα οργανωμένα ιεραρχικά ισχυρά δίκτυα του νότου.

Από την άλλη πλευρά, εντός των κοινοτήτων θα μπορούσαν να υπάρχουν πολλές εντάσεις μεταξύ των επιτυχημένων ομάδων. Ο ανταγωνισμός για την κατοχή χώρου των προγόνων, ο οποίος ήταν ζωτικής σημασίας για την κοινωνική αναπαραγωγή και την περαιτέρω πληθυσμιακή αύξηση της ομάδας, ήταν ισχυρός, όπως αποδεικνύεται μέσα από το αρχαιολογικό αρχείο στις συνωστισμένες κορυφές της Άσσηρου και της

³⁶¹ Andreou 2001,170.

³⁶² Wardle 1988,462 και Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996,585.

Τούμπας Θεσσαλονίκης με την πυκνή οικιστική διάταξη κατά το τέλος της YEX. Υπάρχουν ενδείξεις όπου αγαθά κύρους διακινούνται σε διατοπικό επίπεδο με δίκτυα ανταλλαγών τα οποία δημιουργούνταν από ορισμένα νοικοκυριά/οίκους ή μεμονωμένα αρχηγικά μέλη μιας ομάδας, στα πλαίσια ενός ενδοκοινοτικού ανταγωνισμού και είναι εύλογο ότι κάτι ανάλογο θα συνέβαινε με την Μυκηναϊκή κεραμική αν και δεν είναι ξεκάθαρο ακόμη.

Είναι πολύ πιθανόν, ότι κατά την διάρκεια αυτής της ανταγωνιστικής διαδικασίας, ορισμένες αδύναμες και περιθωριοποιημένες ομάδες αποφάσισαν να διασπαστούν και να μετακινηθούν στην γύρω περιοχή και στους γύρω λόφους. Η σταδιακή συρρίκνωση των τουμπών κατά το τέλος της YEX³⁶³, ίσως υποδηλώνει μια μείωση του πληθυσμού η οποία επαληθεύει το προαναφερθέν γεγονός. Εντάσεις θα αναδύθηκαν και εντός των νοικοκυριών/οίκων ή μεταξύ των ισχυρών ομάδων. Η αλλαγή από πολύχρωμα κτίρια με κοινές αποθήκες στις φάσεις 9 και 8 στην Άσσηρο σε μικρούς χώρους αποθήκευσης στις φάσεις 7 και 6 που διαμορφώνονται πλέον σε επίπεδο της κάθε οικίας ξεχωριστά, χωρίς όμως να πραγματοποιούνται άλλες μεταβολές, ίσως υποδηλώνει αυτή την μείωση της ισχύς των ισχυρών αρχηγικών ομάδων μέσα στην κοινότητα³⁶⁴.

Καμία, ωστόσο, από αυτές τις εντάσεις, τους ανταγωνισμούς και τις ανισότητες δεν διακρίνονται ξεκάθαρα στην YEX με τέτοιο τρόπο, ώστε να ξεχωρίσει μια συγκεκριμένη ομάδα μιας κοινότητας η οποία να αποκτήσει ισχύ, υπερτερώντας και ασκώντας εξουσία πάνω στα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Αντιθέτως, εμφανίζονται να συντελούνται προσπάθειες, σε ορισμένες περιπτώσεις διαμέσου της σχηματοποίησης των οικισμών και των ξεχωριστών κτιριακών κατόψεων, που να σχετίζονται με την ανεξαρτησία των νοικοκυριών/οίκων, όπως για παράδειγμα στην Άσσηρο, όπου κατά την φάση 6 υπολείπονται ο κάθετοι δρόμοι οι οποίοι να βοηθούν στην επικοινωνία του ενός νοικοκυριού με το άλλο.

Οι *τούμπες* παρέμειναν κυρίως, από την Ύστερη Νεολιθική έως το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και κατά την διάρκεια της τελευταίας αυτής περιόδου μόνο αυτές, ως οι μόνες εστίες της κοινωνικής δραστηριότητας στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας. Ήταν τα σημεία όπου δημιουργήθηκαν ταυτότητες, επαναδιαπραγματεύθηκαν σχέσεις και όπου διαφόρων ειδών εξουσίες αναδύθηκαν. Κατά την διάρκεια της Νεολιθικής, οι *τούμπες* αποτελούσαν συμβολικές εκδηλώσεις των ανεξάρτητων ανταγωνιστικών νοικοκυριών/οίκων και παρέμειναν έτσι ως την YEX παρά τις σημαντικές αλλαγές στις σχέσεις που διαμορφώθηκαν μεταξύ των μελών του νοικοκυριού και μεταξύ των άλλων νοικοκυριών. Παράλληλα ένας πιο περίπλοκος τρόπος ζωής αναπτύχθηκε.

Σημαντικές αλλαγές στο συμβολικό περιεχόμενο των *τουμπών* και στον επανακαθορισμό των οργανωτικών αρχών της κατοίκησης σε *τούμπα*, στον χώρο της Μακεδονίας, έγινε πιθανώς κατά την διάρκεια της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου και εφεξής κατά τους ιστορικούς χρόνους, όπου νεκροταφεία εμφανίστηκαν πάνω στις *τούμπες* λειτουργώντας πλέον ως τόποι, όπου νέες κοινωνικές ταυτότητες μπορούσαν

³⁶³ Wardle 1980,231.

³⁶⁴ Wardle 1989,462.

να δημιουργηθούν και οι ανθρώπινες σχέσεις επαναδιαπραγματεύθηκαν σε ένα άλλο πεδίο πλέον, αυτό του τελετουργικού, τιμώντας πλέον την γη των προγόνων και δηλώνοντας την παρουσία τους εκεί θάβοντας τους νεκρούς τους³⁶⁵.

Κλείνοντας, πρέπει να αναφέρουμε ότι, προβάλλεται επιτακτική η ανάγκη συνέχισης και εντατικοποίησης των ερευνών στην περιοχή της Μακεδονίας, αλλά και η δημοσίευση ολοκληρωμένων συνθετικών μελετών που να επεξεργάζονται τα ζητήματα της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης των οικισμών κατά την Εποχή του Χαλκού, προκειμένου να σχηματισθεί μια ολοκληρωμένη άποψη για το θέμα σχετικά με την κατοίκηση και την οργάνωση του χώρου στην Μακεδονία.

³⁶⁵ Andreou 2001,171.

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου,Σ-Κωτσάκης,Κ., 1987.** “Διαστάσεις του χώρου στην ΚεντρικήΜακεδονία: αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης”, στο Αμητός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, 57-88, Θεσσαλονίκη ΑΠΘ.
- Ανδρέου,Σ-Κωτσάκης,Κ., 1994.** “Η ανασκαφή στην Τούμπα Θεσσαλονίκης το 1991”, ΑΕΜΘ 5,1991(1994), 209-220.
- Ανδρέου,Σ-Κωτσάκης,Κ., 1995.** “Ανασκαφή Τούμπα Θεσσαλονίκης 1992”, ΑΕΜΘ 6, 1992(1995),259-272.
- Ανδρέου,Σ-Κωτσάκης,Κ., 1997.** “ Η προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης, Παλιά και νέα ερωτήματα”, ΑΕΜΘ 10,1996(1997),369-387.
- Ανδρέου,Σ-Κωτσάκης,Κ.,1999.** «Μυκηναϊκή παρουσία;», «Μυκηναϊκή Περιφέρεια;»: Η Τούμπα Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου*, Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1994, 107-116, Αθήνα:ΤΑΠΑ
- Andreou,S. 2001.** “Exploring the Patterns of Power in the Bronze Age Settlements of Northern Greece”, στο *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, (ed.) Keith Branigan, Sheffield academic Press 2001,160-173.
- Andreou,S.- Fotiadis,M. and Kotsakis, K., 1996.** Review of Aegean Prehistory V:The Neolithic and Bronze age of Northern Greece, AJA 100, (1996),537-597.
- Aslanis,I., 1985.** Kastanas Die fruhbronzenzeitlichen Funde und Befunde, Prahistorische Archaologie in Sudosteuropa, Band 4, Berlin:Spiess.
- Balandier,G., 1990.** “Πολιτική Ανθρωπολογία”, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.
- Becker, C., 1986.** Kastanas: Die Tierknochenfunde, Prahistorische Archaologie in Sudosteuropa, Band 5, Berlin:Spiess.
- Binford,L., 1983.** “In Pursuit of the Past. Decodind the Archaeological Record”, London:Thames and Hudson.
- Borza,N.E. 1990.** “ In the Shadow of Olympus: *The Emergence of Macedon*”, Princeton University Press.
- Bottema,S. 1982.** “Palynological investigations in Greece with special reference to pollen as an indicator of human activity.” *Paleohistoria* 24: 257-283.
- Γραμμένος, Δ. 1981.** “Ανασκαφή σε οικισμό της Εποχής του Χαλκού στην Πεντάπολη του Νομού Σερρών”, ΑΕ 91-153.

Γραμμένος,Δ.- Μπέσιος,Μ.& Κώτσος,Σ., 1997. “Από τους Προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας”, Θεσσαλονίκη: Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

Γραμμένος,Δ. 1999. “Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία με βάση τις νεότερες επιφανειακές έρευνες”, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο ,Λαμία 1994, 99-102, Αθήνα:ΤΑΠΑ.

Caskey,L.J. 1964. “Greece,Crete and the Aegean Islands in the Early Bronze age” στο *Cambridge Ancient History I, XXVI(a)* 3-44.

Clarke,D.L.,1977. “Spatial Information in Archaeology, στο Clarke,D.L.(ed), *Spatial Archaeology*,1-29, London: Academic Press.

Δημητρίου, Σ. 1996. “Η Εξέλιξη του Ανθρώπου. IV Αρχές της Κοινωνικής Οργάνωσης”, Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη.

Εκδοτική Αθηνών, 1994. “Μακεδονία: 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού”, 12-27.

Fotiadis,M. 1985. “Economy,Ecology and Settlement among Subsistence,Farmers in the Serres Basin, NorthEastern Greece,5000-1000 B.C.”Ph. D., Indiana University.

Grant J., Gorin S., Fleming N., 2008: “The Archaeology Coursebook, *An introduction to themes, sites, methods and skills*”, 3d (ed) Routledge New York.

Ζιώτα,Χ. 2007. “Ταφικές Πρακτικές και Κοινωνίες της Εποχής το Χαλκού στην Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην κοιλάδα και στις Γούλες Κοζάνης”. Διδ.Διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ.

Halstead,P. 1994. “The North South Divide:Regional Paths to Complexity in Prehistoric Greece”,στο C.Mather & S.Stoddart(eds),*Development and Decline in the Mediterranean Bronze age*,Sheffield Archaeological Monographs 8 J.R. Collis Publications,195-219. Έχει μεταφραστεί από τους Μ. Γιαννέλου και Σ.Ανδρέου (1996) “ Η διάσταση Βορρά-Νότου:οι δρόμοι προς την πολυπλοκότητα στις περιοχές της Προϊστορικής Ελλάδας”.

Hammond N.G.L.1972 “ A History of Macedonia Vol. 1:Historical geography and prehistory”, Oxford University Press.

Hansel, B., 1989. “Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens” 1975-1979: Die Grabung und der Baubefund, Prahistorische Archaologie in Sudeuropa, Band 1, Berlin: Spiess.

Hochstetter,A., 1984. “Kastanas. Die handgemachte Keramik”,Prahistorische Archaologie in Sudeuropa,Band 6,Berlin:Spiess.

Hochstetter,A., 1987. “Kastanas.Die Kleinfunde”,Prahistorische Archaologie in Sud europa,Band 6, Berlin:Spiess.

Jones,G., Wardle,K., Halstead, P. & Wardle,D., 1986. “Crop Storage ata Assiros”, Scientific American 254, 84-91.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη,Γ. 2003. “Μυκηναϊκά Αιανής-Ελιμιώτιδας και Άνω Μακεδονίας”, στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1999, 167-190.

Κούκουλη-Χρυσανθάκη,Χ. 1980. “Οικισμός της ύστερης εποχής χαλκού στον Σταθμό Αγίστας Σερρών”, *Ανθρωπολογικά* 1-2, (1980-1981), 54-79.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη,Χ. 1988. “ Οικισμός τα Πρώιμης Εποχής Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου (ΙΙ)”, *ΑΕΜΘ* 2, 1988,421-431, και *ΑΕΜΘ* 1 1987(1988), 389-406.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη,Χ. 1989. “ Ανασκαφή Σκάλα Σωτήρος 1989”, *ΑΕΜΘ* 3,1989,(1992) 507-520.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη,Χ. 1990. “Ανασκαφή Σκάλα Σωτήρος 1990”, *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 531-545.

Κωτσάκης,Κ. –Ανδρέου,Σ. 1988. “Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την οργάνωση το χώρου στην προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης”, *ΑΕΜΘ* 1,1987(1988),223-234.

Κωτσάκης, Κ. 1990. “Το πρόγραμμα της εντατικής επιφανειακής έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος 1987”, *Εγνατία* 2 (1990),175-186.

Κωτσάκης,Κ.- Ανδρέου,Σ. 1992. “Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στις αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού της Τούμπας Θεσσαλονίκης”, *ΑΕΜΘ* 3,1989 (1992),201-214.

Κωτσάκης,Κ.- Ανδρέου,Σ. 1997. “Ανασκαφή Τούμπα Θεσσαλονίκης 1993”, *ΑΕΜΘ* 7,1993(1997),279-286.

Kokkinidou,D.- Trandalidou,K. 1991. “Neolithic and Bronze age Settlements in Western Macedonia”, *BSA* 86,(1991),93-106.

Kotsakis,K.1998. “The Past is ours. Images of Greek Macedonia”, στο Meskell,L.(ed), *Archaeology Under Fire*, 44-67, London: Routledge.

Kotsakis.K.1999. “What tells can tell:social space and settlement in the Greek Neolithic.” In P.Halstead (ed.),*Neolithic Society in Greece*,66-76.Sheffield:Sheffield Academic Press.

Kroll,H. 1983. “Kastanas:Die Planzefunde,Prahistoriche Archaologie in Sudosteuropa,Band 2,Berlin: Spiess.

Μαλαμίδου,Α.-Παπαδόπουλος,Σ. 1993. “Ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Λιμεναρίων Θάσου”, *ΑΕΜΘ* 7 1993(1997),559-570.

Μαλαμίδου,Α.-Παπαδόπουλος,Σ. 1997. “ Προϊστορικός οικισμός Λιμεναρίων: Η Πρώιμη εποχή του Χαλκού”, ΑΕΜΘ 11 1997, 585-596.

Μαλαμίδου,Α. 1997. “Ανασκαφή στον Προϊστορικό οικισμό «Κρυονέρι» Ν.Κερδυλλίων”, ΑΕΜΘ 11 1997,509-521.

Malamidou,D. 2007. “Kryoneri: a Neolithic and Early Bronze Age Settlement in the Lower Strymon Valley”στο *The Struma/Strymon river valley in Prehistory*, Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus 2004,(ed.)Todorova-Stefanovich-Ivanov, Sofia 2007, 297-308.

Merousis,N. 2004. “ Settlement Patterns in Prehistoric Imathia and Pella Western Macedonia, Greece” στο *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 4, No 1,73-82.

Μπέσιος,Μ.-Παππά,Μ. 1998. “Ο νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγαλο Πιερίας”, ΑΑΑ 23-28,1990-1995 (1998),15-24.

Mylonas , G. 1929. “Excavations at Olynthus. I. The Neolithic Settlement”.

Νικολαΐδου Σ., 1993.“Η Κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου”, εκδ.Παπαζήσης, Αθήνα.

Παπαδόπουλος,Σ. 2002. “ Η Μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία, *Η κεραμική διαφοροποίηση*”, Διδ.Διατριβή, Αθήνα 2002,ΤΑΠΑ.

Pearson,P.-Ritchards,C., 1994. “Ordering the world: perceptions of architecture, space and time” στο Parker Pearson,M.-Ritchards,C. (eds), *Architecture and Order:Approaches to Social Space*, 1-37,London: Routledge.

Ruiperez,M.S.-Melena,J.L. 1996. “Οι Μυκηναίοι Έλληνες”, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα.

Στεφανή,Ε.1994. “Οικισμός της YEX στο Αγγελοχώρι Ημαθίας: Πρώτη ανασκαφική έρευνα”, ΑΕΜΘ 8, 1994,125-130.

Στεφανή,Ε.1997. “ Οικισμός της YEX στο Αγγελοχώρι Ημαθίας: Ανασκαφή 1996,1997”, ΑΕΜΘ 11 1997,101-108.

Στεφανή Α.- Μερούσης Ν. 2003. “Τοπίο στην ομίχλη: Η 2^η χιλιετία στην κεντρική πεδιάδα της Δυτικής Μακεδονίας” στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1999, 227-242.

Steadman R. Sharon, 1996. “Recent research in the Archaeology of Architecture: Beyond the Foundations” στο *Journal of Anthropological Research*,Vol.4, No.1, 51-93.

Touchais,G. 1977. Chronique des fouilles en 1976, BCH 101 (1977), 602-606.

Treuil R. 1992, “Dikili Tash,village prehistorique de Macedoine Orientale”, I Fouilles de J.Deshayes 1961-1975 (BCH Suppl.XXIV) vol 1. 52-54.

Wace, A.J.B. 1913-1914. “ The mounds of Macedonia”,BSA 20,(1913-1914),123-132.

Wardle, K.A. 1980. “Excavations at Assiros 1975-79. A settlement site in Central Macedonia and its significance for the prehistory of South-East Europe. BSA 75 (1980), 229-267.

Wardle,K.A. 1983. “Assiros, a Macedonian settlement of the Late Bronze and Early Iron Age,” Αρχαία Μακεδονία III,391-308, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Wardle, K. A. 1987. “Excavations at Assiros Toumba 1986.A preliminary report” ,BSA 82,1986(1987),313-329.

Wardle,K.A. 1988. “Excavation at Assiros Toumba 1987.A preliminary report”, BSA 83, 1987(1988), 375-387.

Wardle,K.A. 1989. “Excavation at Assiros Toumba 1988.A preliminary report”,BSA 84, 1988(1989),447-463.

Wardle,K.A. 1997. “Change or Continuity:Assiros toumba at the transition from Bronze to Iron age”, AEMΘ 10,1996 (1997),443-460.

Welch F.B. 1918-1919. “Prehistoric Pottery”, BSA 23 (1918-1919),44-50 και 123-132.

Yiannouli E. 1992. “Reason in Architecture:The Component of Space, *A Study of Domestic and Palatial Buildings of Bronze Age Greece*”, Ph.D. Faculty of Archaeology and Anthropology,Christ’s College, Cambridge.

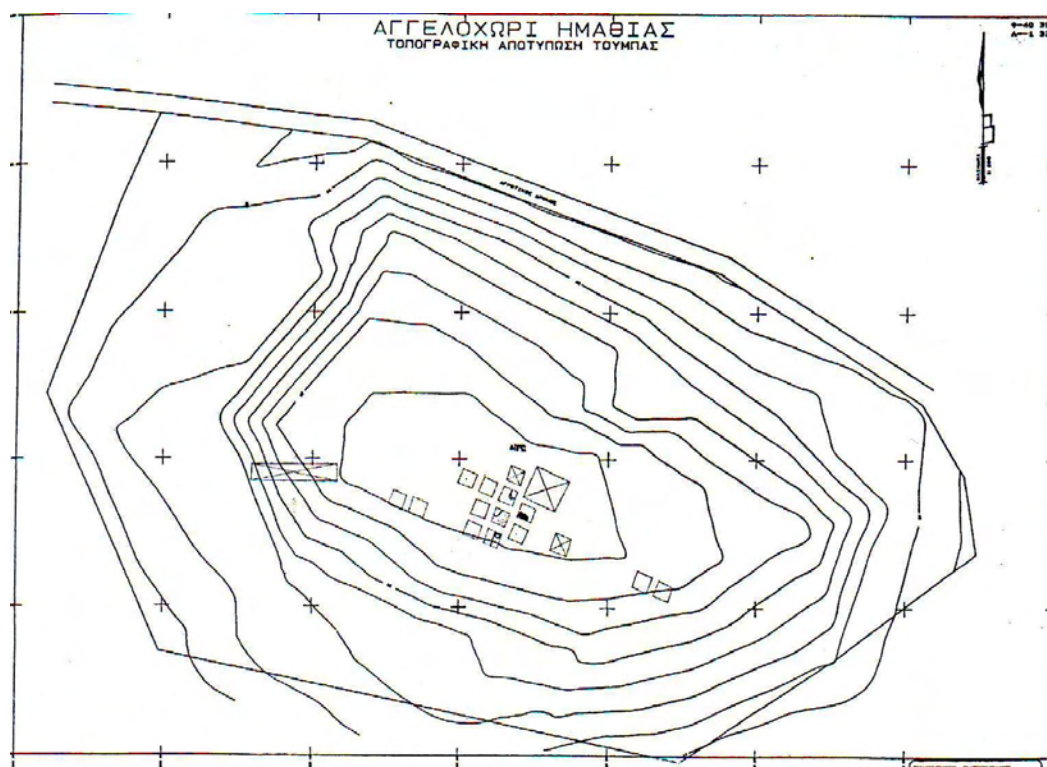
Χουρμουζιάδης, Γ. 1988. “ Η ανασκαφή της Τούμπας (1984-1987)”, AEMΘ 1, 1987 (1988), 219-222.

Χουρμουζιάδης, Γ. 1993. “ Η Τούμπα και ο «Ασιατικός τρόπος παραγωγής», AEMΘ 4, 1990(1993),269-276.

Ηλεκτρονικές Διευθύνσεις:

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosindex.htm>

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

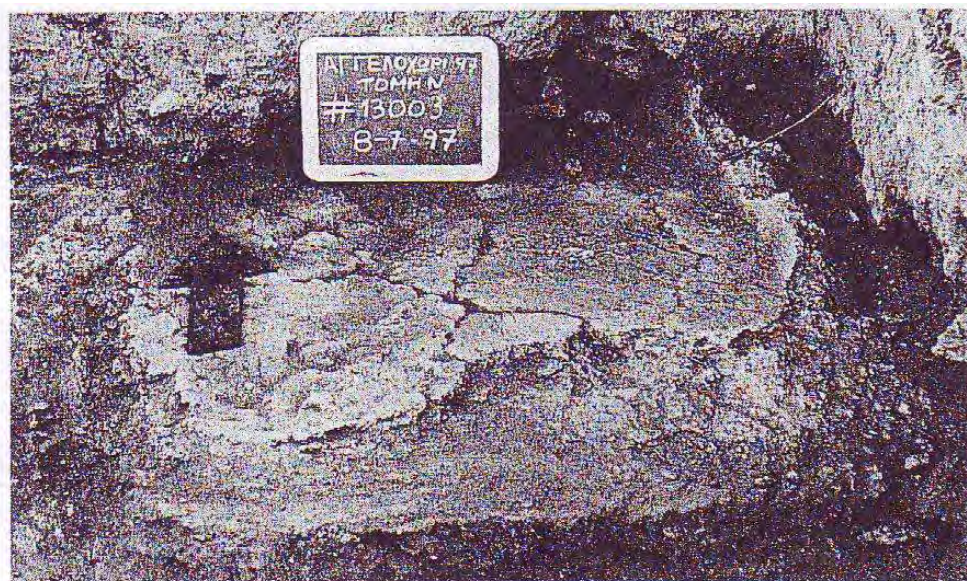
Εικ.1

Η τούμπα του Αγγελοχωρίου Ημαθίας
(Στεφανή Ε. ΑΕΜΘ 1997:103,Σχ 1)

Εικ.2

Στρώμα καταστροφής στον βορειοανατολικό τομέα ου τετραγώνου.
(Στεφανή Ε.ΑΕΜΘ 1997:107,εικ.1)

Εικ.3

Κατασκευή από πηλό(ιπνός;)
(Στεφανή Ε. ΑΕΜΘ 1997:107,εικ.2)

Εικ.4

Αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο
(Στεφανή Ε. ΑΕΜΘ 1997:107,εικ.3)

Εικ.5

Στρώμα καταστροφής με αποθηκευτικά αγγεία
(Στεφανή Ε. ΑΕΜΘ 1997:107,εικ.4)

Εικ.6

Λαβές και όστρακα με αμυρόχρωμη διακόσμηση
(Στεφανή Ε. ΑΕΜΘ 1994:130,εικ.3-4)

Εικ.7

Η τούμπα της Ασσήρου από τα δυτικά.

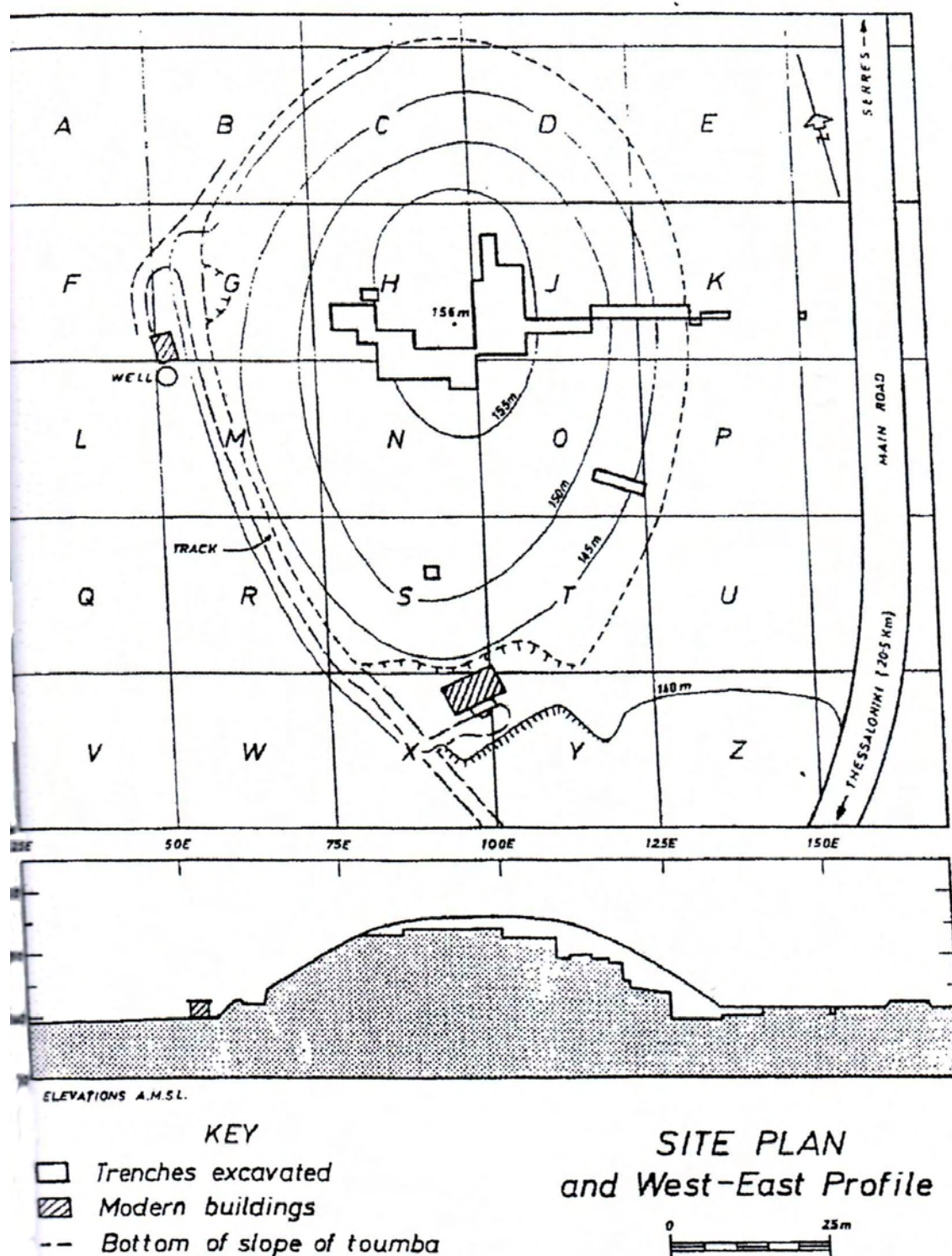
(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosindex.htm>)

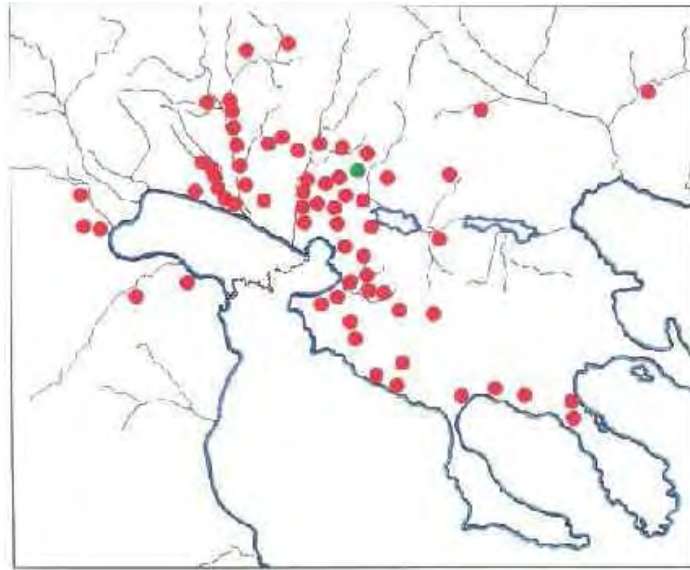
Εικ.8

Η τούμπα της Ασσήρου από Νοτιοανατολικά

(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosindex1.htm>)

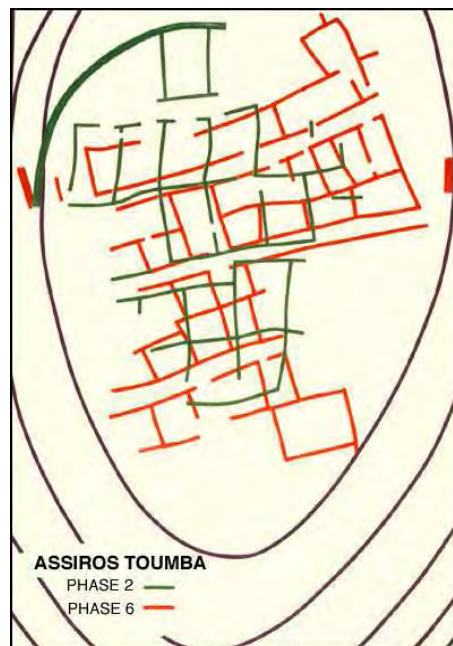
Εικ.9
Τοπογραφικός χάρτης Ασσήρου
(Wardle 1980:εικ.2)

Εικ.10

Η Άσσηρος επισημαίνεται με την πράσινη κουκίδα στον χάρτη ανάμεσα σε άλλες θέσεις της Εποχής Χαλκού.

(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosindex.htm>)

Εικ.11

Άσσηρος

Το διάγραμμα αυτό δείχνει την Φάση 2 με το πράσινο στο σχέδιο, περίπου το 900 π.Χ., να τοποθετείται πάνω από την Φάση 6 που αποδίδεται με κόκκινο, περίπου 1150 π.Χ. Αν και ο χώρος των δωματίων της πιο πρόσφατης φάσης είναι μεγαλύτερος, ωστόσο τα οικοδομικά τετράγωνα έχουν παρόμοιο προσανατολισμό με τα παλαιότερα της φάσης 6 και διατηρούν την ευθυγράμμιση της κεντρικής οδού.

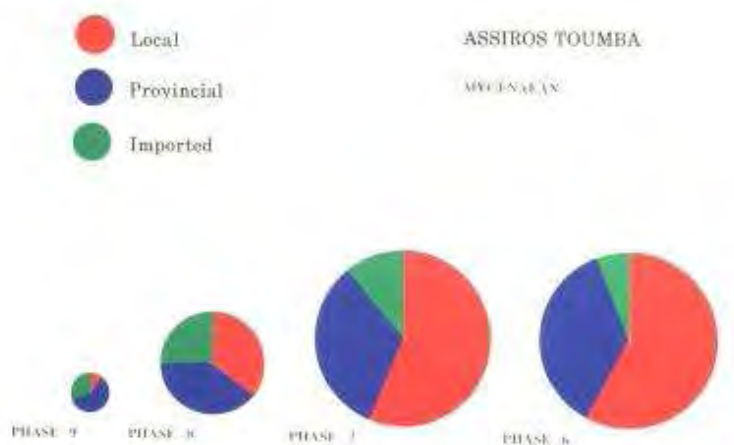
(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosindex2.htm>)

Εικ.12

Άσσηρος

Τμήμα Μυκηναϊκού κυπέλλου που εντοπίστηκε στην σιταποθήκη και φέρει γραπτή διακόσμηση με την μορφή παράλληλων κυματιστών ταινιών.
(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosmycenaean.htm>)

Εικ. 13

Άσσηρος

Διάγραμμα που δείχνει το ποσοστό παραγωγής του είδους και παράλληλα χρήσης της μυκηναϊκής κεραμικής στην Άσσηρο κατά χρονολογική (αρχιτεκτονική) φάση, στην YEX.

κόκκινο=τοπική μπλέ=ευρύτερης περιοχής(επαρχία) πράσινο=εισαγμένη
(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosmycenaean.htm>)

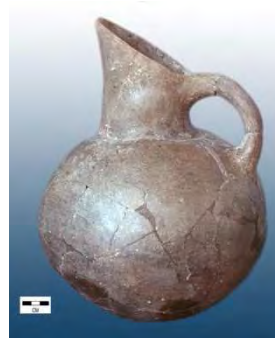

Εικ.14

Άσσηρος

Η πιο τυπική διακόσμηση που συναντάται στην κεραμική της Ασσήρου, όπως και σε όλη την Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, είναι η κεραμική με λευκή ή ροζ πάστα, η οποία εφαρμόζεται πάνω σε συνηθισμένα εγχάρακτα σχέδια, όπως για παράδειγμα ταινίες ή τρίγωνα. Στα συνηθισμένα σχήματα, περιλαμβάνονται και η ευρέως γνωστή στην περιοχή χους με τις δύο κάθετες λαβές που φέρει διακόσμηση σπειροειδή μοτίβα μαιάνδρου, αλλά και οι μεγάλες χους ωοειδούς σχήματος, με εξωνεύοντα χείλη, τέσσερις κάθετες λαβές(βλέπε εικόνες) και τα κρεμαστά τρίγωνα ως διακόσμηση. Αυτό το είδος της διακόσμησης συγγενεύει με αυτό του Βορά, ως και την κοιλάδα του Δούναβη και μας φανερώνει το επίπεδο των επαφών με άλλες πολιτισμικές ομάδες στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων.

(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assiroslocal2.htm>)

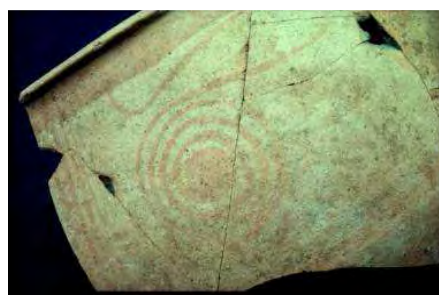
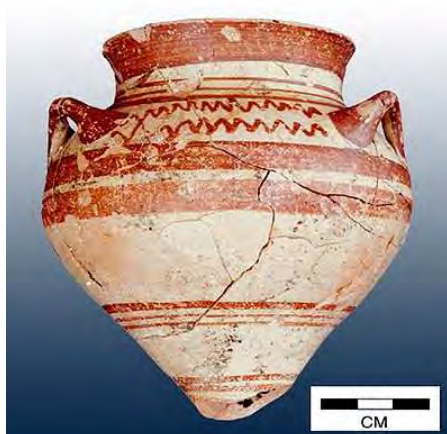

Εικ. 15

Άσσηρος

Η χειροποίητη στιλβωμένη καστανή κεραμική χρησιμοποιούνταν σε όλη την πεδινή Μακεδονία από την ΜΕΧ. Παράγονταν σε διάφορα σχήματα και ψηνόταν σε χαμηλή θερμοκρασία χωρίς την χρήση κλιβάνου ανοδικού αέρα. Ανάμεσα στα πιο χαρακτηριστικά σχήματα, είναι ο σκύφος με τις γλωσσωτές λαβές (αριστερά) και η πρόχους με μακρύ λαιμό, όπου τα χείλη της έκλιναν απότομα προς τα κάτω, κοντά στην κάθετη λαβή.

(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assiroslocal1.htm>)

Εικ. 16
Άσσηρος

Πάνω αριστερά: μυκηναϊκή απίοςχημη υδρία ΥΕ ΙΙΒ περ.1250 π.Χ.

Πάνω δεξιά: τοπική μυκηναϊκή απομίμηση, μόνωτο κύπελλο ΥΕ ΙΙΓ περ.1150 π.Χ.

Κάτω αριστερά: όστρακα από τοπικής μυκηναϊκής απομίμησης κυπέλλου και βαθύ σκύφου αντίστοιχα ΥΕ ΙΙΓ περ. 1150 π.Χ.

Κάτω δεξιά: όστρακο μυκηναϊκής απομίμησης από κρατήρα που φέρει επίσης ως διακόσμηση αντιθετική σπείρα ΥΕ ΙΙΓ περ. 1150 π.Χ.

(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assirosmycenaean2.htm>)

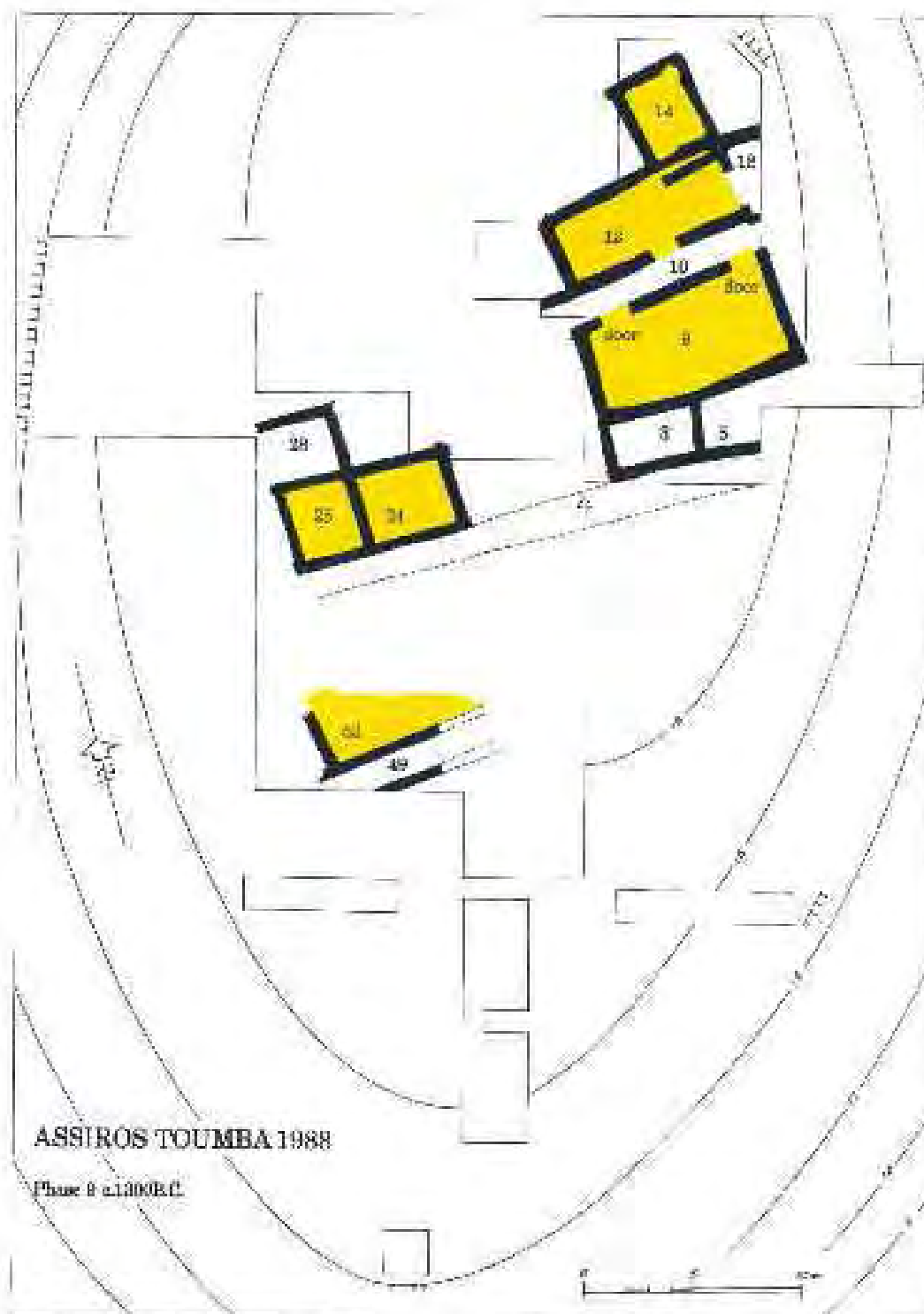

Εικ.17

Άσσηρος

Τομή που ανοίχτηκε δια μέσου του ‘αμυντικού’ αναχώματος και δείχνει τμήμα του τοίχους από λάσπη και πλίνθους, που εντοπίστηκε μέσα σε αυτή την στέρεα και συμπαγή κατασκευή.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/assiroswalls.htm>

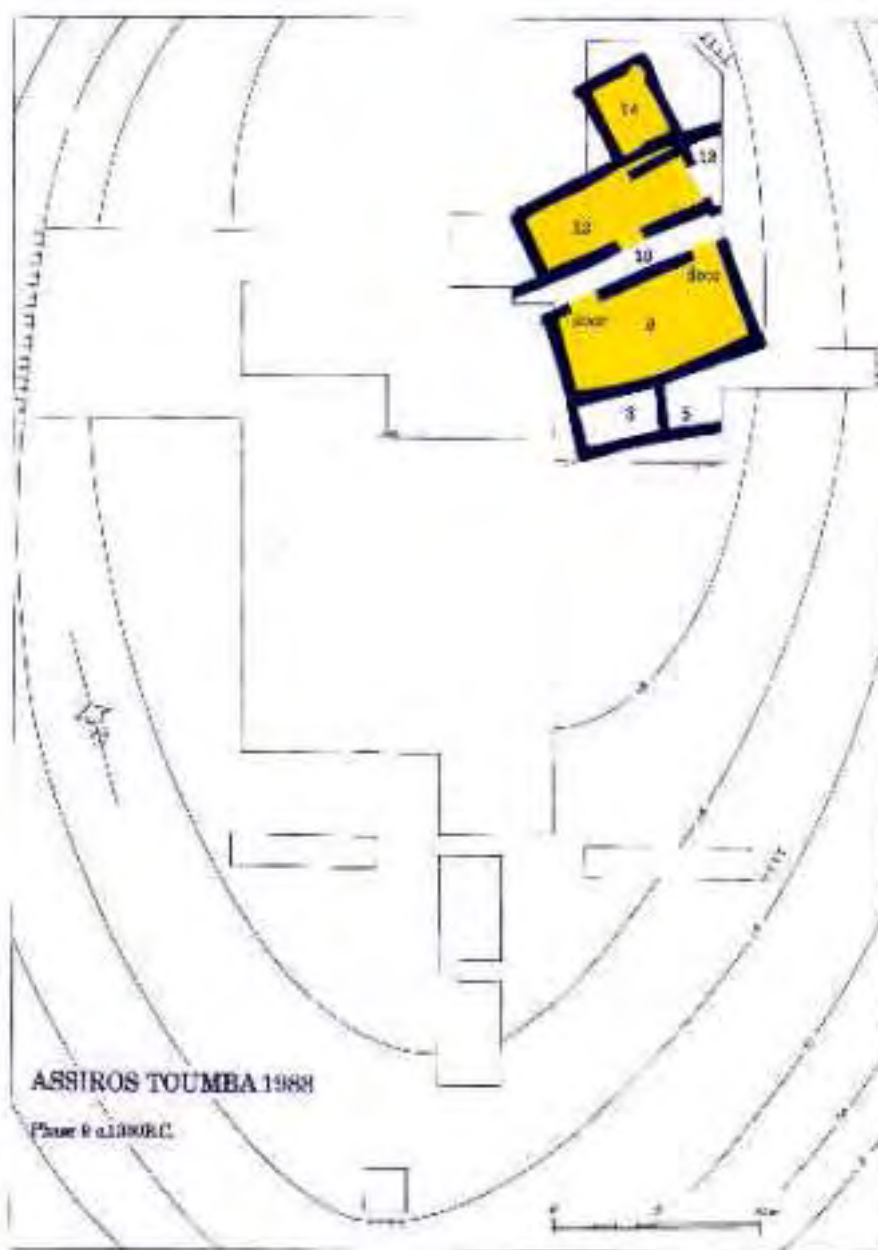
Εικ.18

Άσσηρος

Κάτοψη της φάσης 9

Με κίτρινο επισημαίνονται οι χώροι που ερμηνεύονται ως σιταποθήκες.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros>

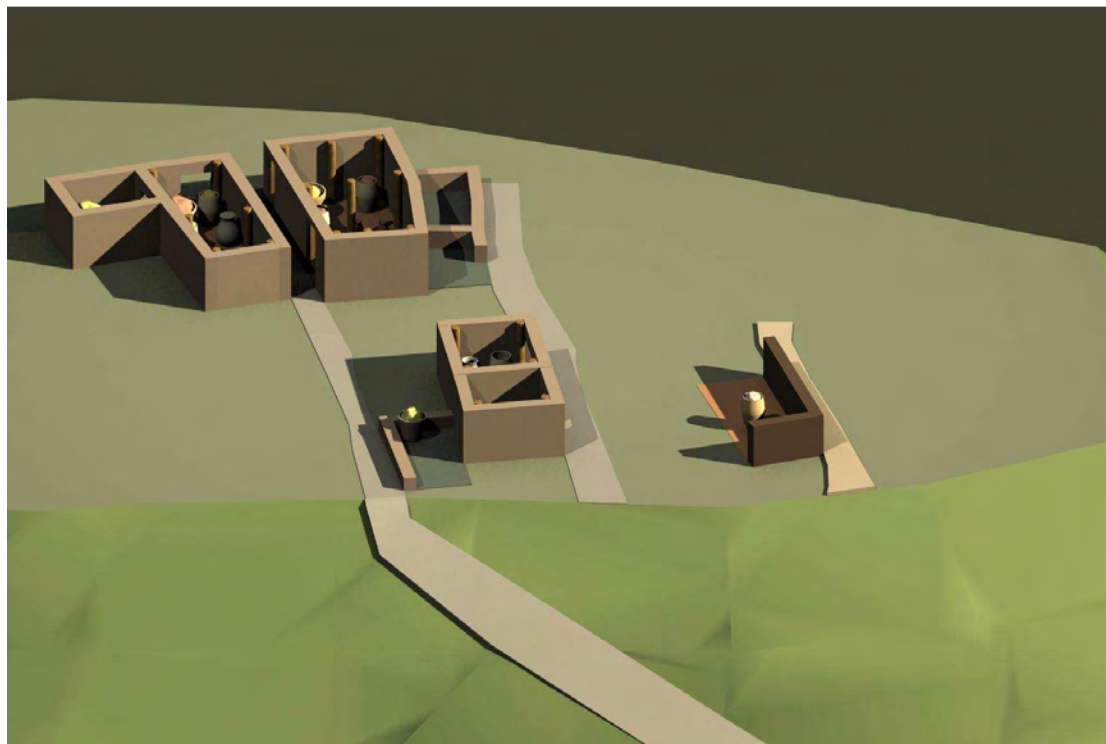
Εικ.19

Άσσηρος

ΒΑ οικοδομικό συγκρότημα της φάσης 9

(Με κίτρινο επισημαίνονται οι αποθηκευτικοί χώροι)

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros>

Εικ.20
Άσσηρος
Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Φάσης 9(από Δυτικά)

Εικ.21

Άσσηρος

Δωμάτιο 9 από δυτικά

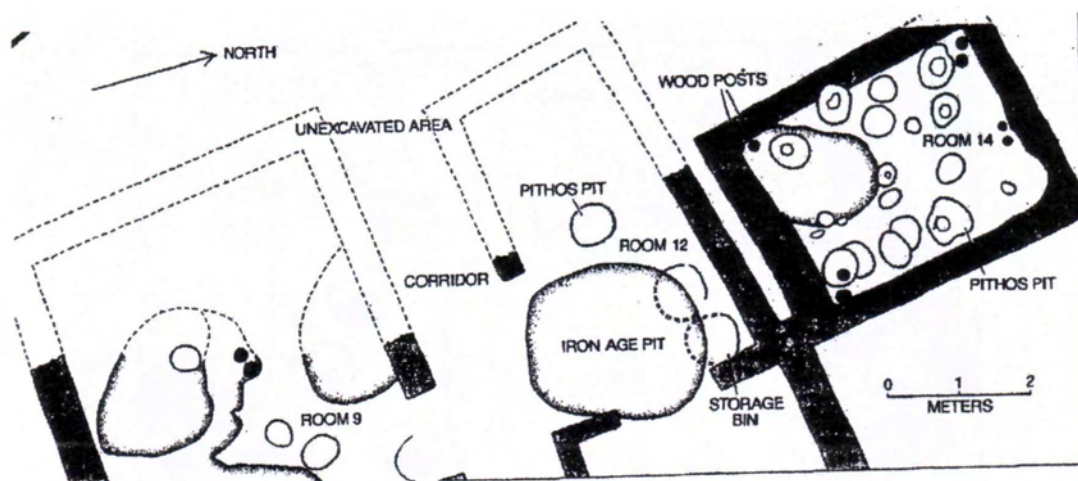
<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro8.jpg>

Εικ.22

Άσσηρος

Τρισδιάστατη αναπαράσταση εσωτερικού Δωματίου 9(από ΝΔ)

Εικ.23

Άσσηρος

Κάτοψη των σιταποθηκών (Δωμάτια 9,12,14) της φάσης 9
(Jones et al. 1986:87)

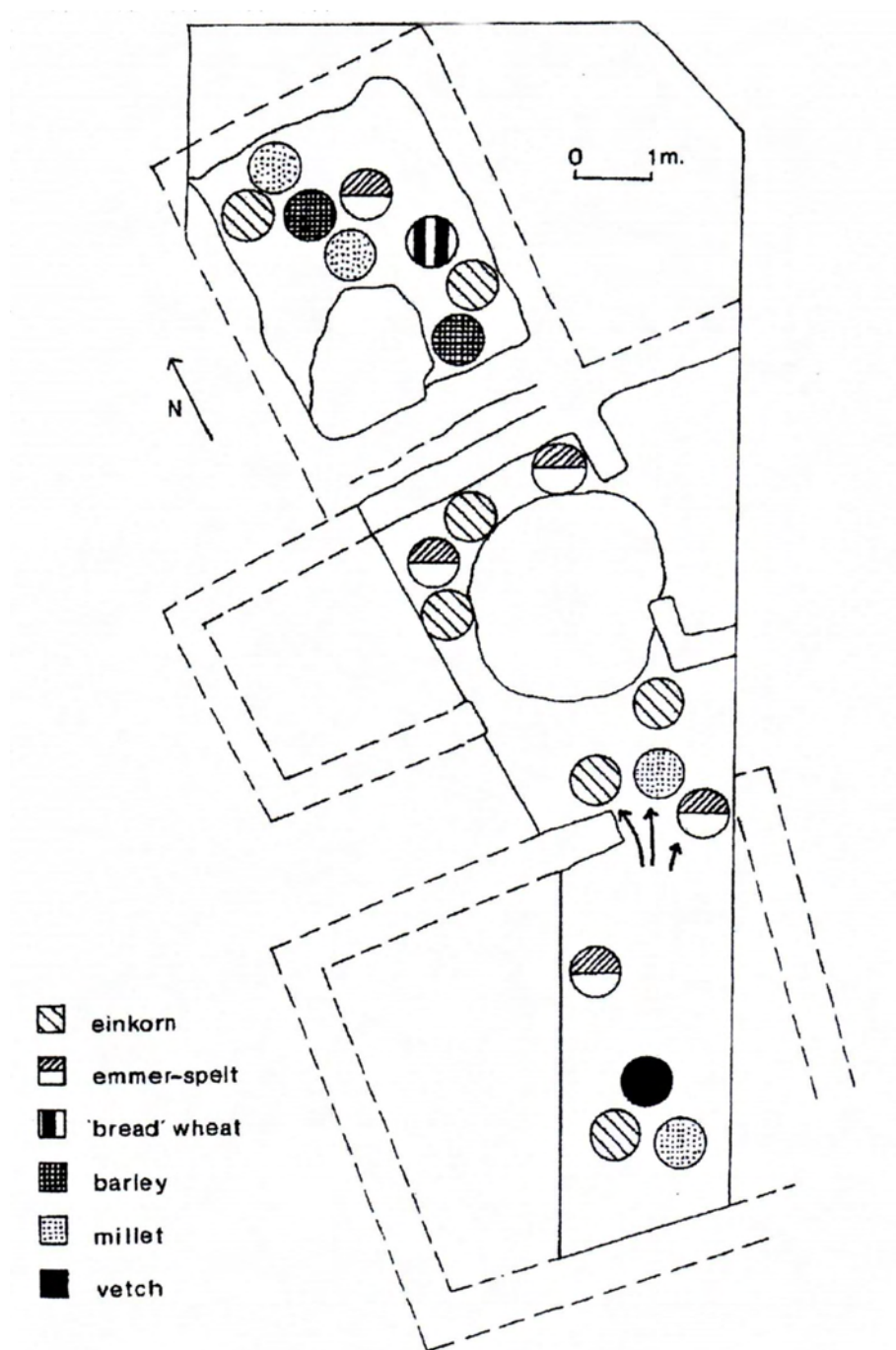

Εικ.24

Άσσηρος

Αναπαράσταση της σιταποθήκης στο Δωμάτιο 9 κατά την οικιστική φάση 9.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro10.jpg>

Εικ.25

Άσσηρος

Η κατανομή των αποθηκευμένων ειδών στις σιταποθήκες της Φάσης 9.
(Jones 1987: εικ.2)

Εικ.26

Άσσηρος

Φωτογραφία που δείχνει το είδος δημητριακού της κατηγορίας panicum miliaceum(κεχρί).

http://en.wikipedia.org/wiki/Proso_millet

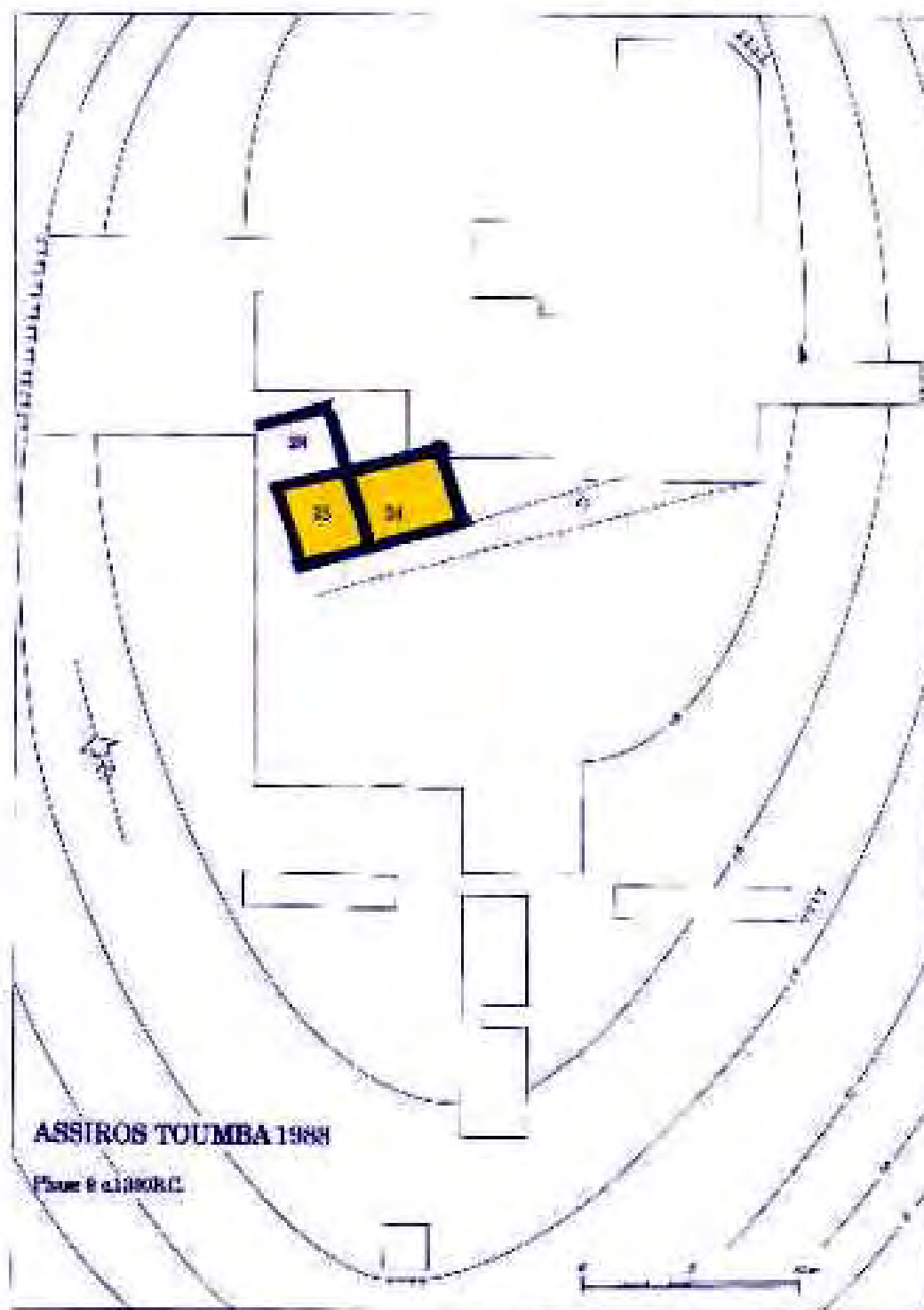

Εικ.27

Άσσηρος

Φωτογραφία που δείχνει σπόρους σιταριού που βρίσκονται ακόμη μέσα στο στάχυ τους, έτσι όπως διατηρήθηκαν μετά την απανθράκωσή τους.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro14.jpg>

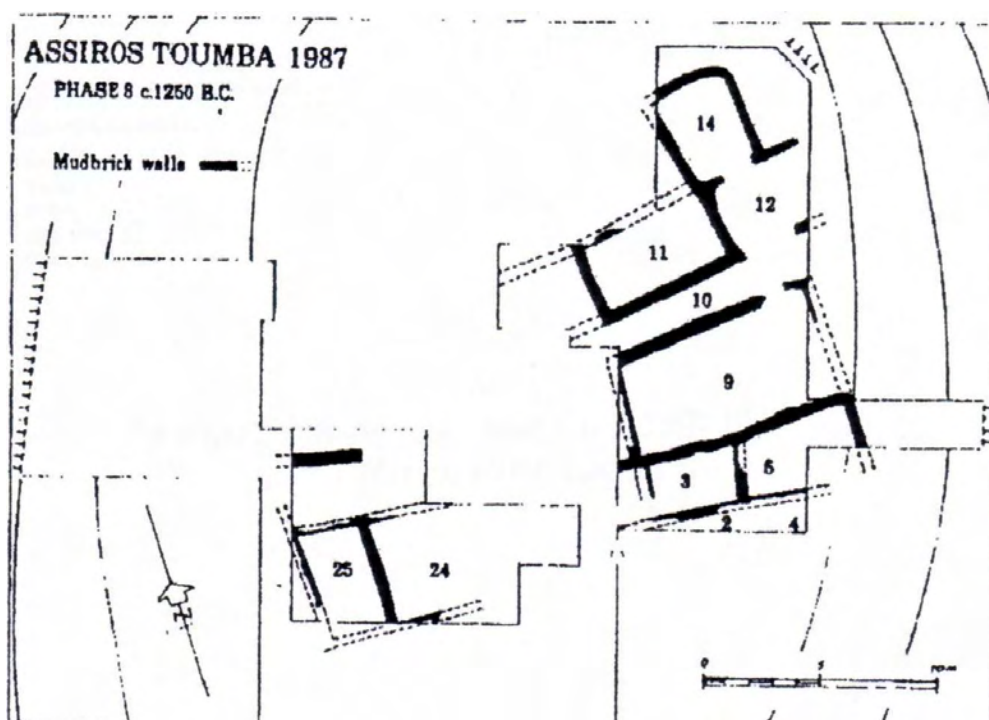

Εικ. 28

Άσσηρος

Κεντρικό οικοδομικό συγκρότημα της φάσης 9
(Με κίτρινο επισημαίνονται οι αποθηκευτικοί χώροι)

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros>

Εικ.29

Άσσηρος

Κάτοψη Φάσης 8 (1300-1200 π.Χ.)

(Wardle 1988: εικ.5)

Εικ.30

Άσσηρος

Τον 12^ο π.Χ. αιώνα φαίνεται ο οικισμός στην κορυφή του λόφου να παίρνει το σχήμα μιας μικρής κώμης με τα σπίτια στην σειρά και τις μικρές αυλές ανάμεσά τους.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro29.jpg>

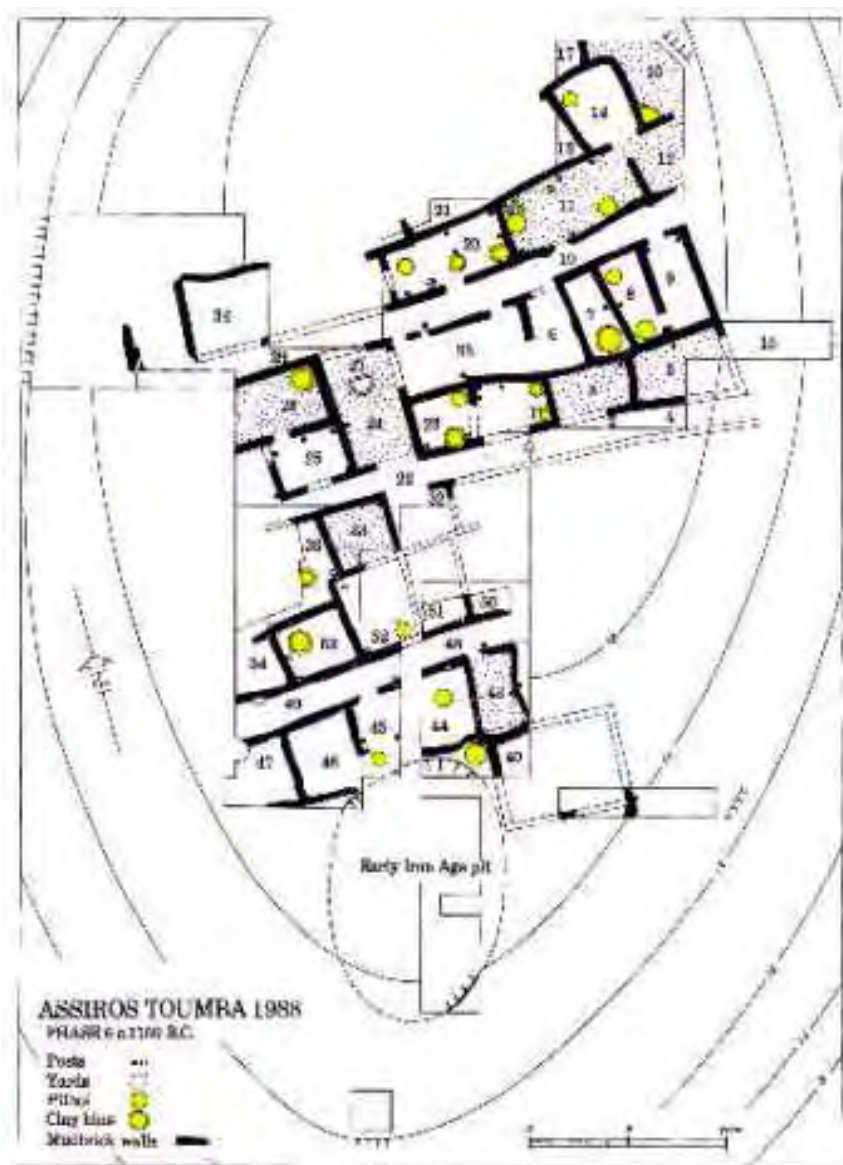

Εικ.31

Άσσηρος

Μήτρες (καλούπια) για την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων που γινόταν με την τεχνική της χύτευσης.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro16.jpg>

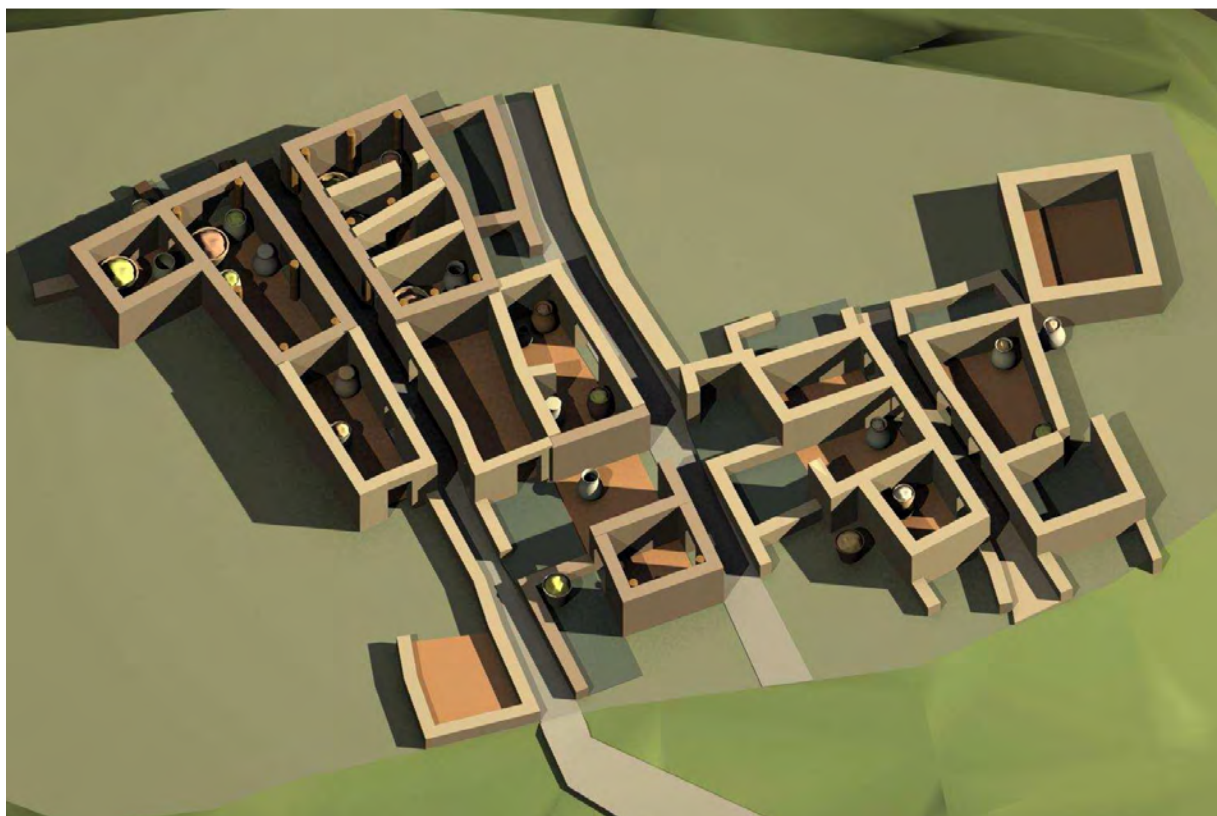

Εικ.32

Άσσηρος

Κάτοψη της Φάσης 6

Οι περιοχές που παρουσιάζονται διάστικτες αφορούν ανοιχτούς χώρους (αυλές).
(Wardle 1989: εικ.2)

Εικ.33
Άσσηρος
Τρισδιάστατη αναπαράσταση της Φάσης 6 (από Δ-ΒΔ)

Εικ.34

Άσσηρος

Τα Δωμάτια 6-9 με τον Δρόμο 10 από πάνω.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro3.jpg>

Εικ.35

Άσσηρος

Φάση 6, πίθος που βρέθηκε in situ τοποθετημένος στο δάπεδο.

<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro19.jpg>

Εικ.36

Άσσηρος

Φάση 6, ο Δρόμος 49 και τα παράπλευρα δωμάτια.

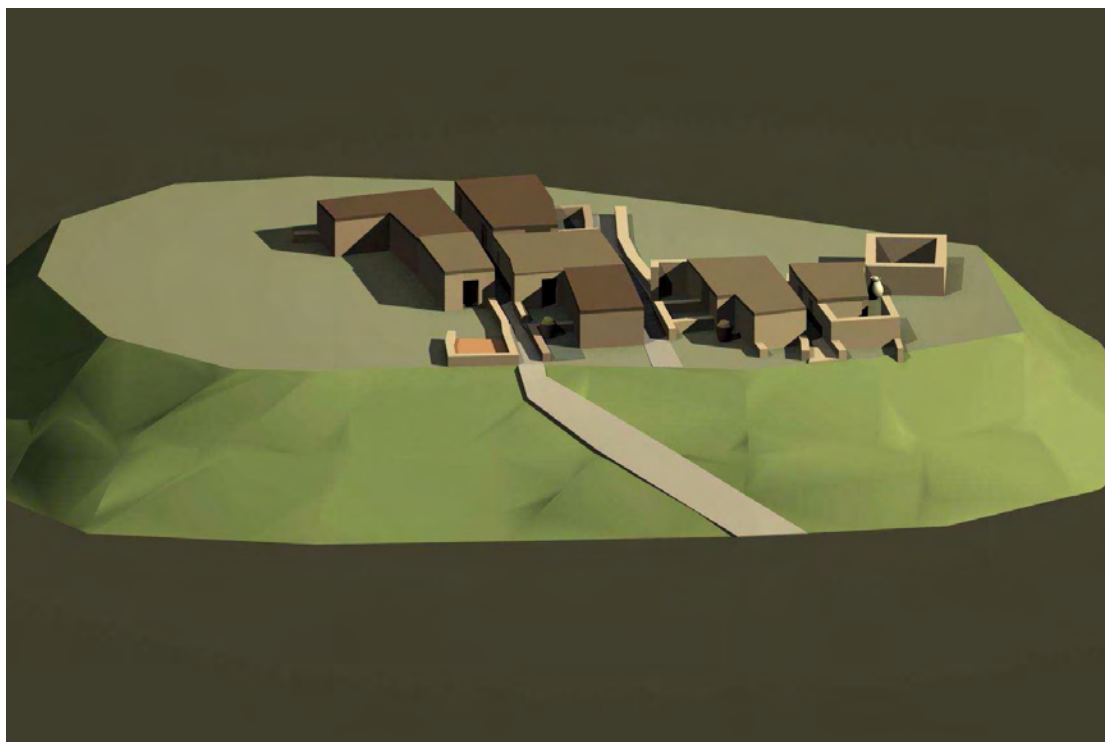
(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assipix/assiro7.jpg>)

Εικ.37

Άσσηρος

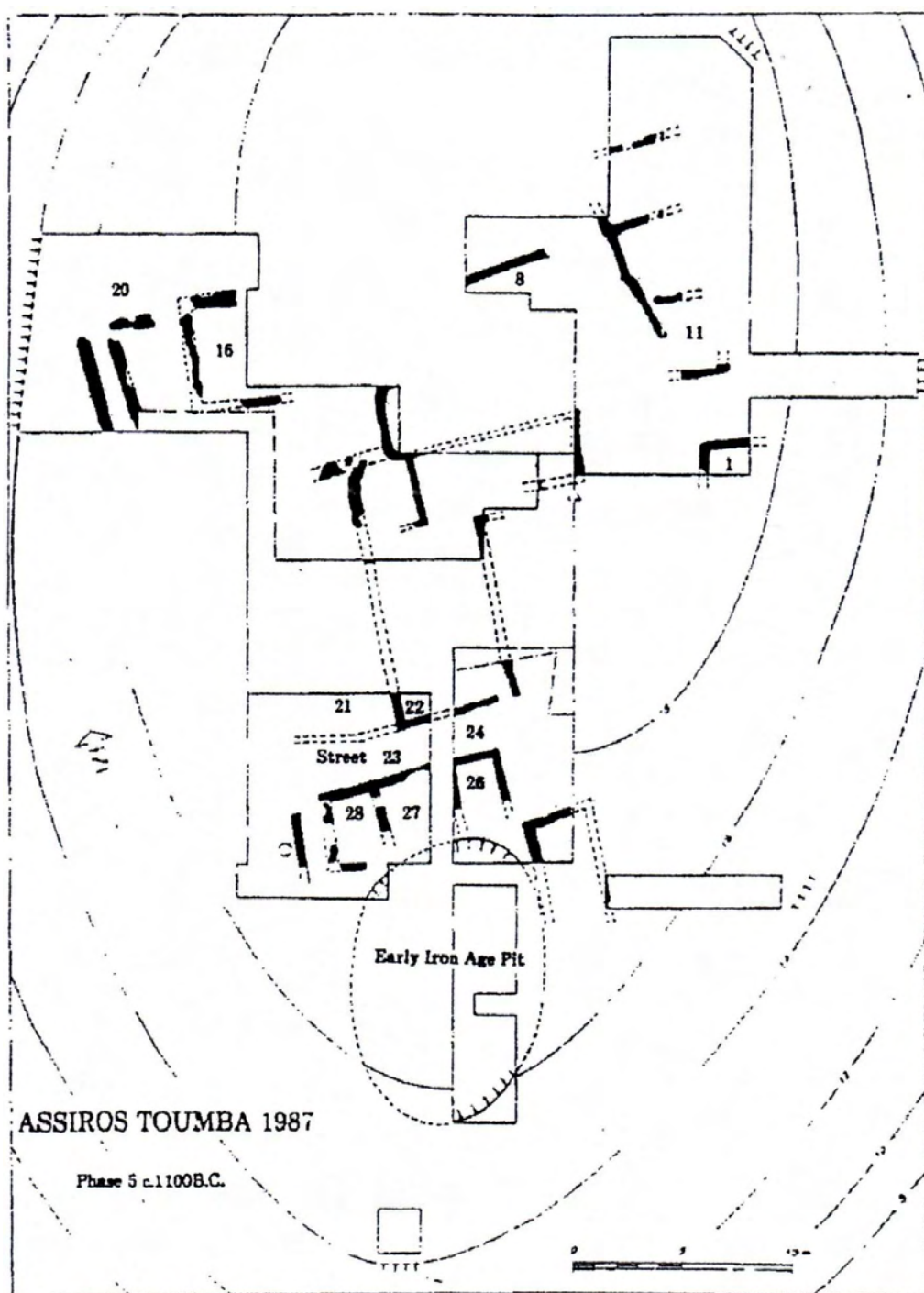
Λεπτομέρεια από την κάτοψη του οικισμού της Φάσης 6, που απεικονίζει τα Δωμάτια 20 και 11 μαζί με το περιεχόμενό τους.
(Wardle 1989:εικ.2)

Εικ.38

Άσσηρος

Τρισδιάστατη αναπαράσταση του οικισμού κατά την Φάση 6(από Δ)

Εικ.39
Άσσηρος
Κάτοψη της Φάσης 5
(Wardle 1988: εικ.3)

Εικ.40

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Αεροφωτογραφία της Τούμπας της Θεσσαλονίκης
(‘Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου’ Λαμία 1994, εικ.2,σελ.108.)

Εικ.41

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Αεροφωτογραφία της Τούμπας Θεσσαλονίκης που δείχνει τους δύο ανασκαφικούς τομείς στην κορυφή και στην πλαγιά.

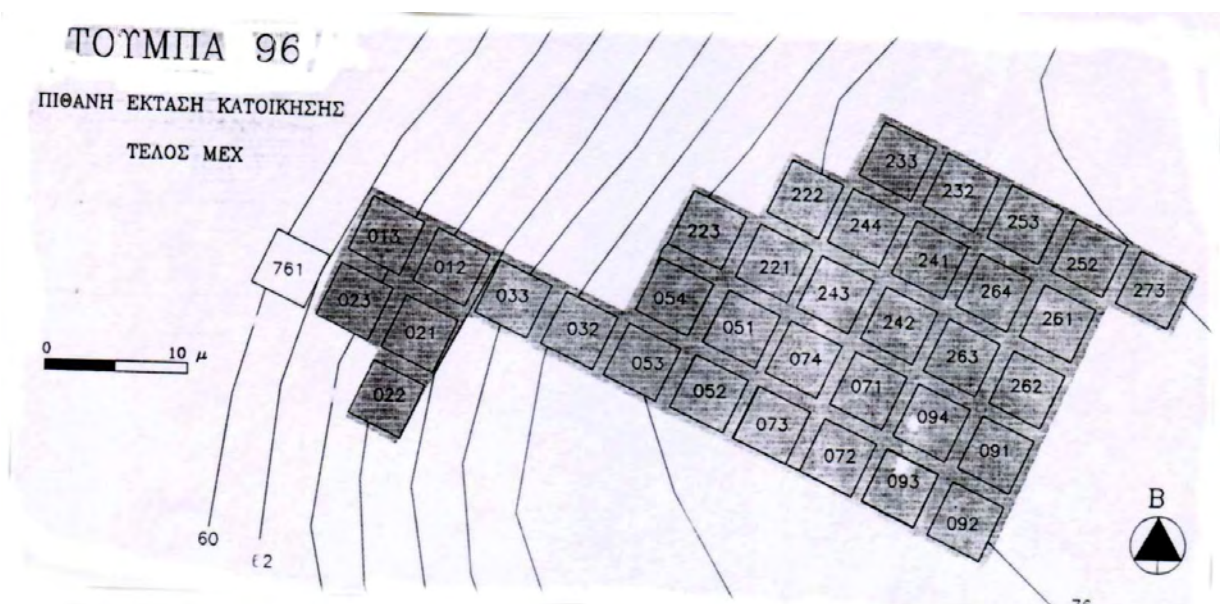
(http://media.yen.gr/atlas/thesi_uk.asp?idthesis=25)

Εικ.42

Τούμπα Θεσσαλονίκης

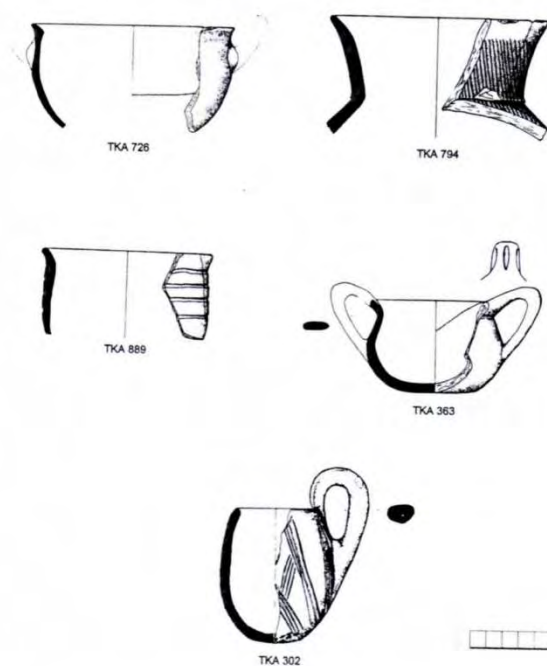
Εστία και δάπεδο οικήματος του τέλους της ΠΕΧ
(ΑΕΜΘ 1987) εικ.3, σελ.232.

Εικ.43

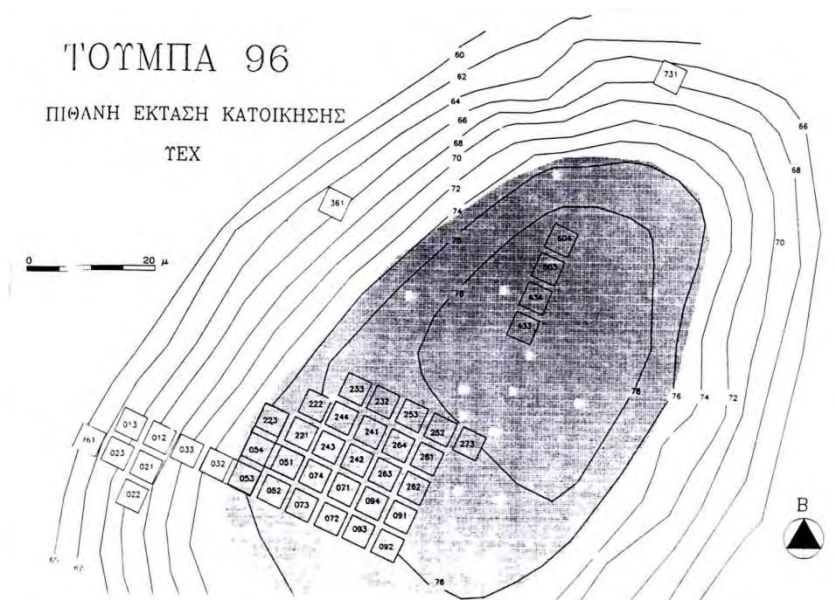
Τούμπα Θεσσαλονίκης

Η πιθανή έκταση του οικισμού στο τέλος της ΜΕΧ στην ανασκαμμένη περιοχή.
(ΑΕΜΘ 1996 10Α) σχ.11, σελ.384.

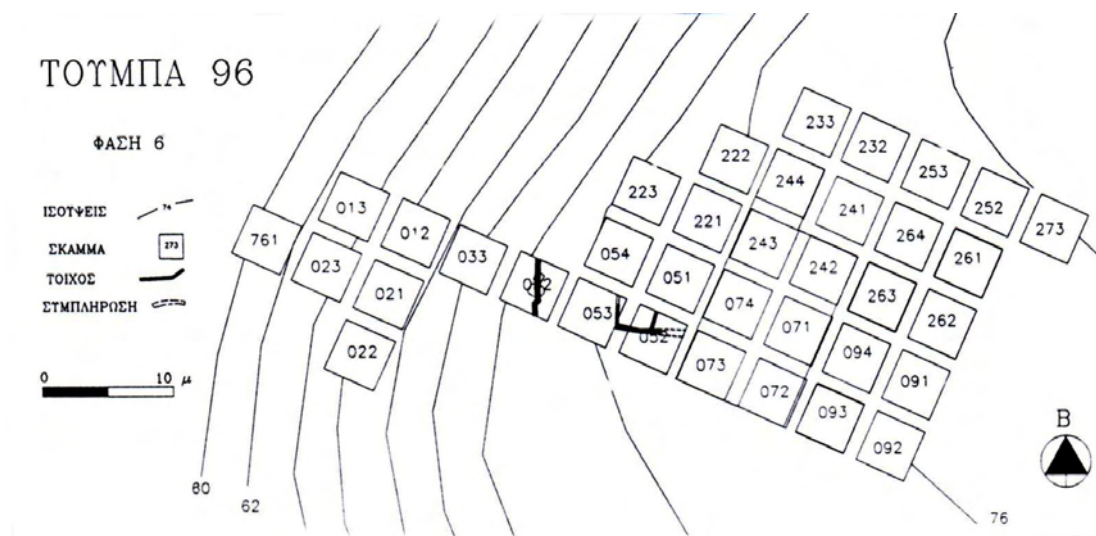
Εικ.44

Τούμπα Θεσσαλονίκης
Κεραμική από τις Φάσεις 10-8
(ΑΕΜΘ 1996 10Α)σχ.10 σελ.382.

Εικ.45

Τούμπα Θεσσαλονίκης
Η πιθανή έκταση του οικισμού κατά την ΥΕΧ στην ανασκαμμένη περιοχή
(ΑΕΜΘ 1996 10Α)σχ. 12, σελ.385.

Εικ.46

Τούμπα Θεσσαλονίκης
Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της φάσης 6
(ΑΕΜΘ 1996 10Α)σχ.9, σελ. 381.

Εικ.47

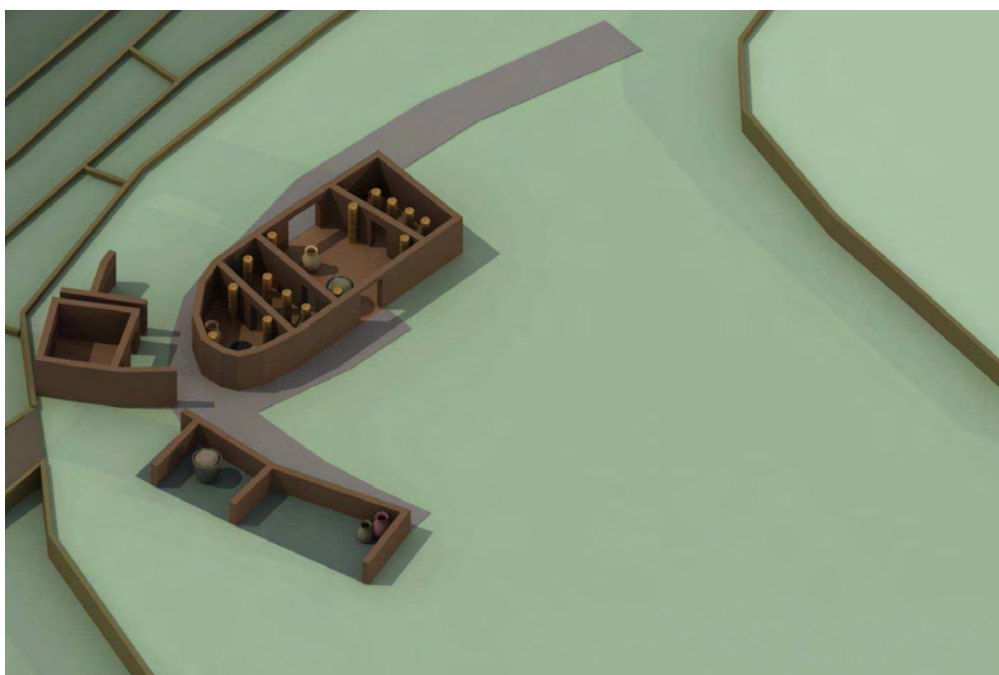
Τούμπα Θεσσαλονίκης
Κάτοψη της Φάσης 5
(ΑΕΜΘ 199610Α)σχ.8, σελ 380.

Εικ.48

Τούμπα Θεσσαλονίκης

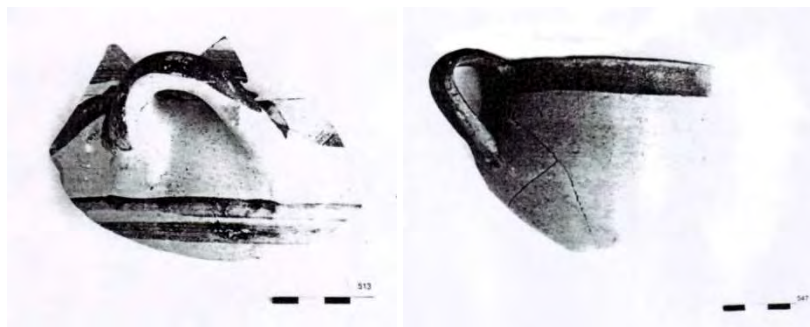
Κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της φάσης 5 (λεπτομέρεια)
(ΑΕΜΘ 1992) σχ.2, σελ.261

Εικ.49

Τούμπα Θεσσαλονίκης

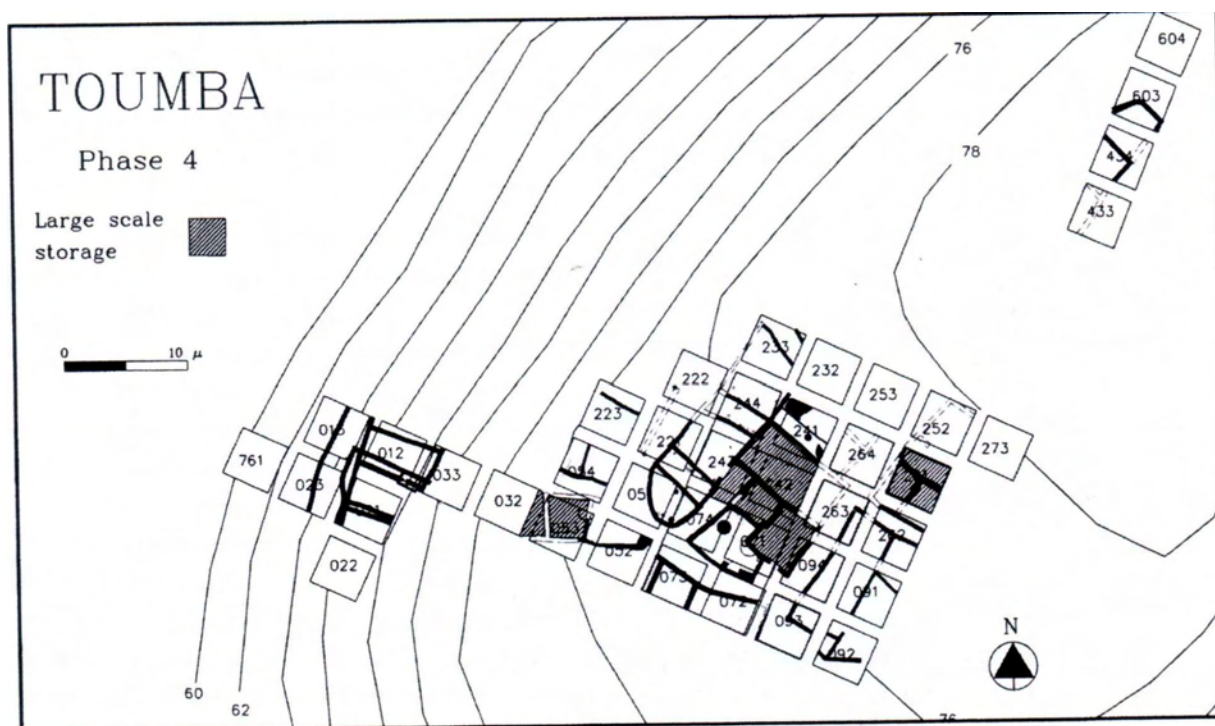
Τρισδιάστατη αναπαράσταση Φάσης 5(απόΝΑ)

Εικ.50

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Αριστερά: Μυκηναϊκός σκύφος που εντοπίστηκε σε στρώμα της Φάσης 5
Δεξιά: Μυκηναϊκό ημισφαιρικό κύπελλο που εντοπίστηκε σε στρώμα της Φάσης 5
(ΑΕΜΘ 1992) εικ.2 και 3 σελ. 271.

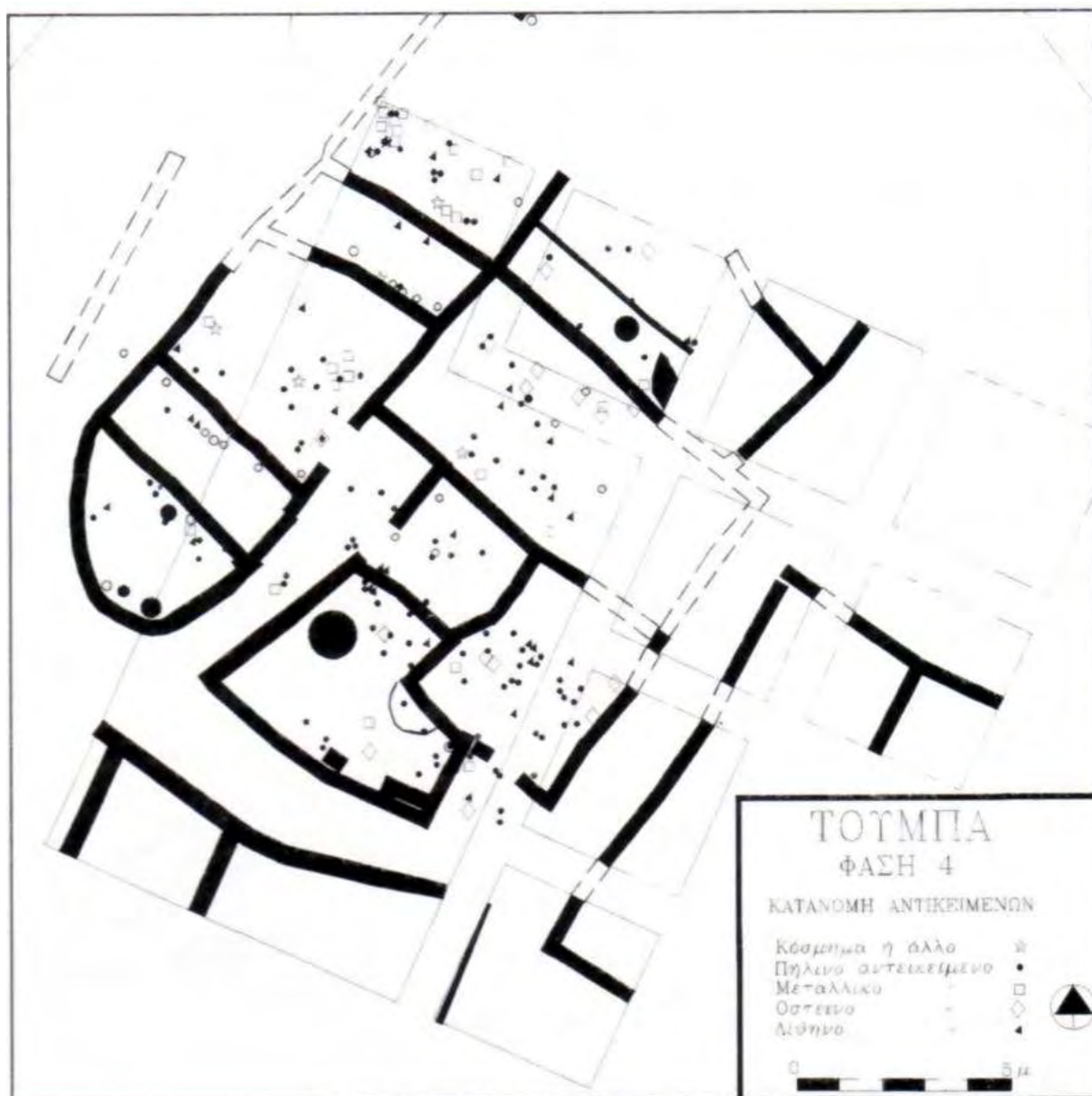

Εικ.51

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Κάτοψη Φάσης 4.

(ΑΕΜΘ 1996 10Α) σχ.4, σελ.373.

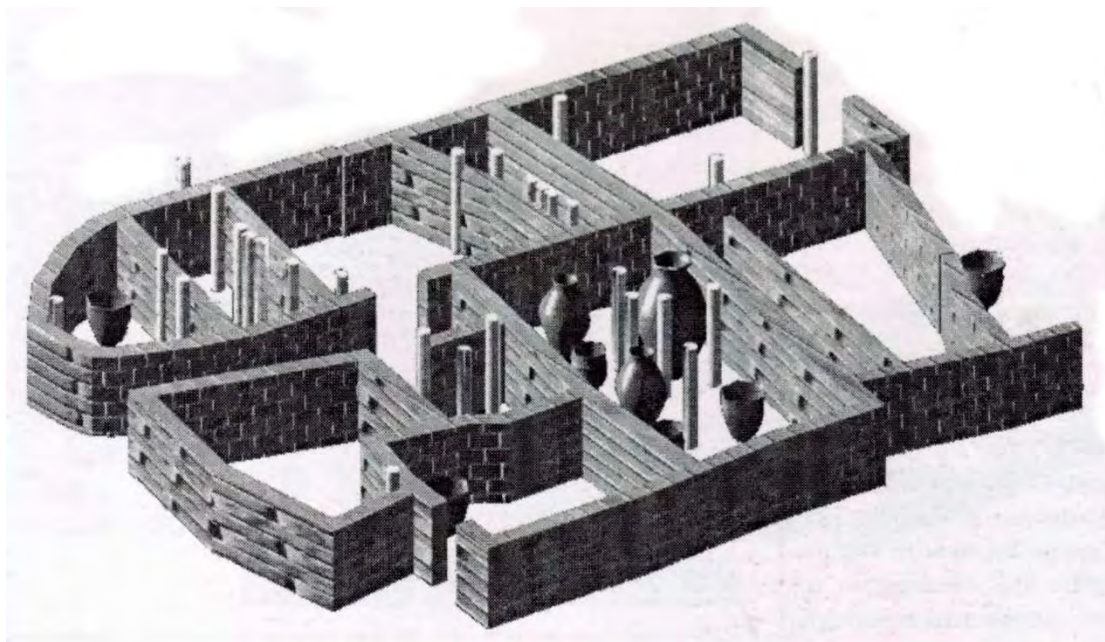

Εικ.52

Τούμπα Θεσσαλονίκης

(Λεπτομέρεια) Κάτοψη των αρχιτεκτονικών λειψάνων του κεντρικού οικοδομήματος της 4ης φάσης και η κατανομή των διαφόρων κατηγοριών των αντικειμένων στους χώρους του.

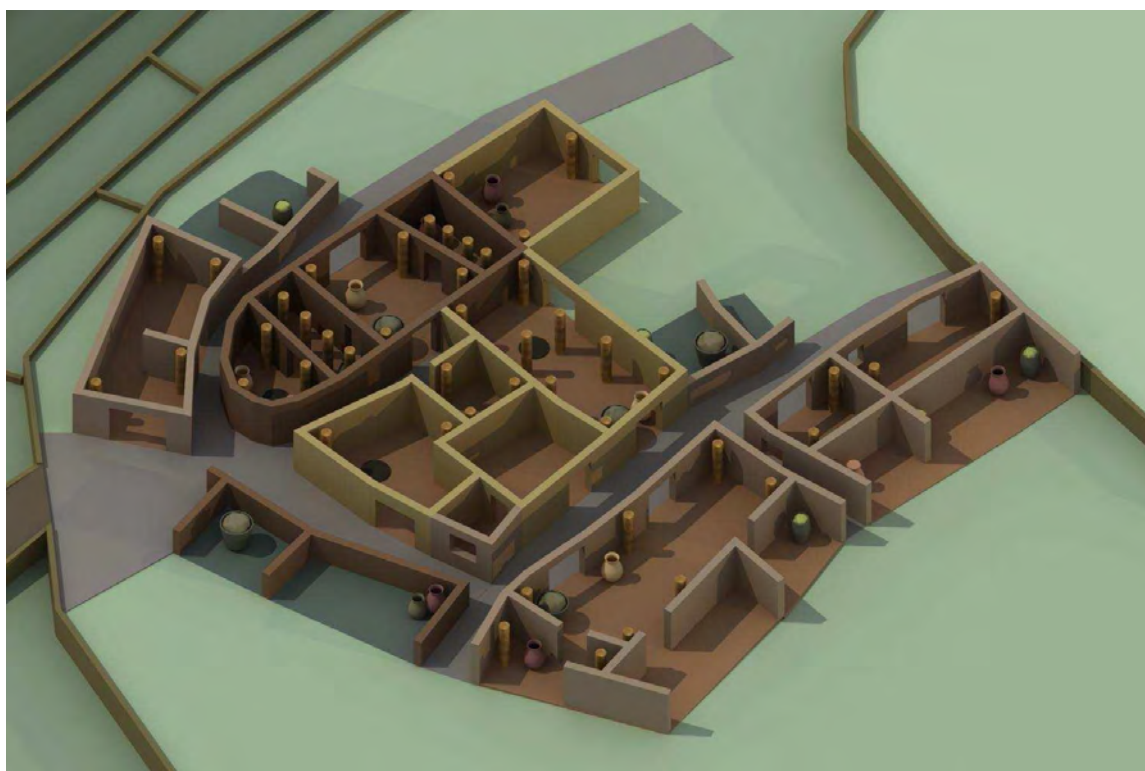
(‘Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου’ Λαμία 1994, εικ.5,σελ.109.)

Εικ.53

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Τρισδιάστατη αναπαράσταση του κεντρικού οικοδομήματος (Κτιρίου Α)
(‘Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου’ Λαμία 1994, εικ.6,σελ.109.)

Εικ.54

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Τρισδιάστατη αναπαράσταση Φάσης 4(από ΝΑ)

Εικ.55

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Οξυπύθμενοι πίθοι βυθισμένοι στο δάπεδο από δωμάτιο του κτιρίου Α.

(http://media.yen.gr/atlas/thesi_uk.asp?idthesis=25)

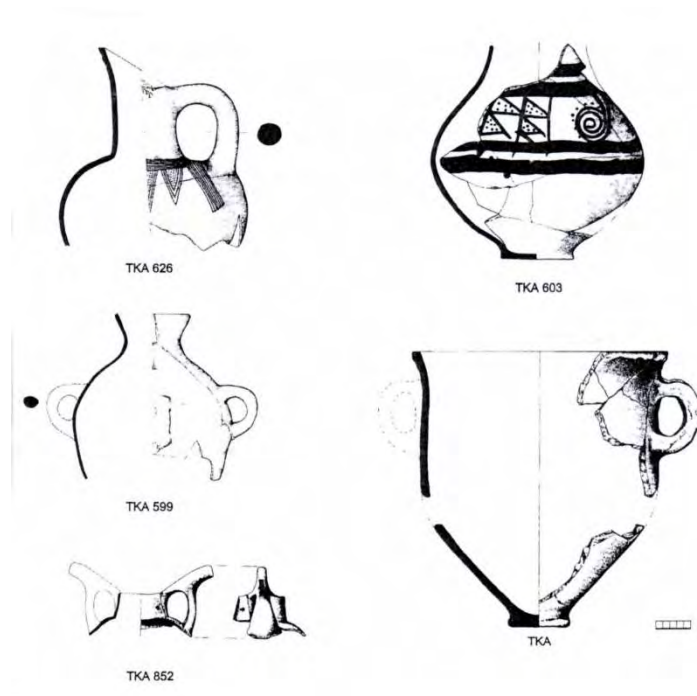
Εικ 56

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Αριστερά: πίθοι της φάσης 4 in situ του κτιρίου Α

Δεξιά: σιροί από πηλό από δωμάτιο κτιρίου Α

(ΑΕΜΘ 2004)εικ.1,2 σελ.171.

Εικ.57

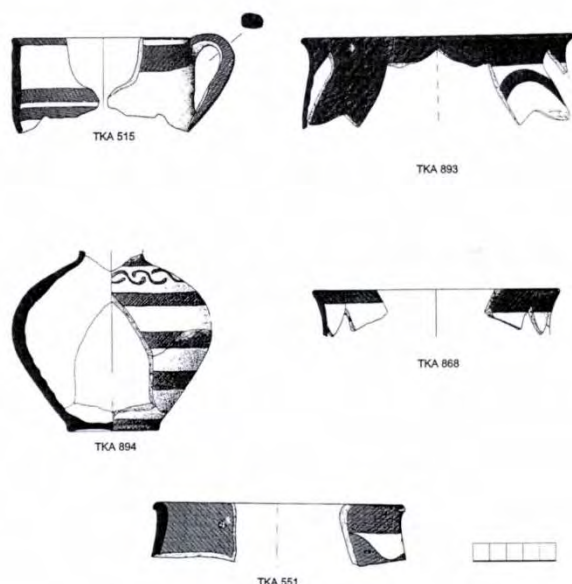
Τούμπα Θεσσαλονίκης

Χειροποίητη κραμική της Φάσης 4:

Επάνω αριστερά και δεξιά: εγχάρακτη πρόχους και αμαυρόχρωμη πρόχους

Αριστερά κέντρο και κάτω: στιλβωμένα καστανά αγγεία

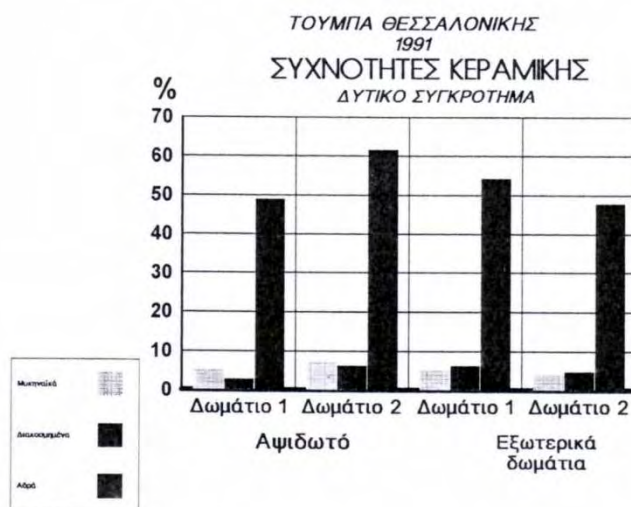
Δεξιά κάτω: Μαγειρικό σκεύος(ΑΕΜΘ 1996 10 Α) σχ.6, σελ.377.

Εικ.58

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Κεραμική μυκηναϊκού ρυθμού από την φάση 4 που διατηρούν και οπές σύνδεσης
(ΑΕΜΘ 1996 10^Α) σχ.7, σελ.379.

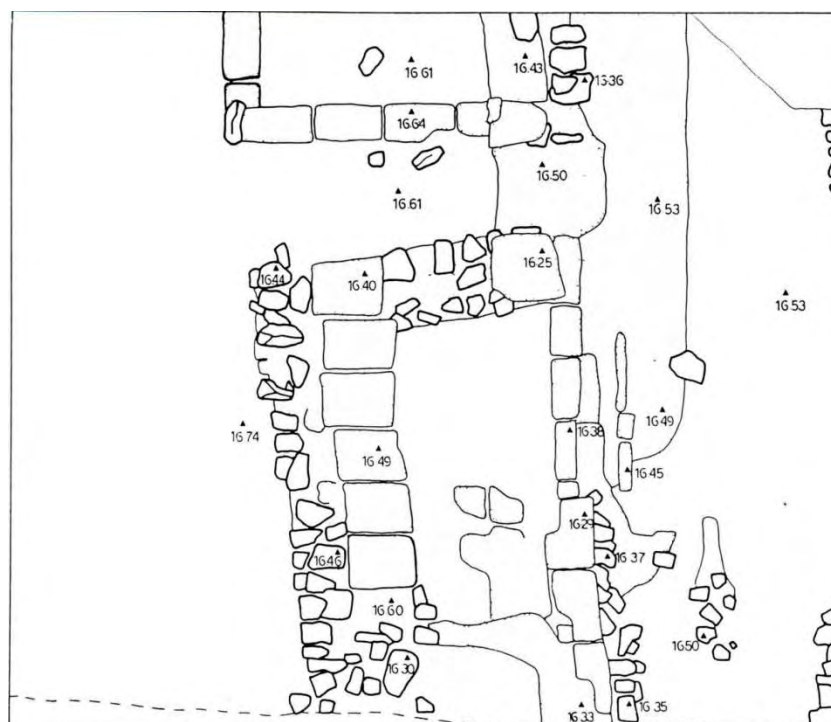

Εικ 59

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Η συχνότητα μυκηναϊκής, διακοσμημένης και αδρής κεραμικής στους χώρους του συγκροτήματος του αψιδωτού κτιρίου.

(ΑΕΜΘ 1991) σχ.7 σελ.216.

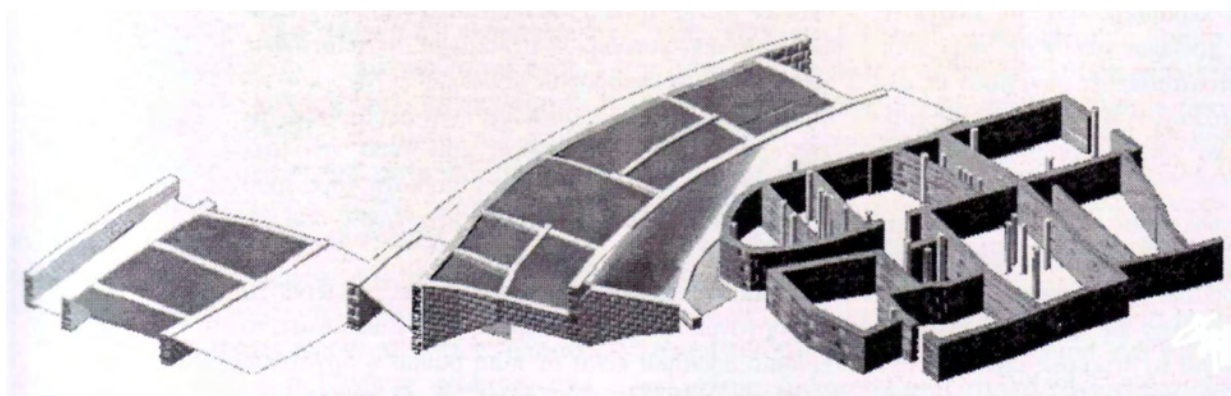

Εικ.60

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Άνδρη από πλίνθους και στοιβαχτό πηλό σε θεμελίωση από πέτρες

(ΑΕΜΘ 1987) σχ.1 σελ.226.

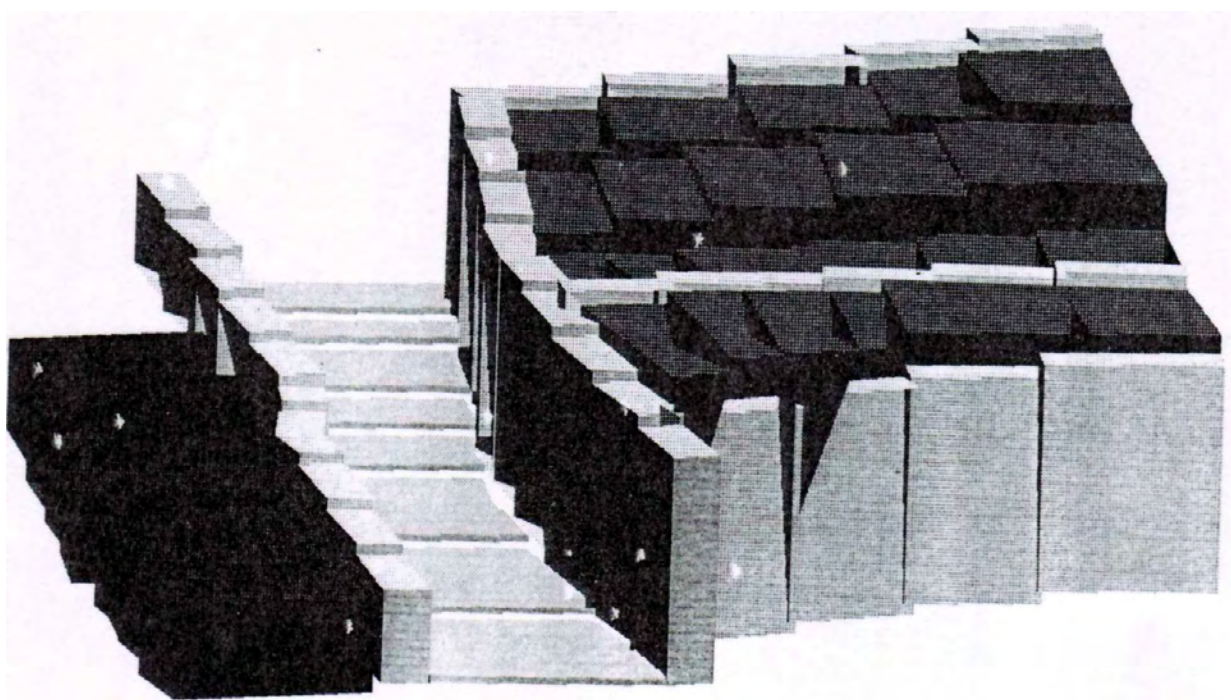

Εικ.61

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Αναπαράσταση της βαθμιδωτής διάταξης των ανδρών στην πλαγιά της Τούμπας στην YEX.

(‘Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου’ Λαμιά 1994, εικ.10,σελ.111.)

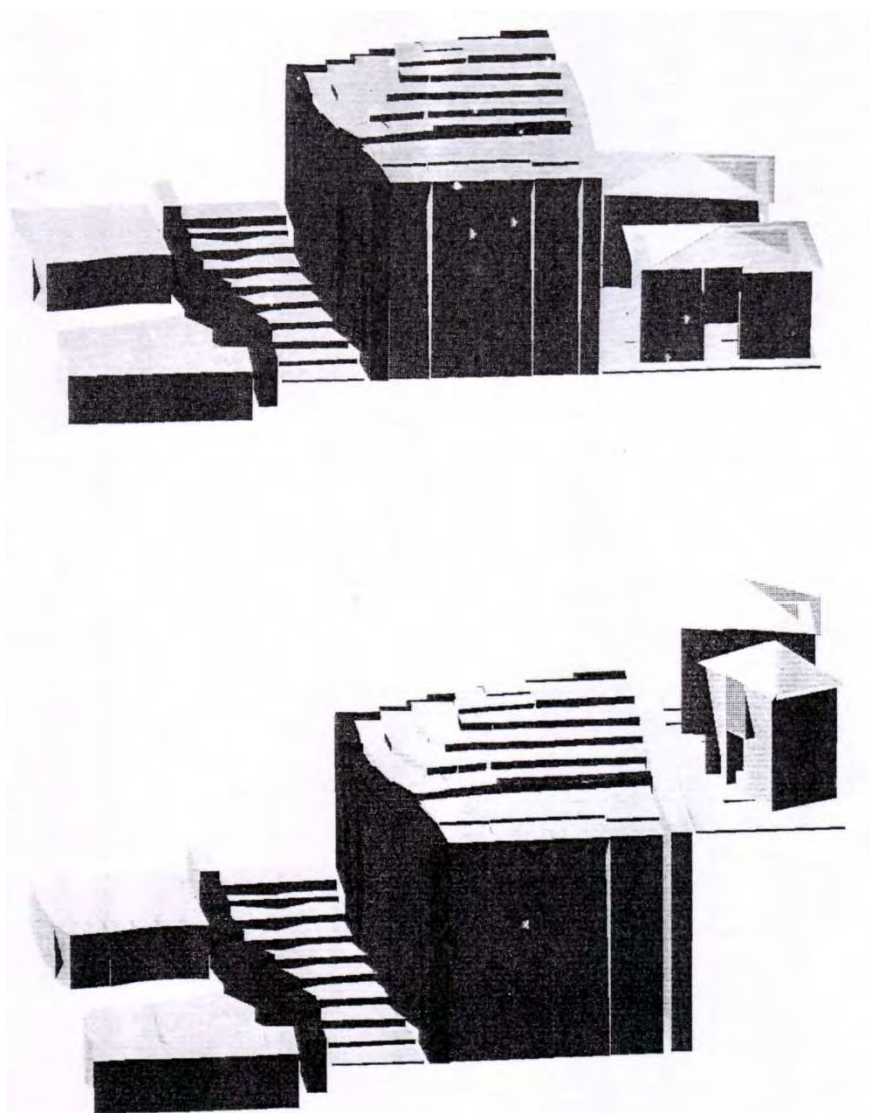

Εικ.62

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Μοντέλο (αναπαράσταση) για τις κατασκευές της φάσης III στην πλαγιά της Τούμπας.

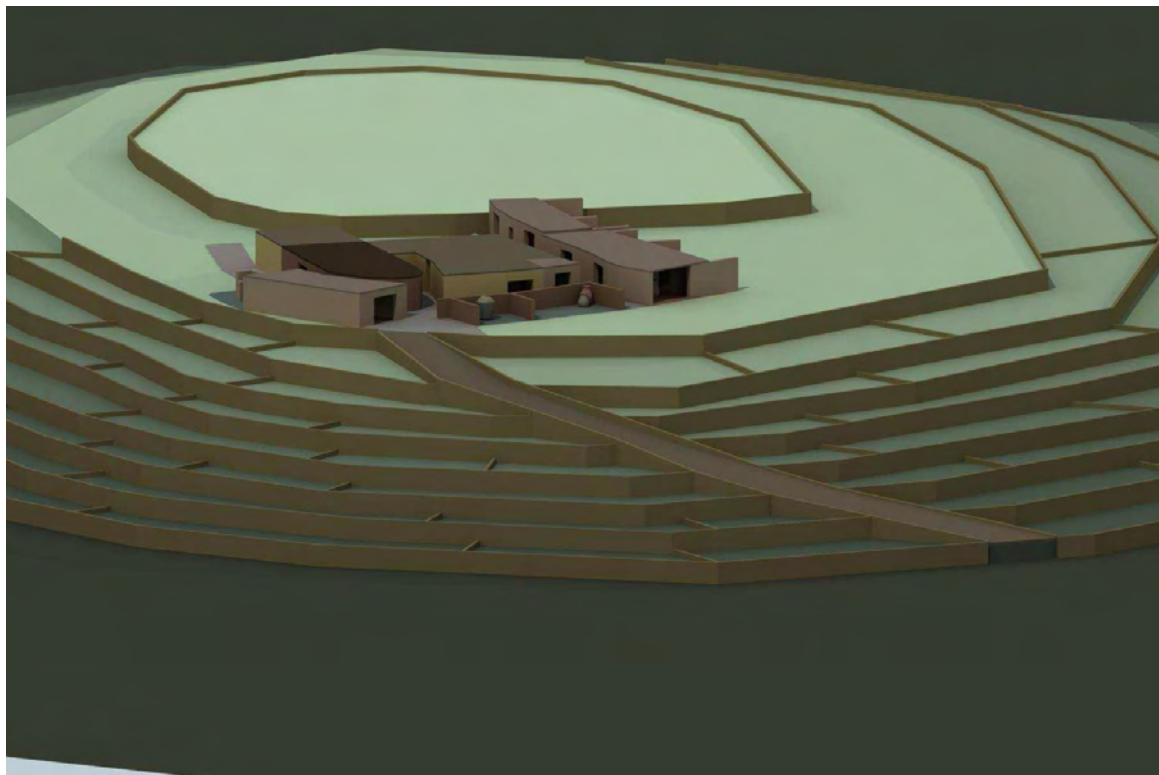
(ΑΕΜΘ 1989)σχ.6 .σελ.207.

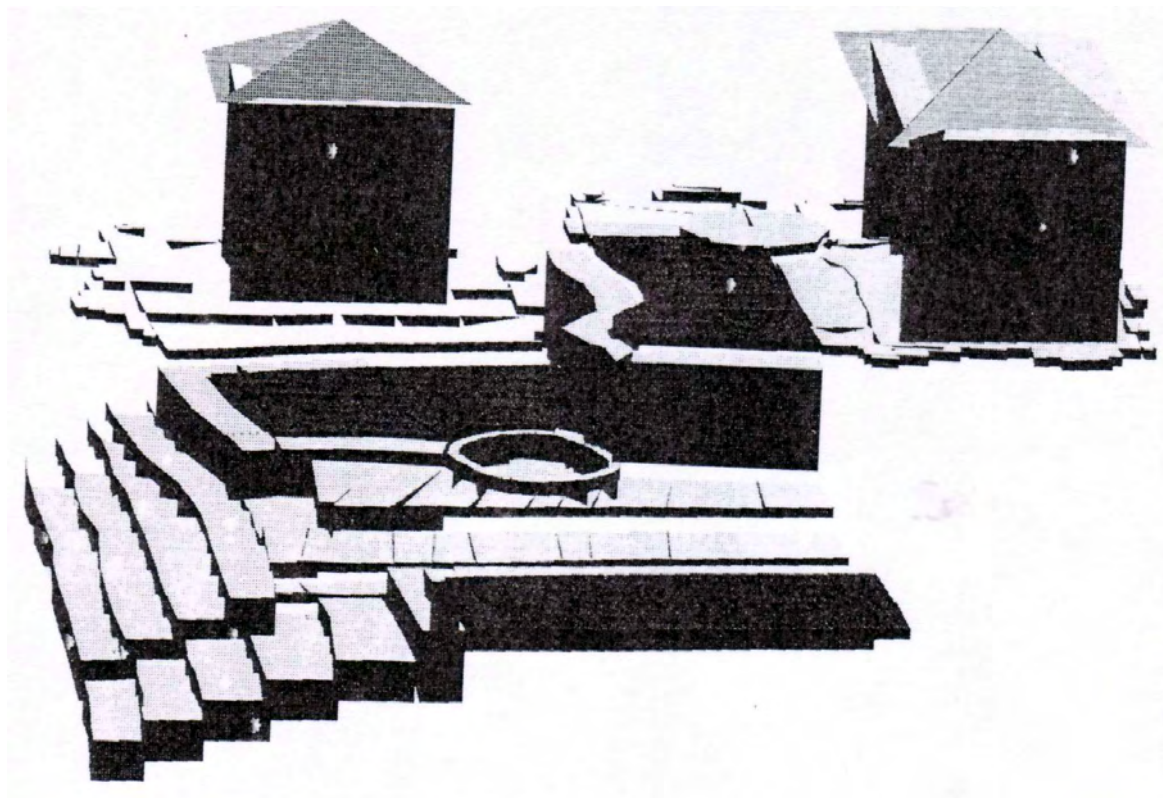
Εικ.63

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Η πιθανή σχέση των κατασκευών στην άκρη του οικισμού κατά τη φάση IV
(ΑΕΜΘ 1989)σχ.8-9. Σελ.209.

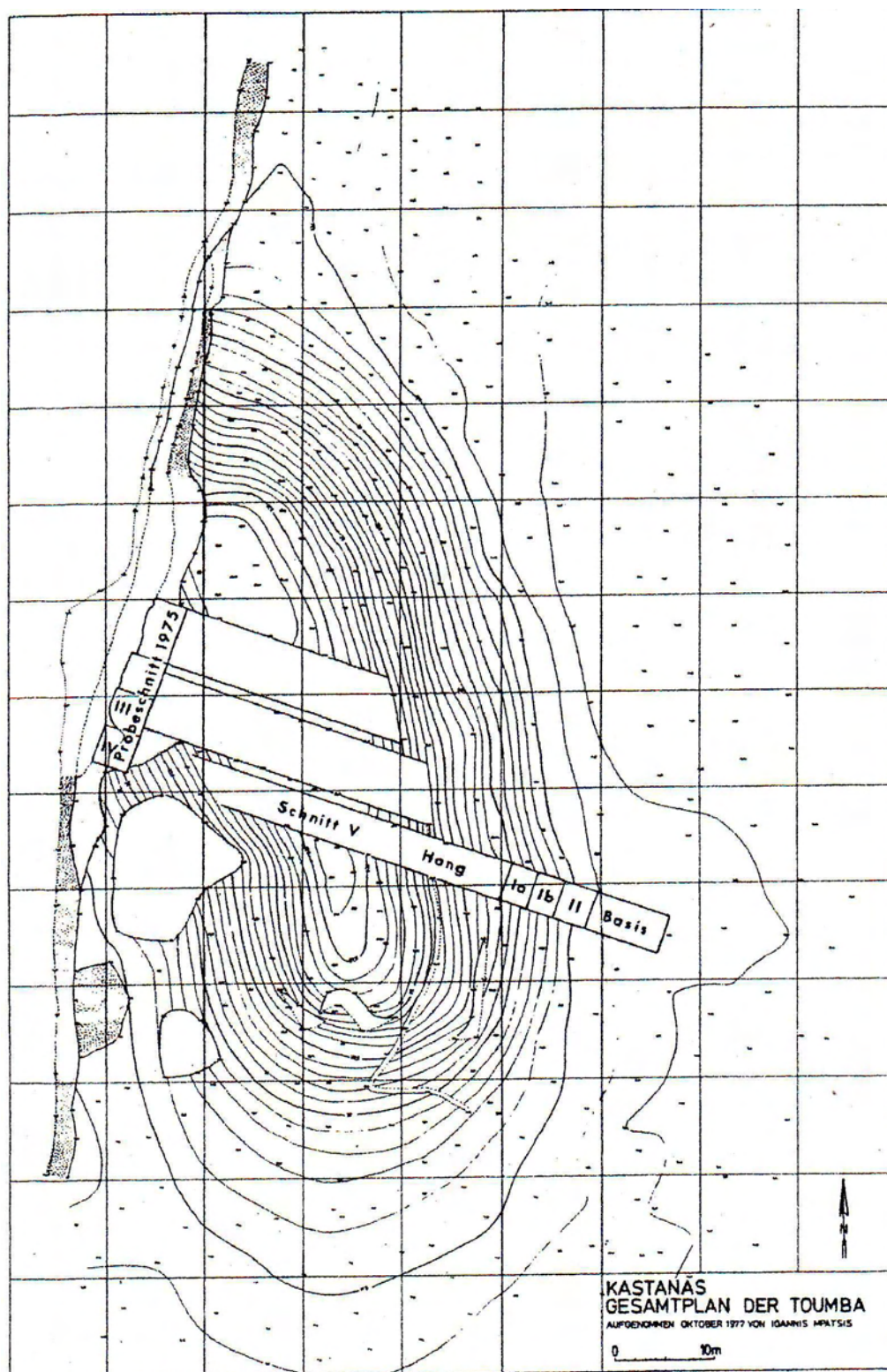
Εικ.64
Τούμπα Θεσσαλονίκης
Τρισδιάστατη αναπαράσταση οικισμού της Φάσης 4 με τα τεχνητά άνθηρα (από N-
NΔ)

Εικ.65

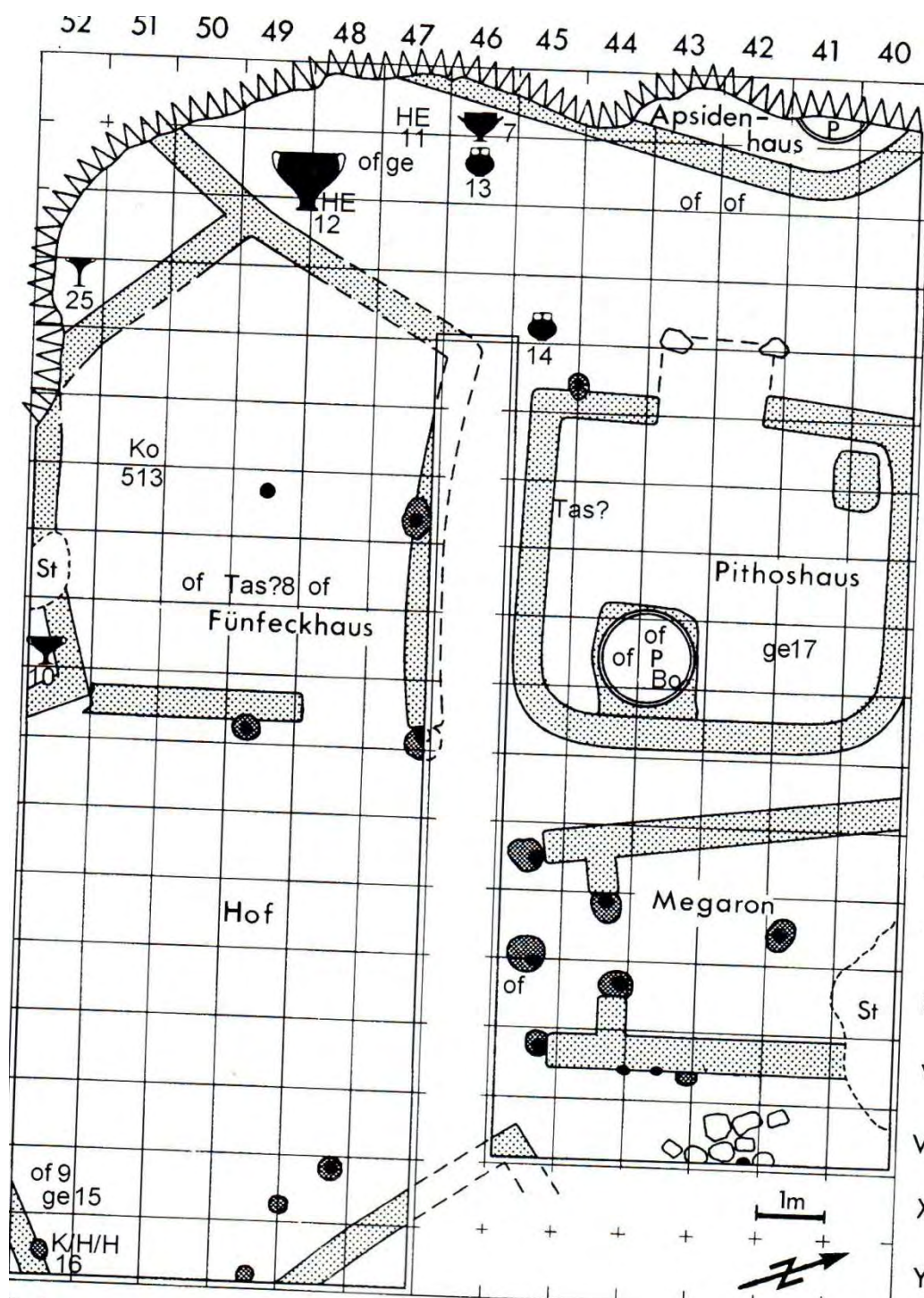
Τούμπα Θεσσαλονίκης

Αναπαράσταση των κατασκευών της φάσης V στην πλαγιά του οικισμού.
(ΑΕΜΘ 1989) σχ.11. σελ. 211.

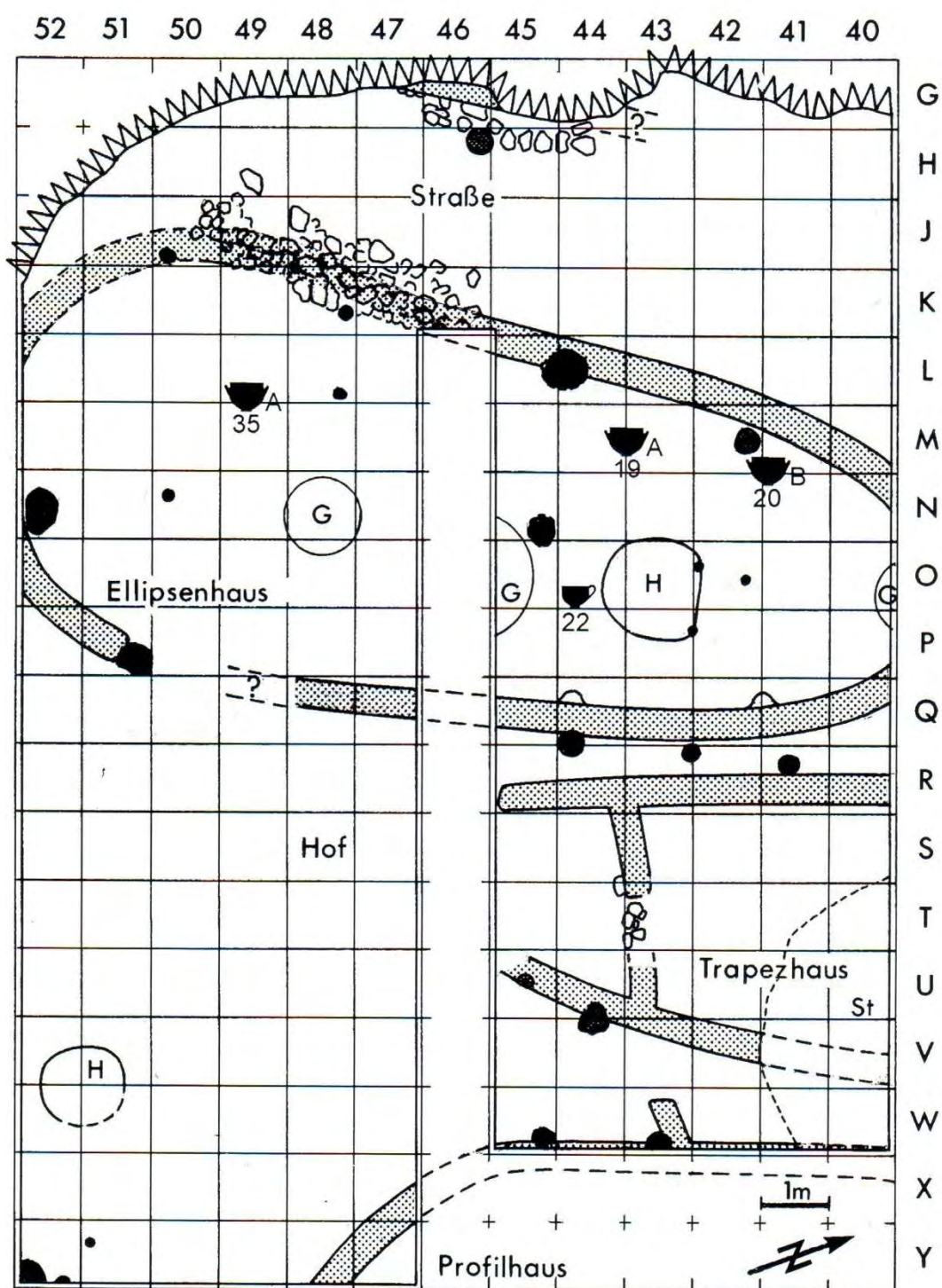

Εικ.66

Τοπογραφικός Χάρτης της τούμπας του Καστανά
(Hochstetter 1987:20)

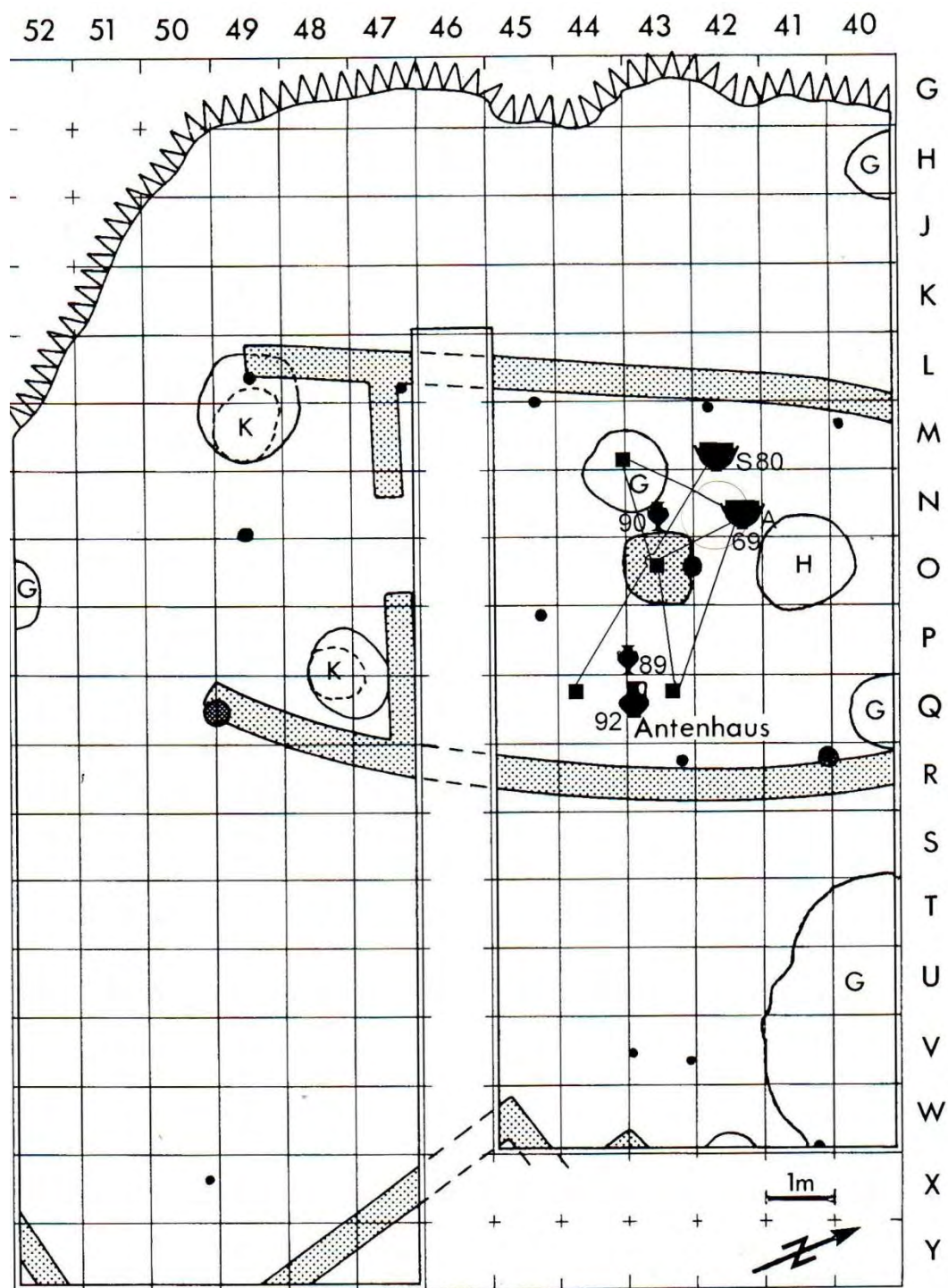

Εικ. 67
Καστανάς, στρώμα 16

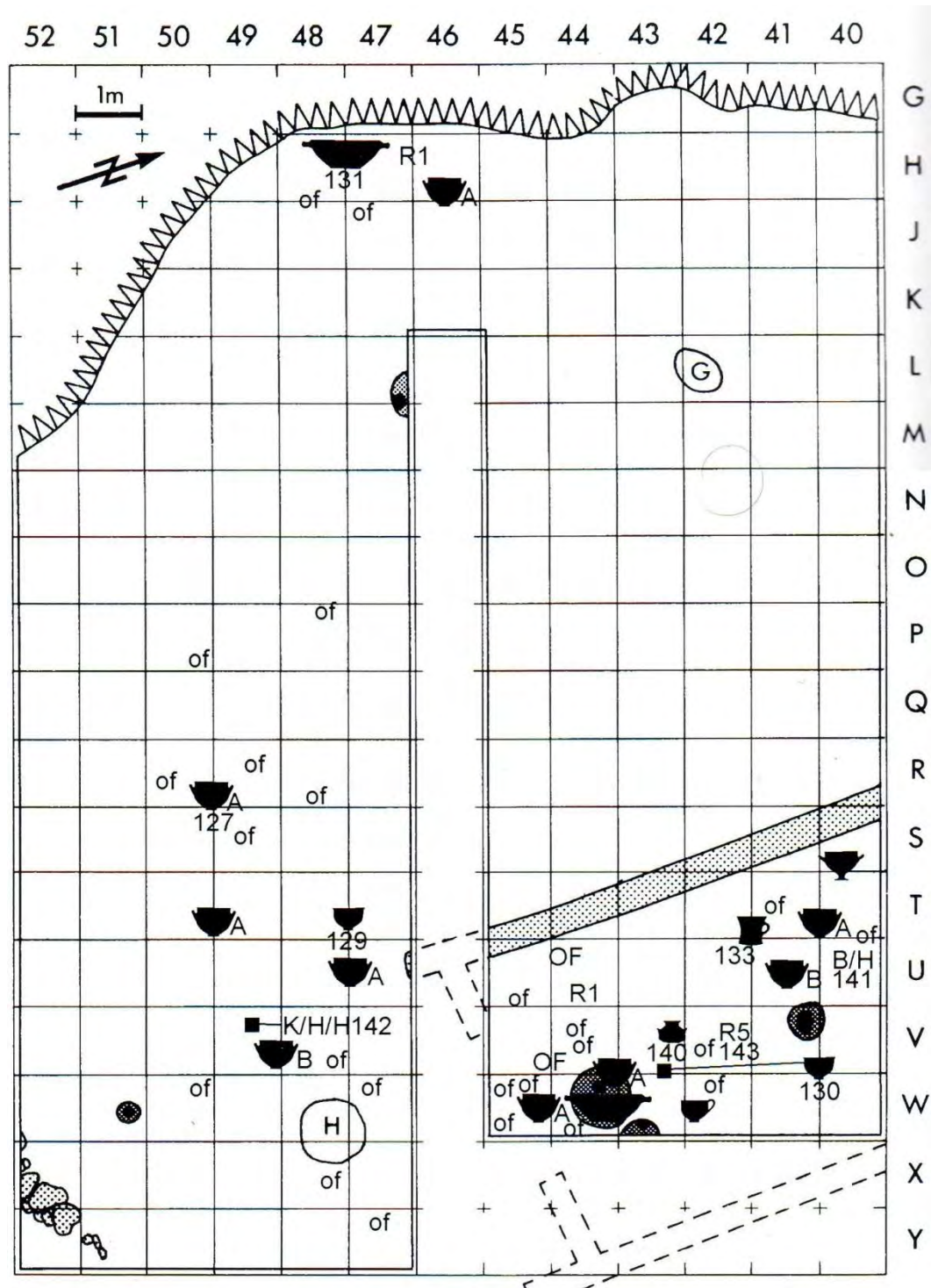
Εικ.68

Καστανάς, στρώμα 15.

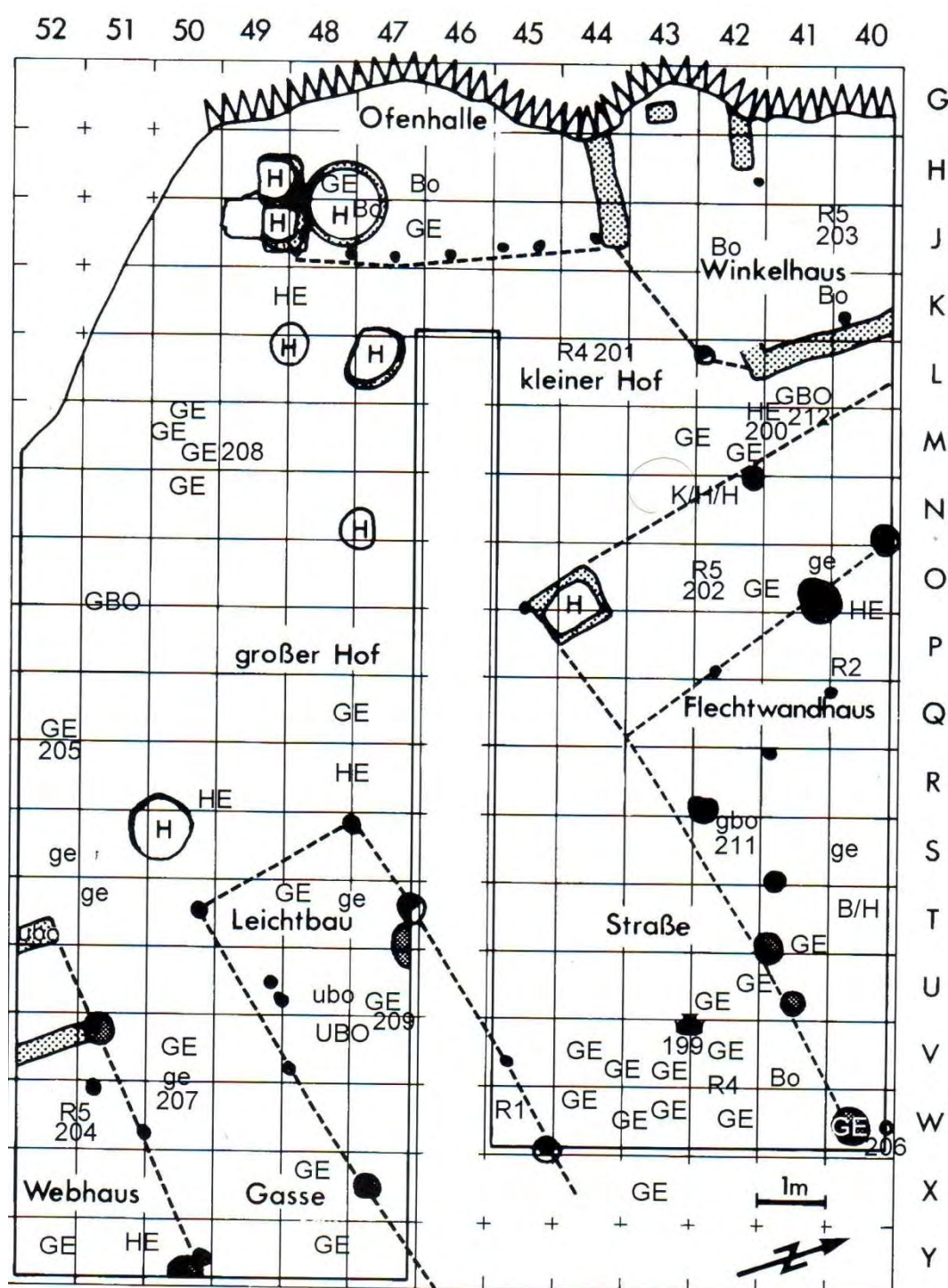

Εικ.69

Καστανάς στρώμα 14b

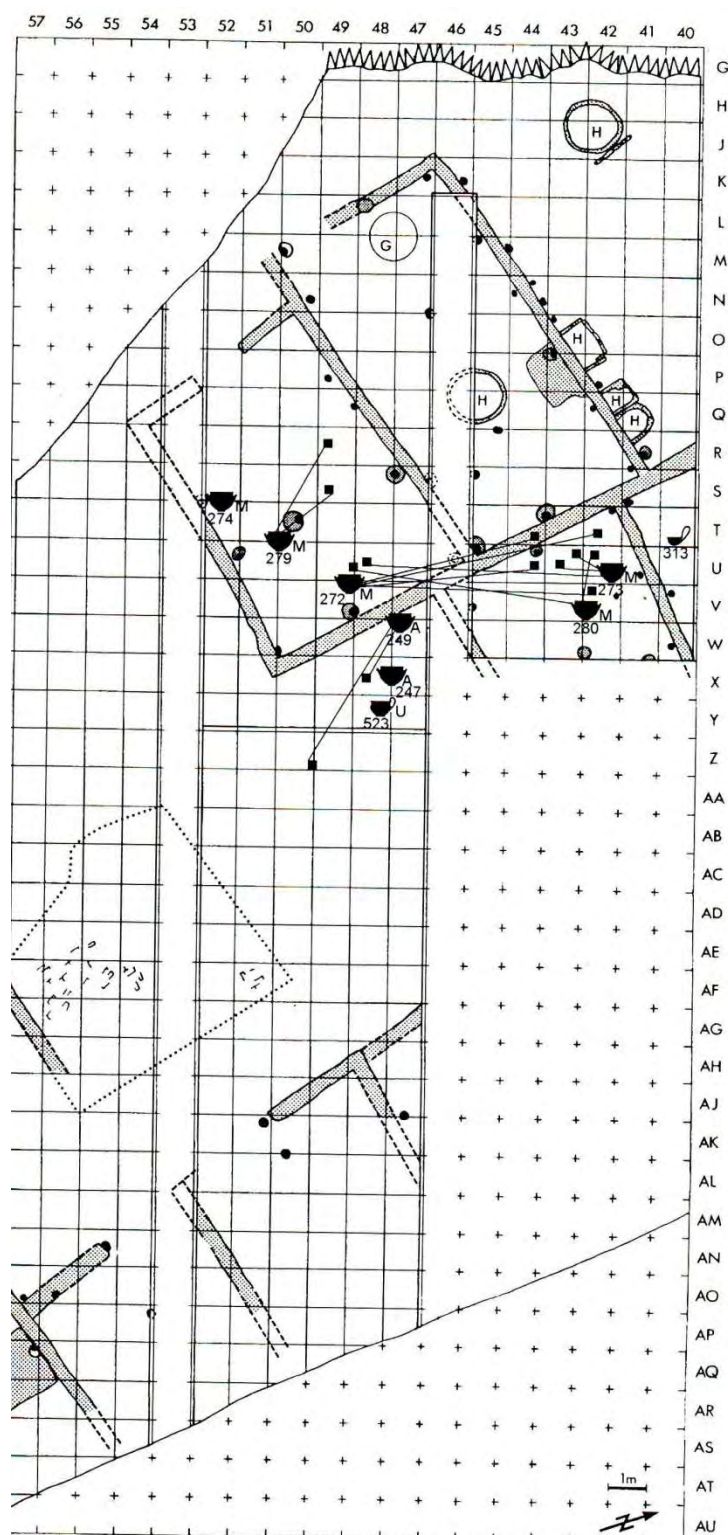

Εικ.70
Καστανάς στρώμα 14a

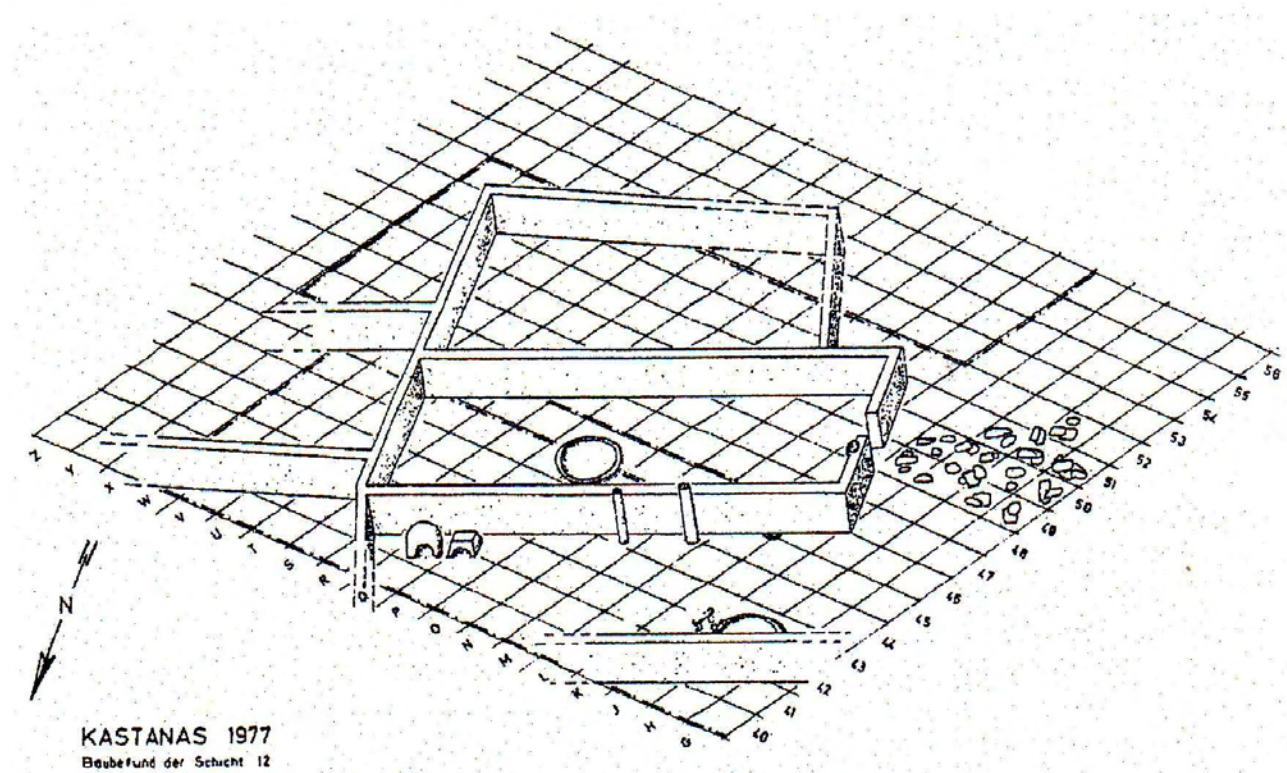

Εικ.71

Καστανάς στρώμα 13

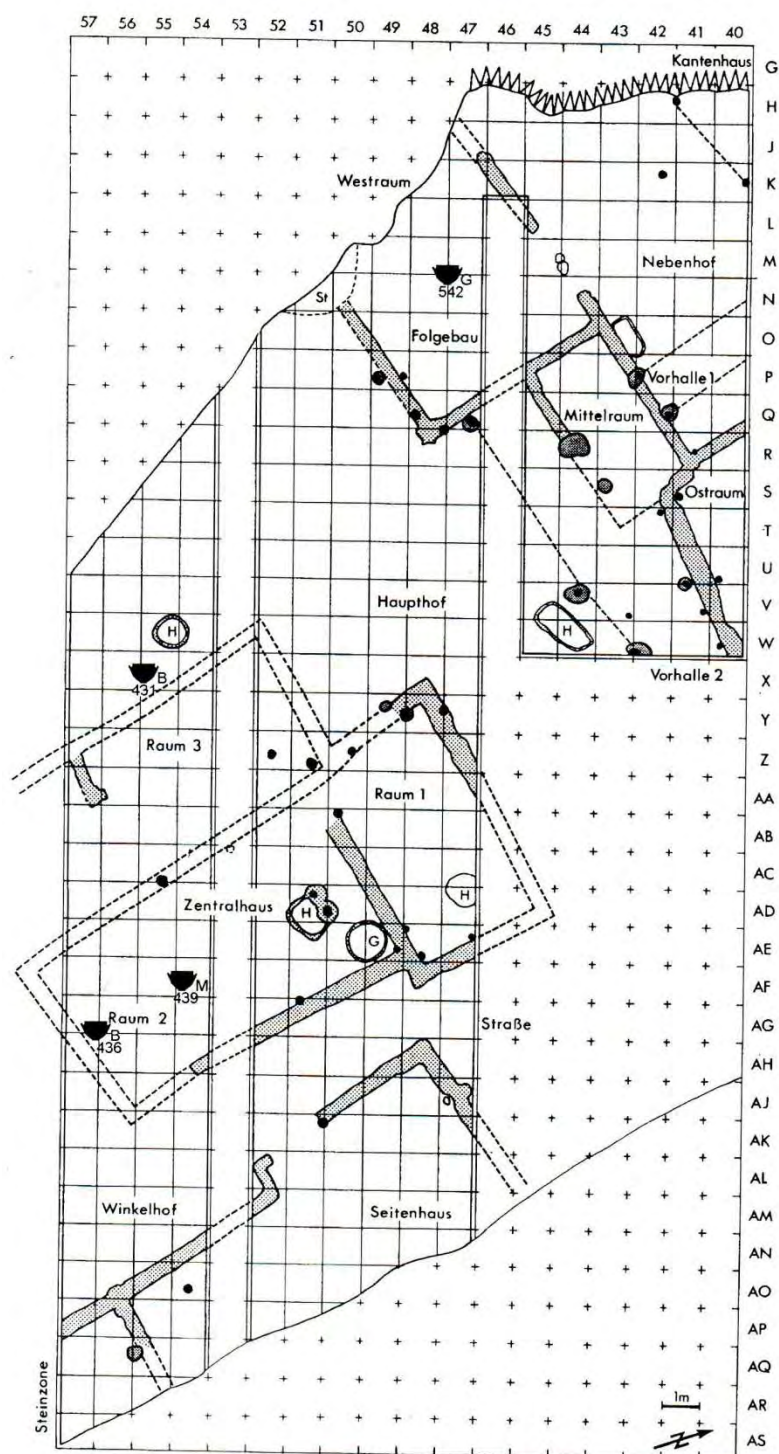

Εικ.72
Καστανάς στρώμα 12

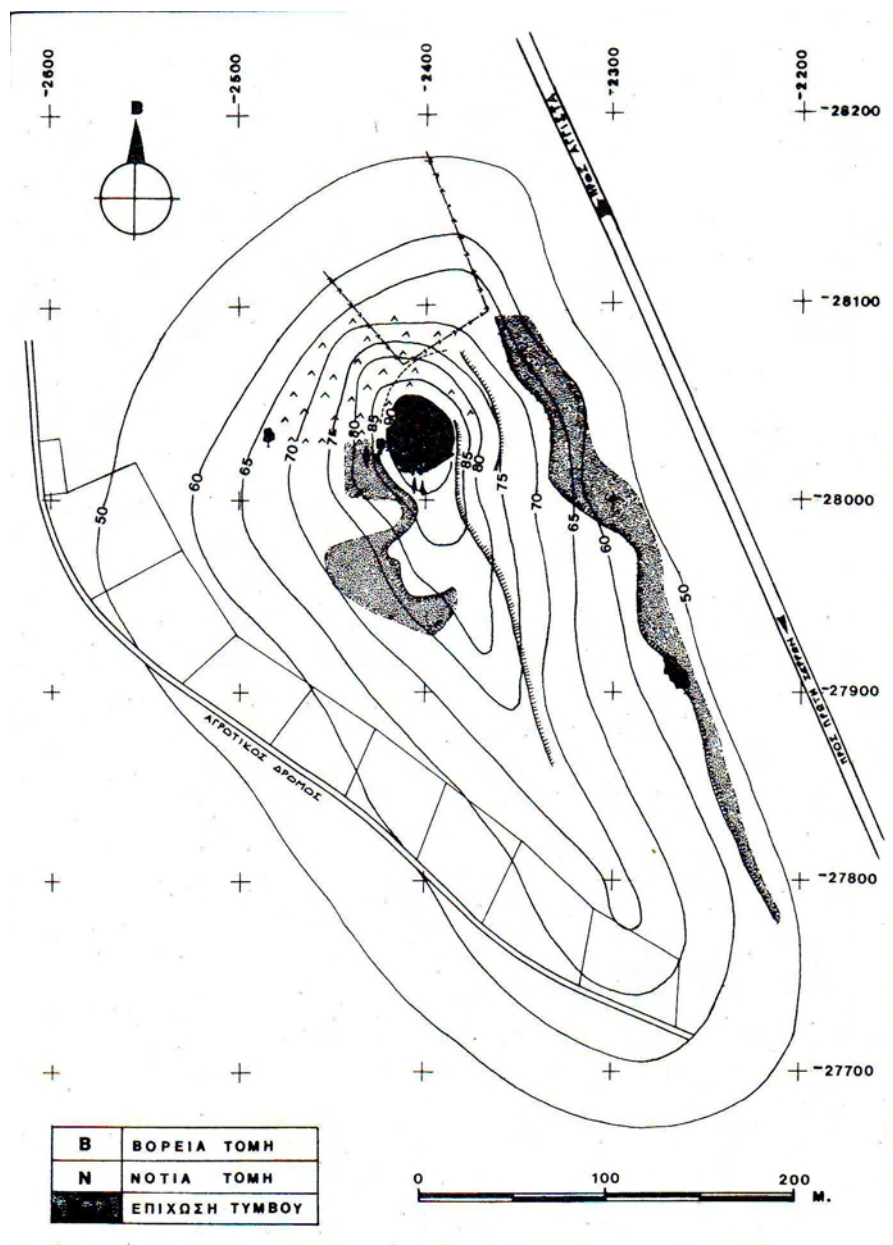
Εικ.73

Καστανάς: Αναπαράσταση του κεντρικού κτιρίου του στρώματος 12
(Touchais 1978:158)

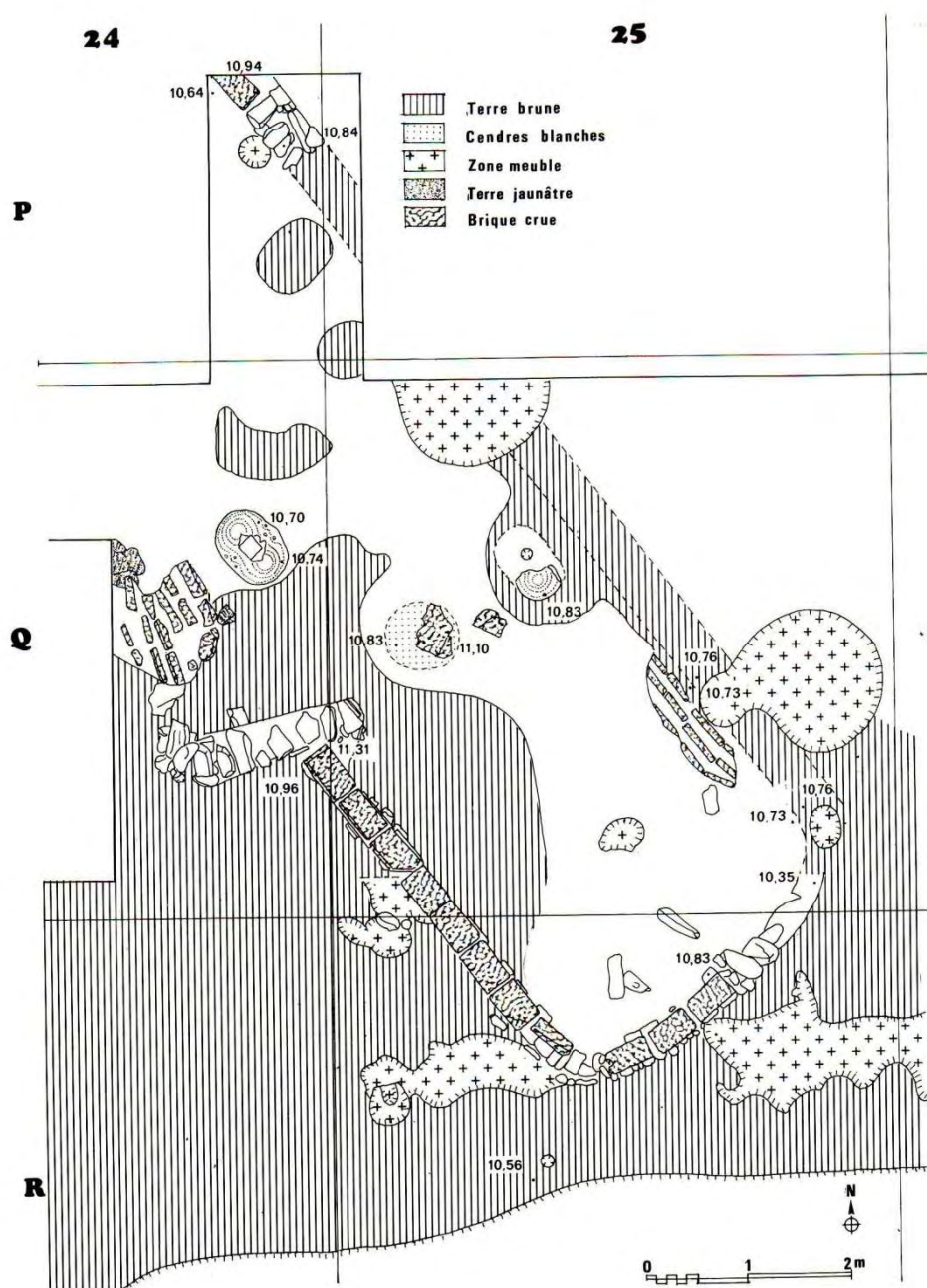
Εικ.74

Καστανάς στρώμα 11

Εικ.75

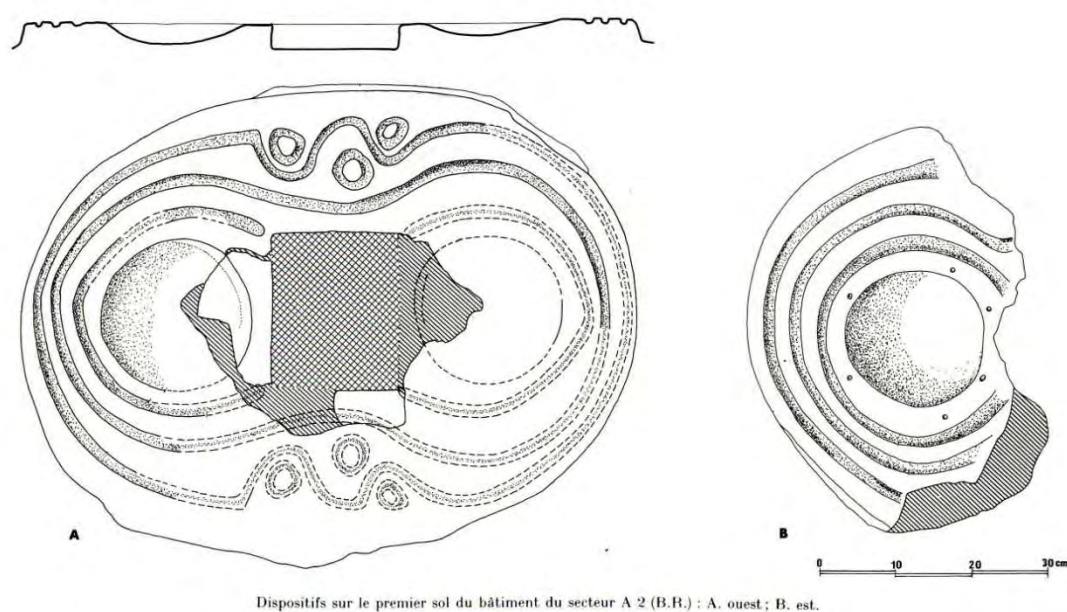
Τοπογραφικός Χάρτης οικισμού Σταθμού Αγγίστας Σερρών
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980:55)

Εικ. 76

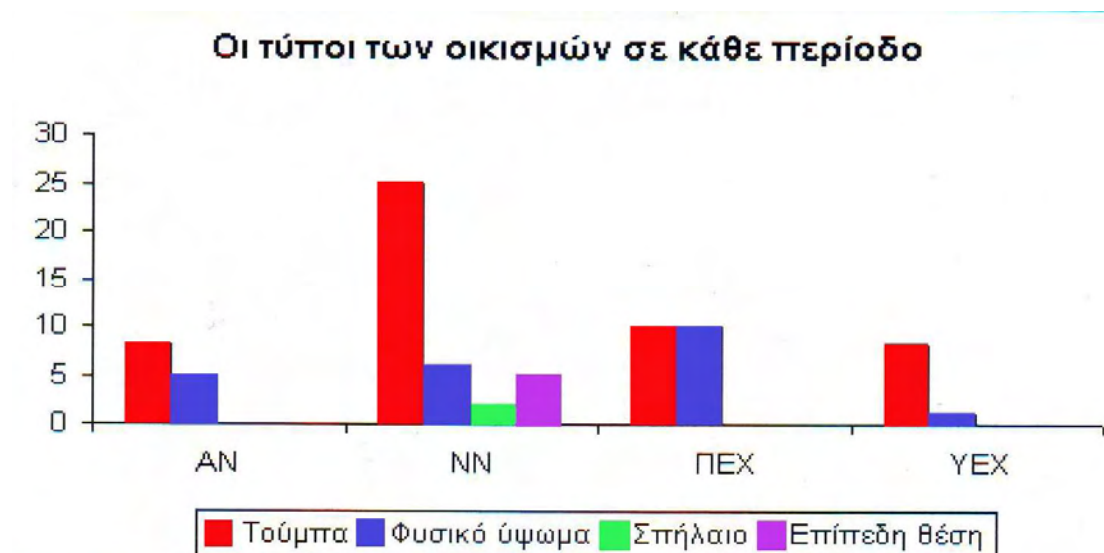
Αψιδωτό κτίριο YEX στην τούμπα στο Ντικιλί Τας

(BCH Deshayes-Treuil 1992:65)

Εικ.77

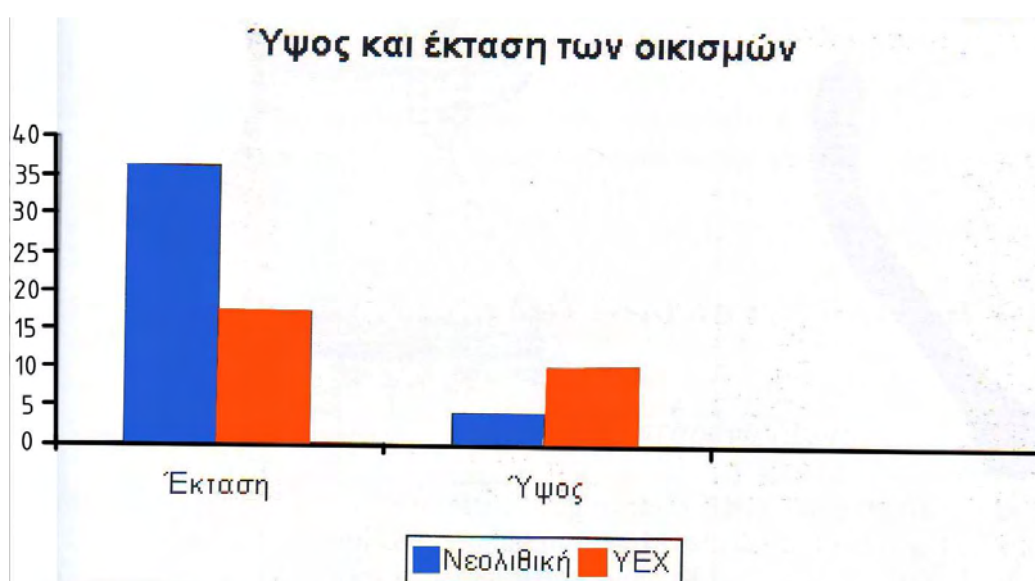
Τμήματα ελλειψοειδών πλακών που εντοπίστηκαν εντός του κτιρίου στο Ντικιλί Τας
(BCH Deshayes-Treuil 1992:66)

Εικ.78

Τύποι των οικιστικών θέσεων σε κάθε περίοδο

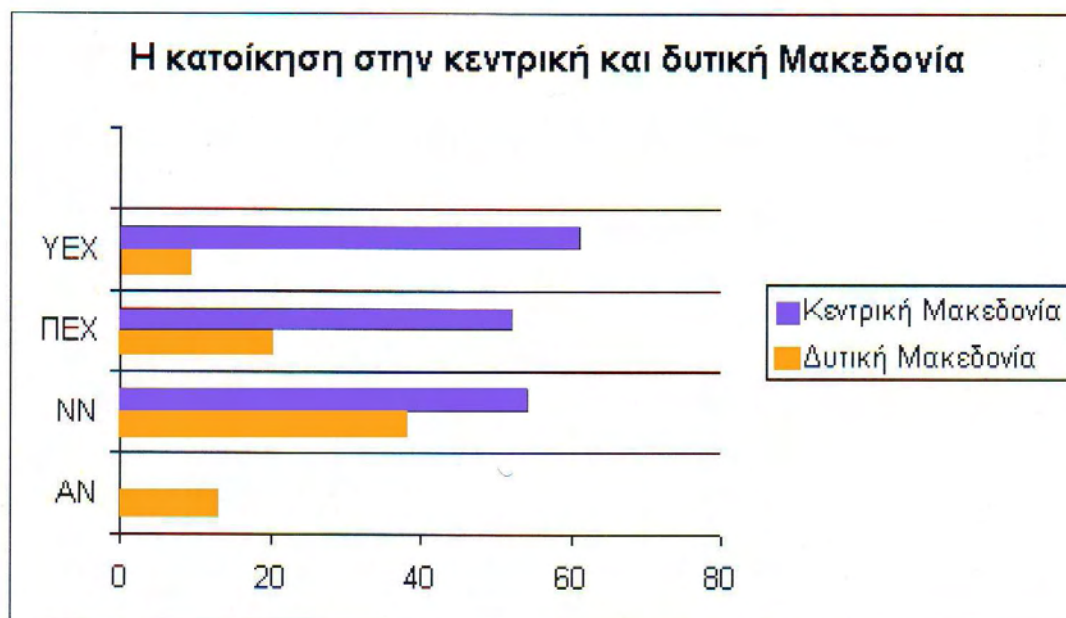
(Στεφανή-Μερούσης 2003:240)

Εικ.79

Ύψος και έκταση προϊστορικών οικισμών κατά την NN και την ΥΕΧ

(Στεφανή-Μερούσης 2003:241)

Εικ.80

Η κατοίκηση στη Δυτική (Ημαθία-Πέλλα) και Κεντρική Μακεδονία

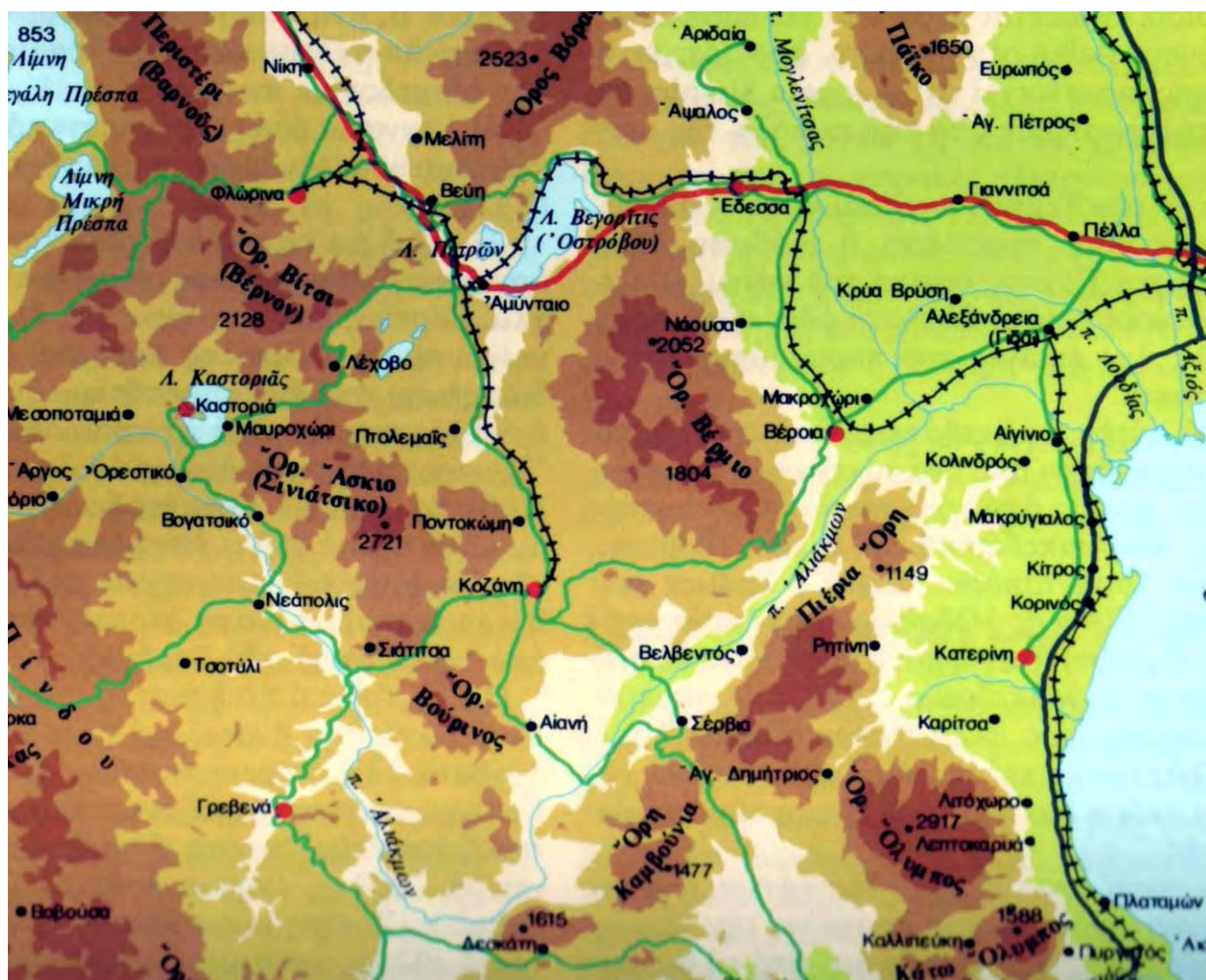
(Στεφανή-Μερούσης 2003:240)

Χάρτης 1

Γεωγραφικός χάρτης της Μακεδονίας

(Μακεδονία: 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού,1994 επανέκδοση εικ1)

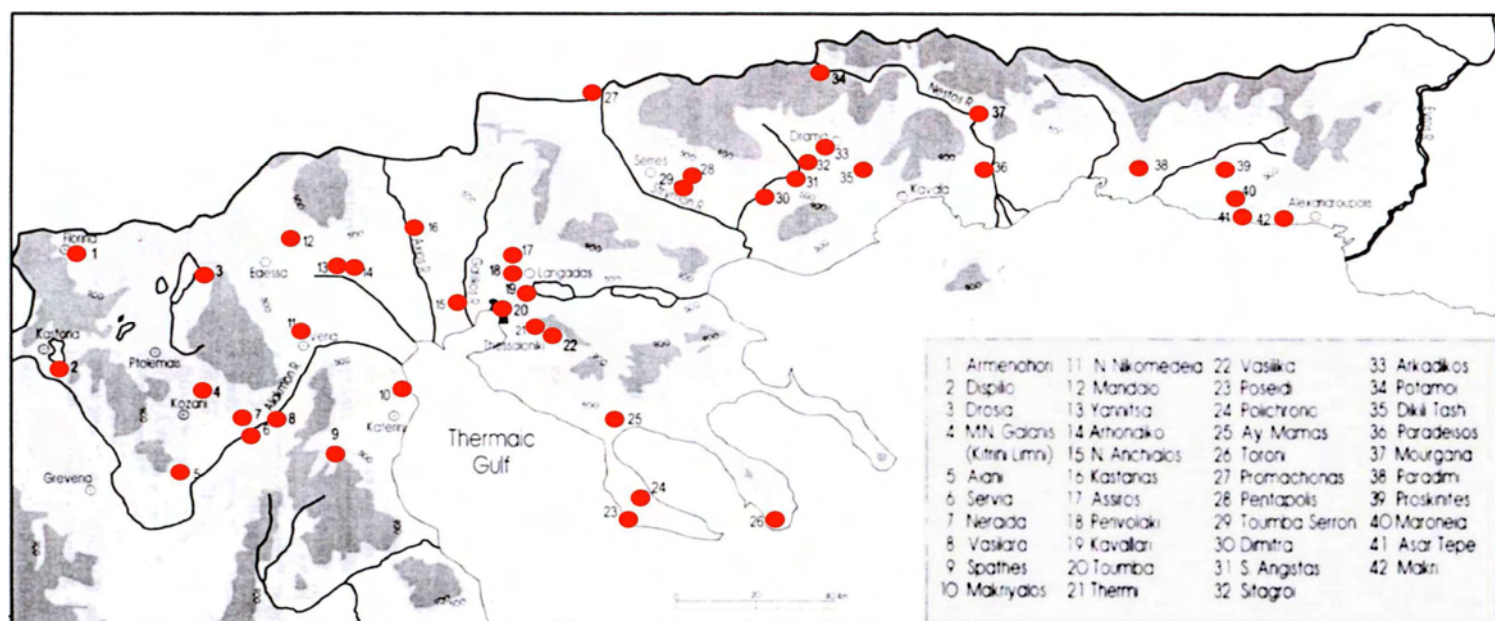
Χάρτης 2

Ο γεωγραφικός χώρος της Δυτικής Μακεδονίας
(Λεπτομέρεια από Χάρτη 2)

Χάρτης 4

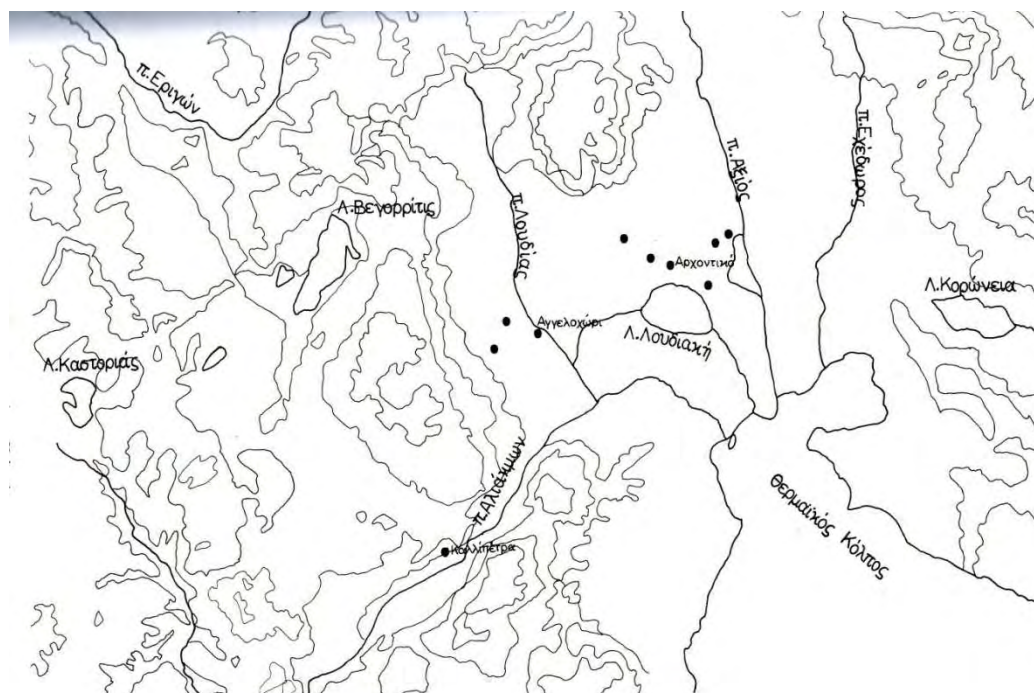
Ο γεωγραφικός χώρος της Ανατολικής Μακεδονίας
(Λεπτομέρεια από Χάρτη 1)

Χάρτης 5

Μακεδονία και Θράκη. Με τις κόκκινες κουκίδες επισημαίνονται οι κυριότερες προϊστορικές θέσεις.

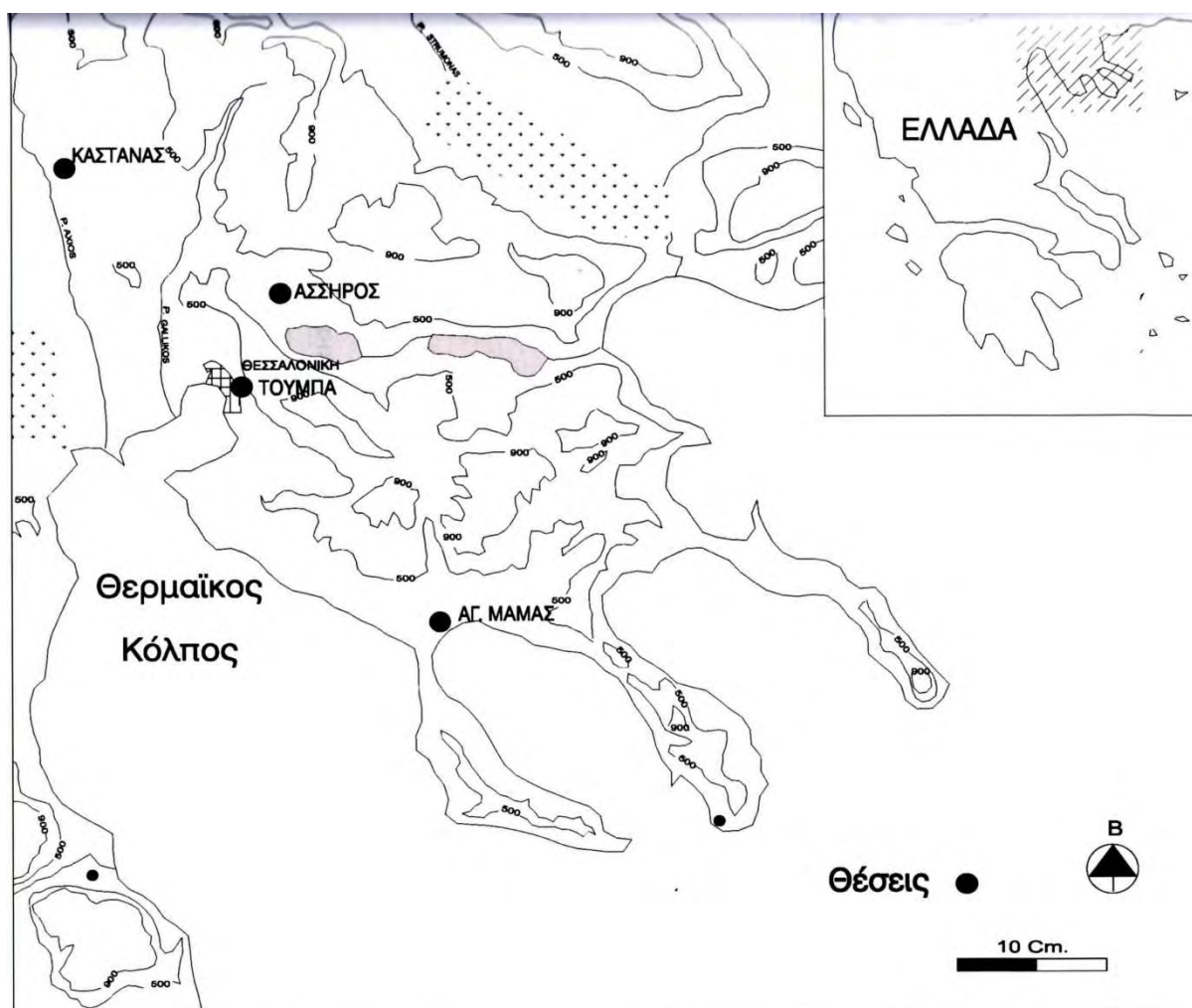
(Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996, εικ.2)

Χάρτης 6

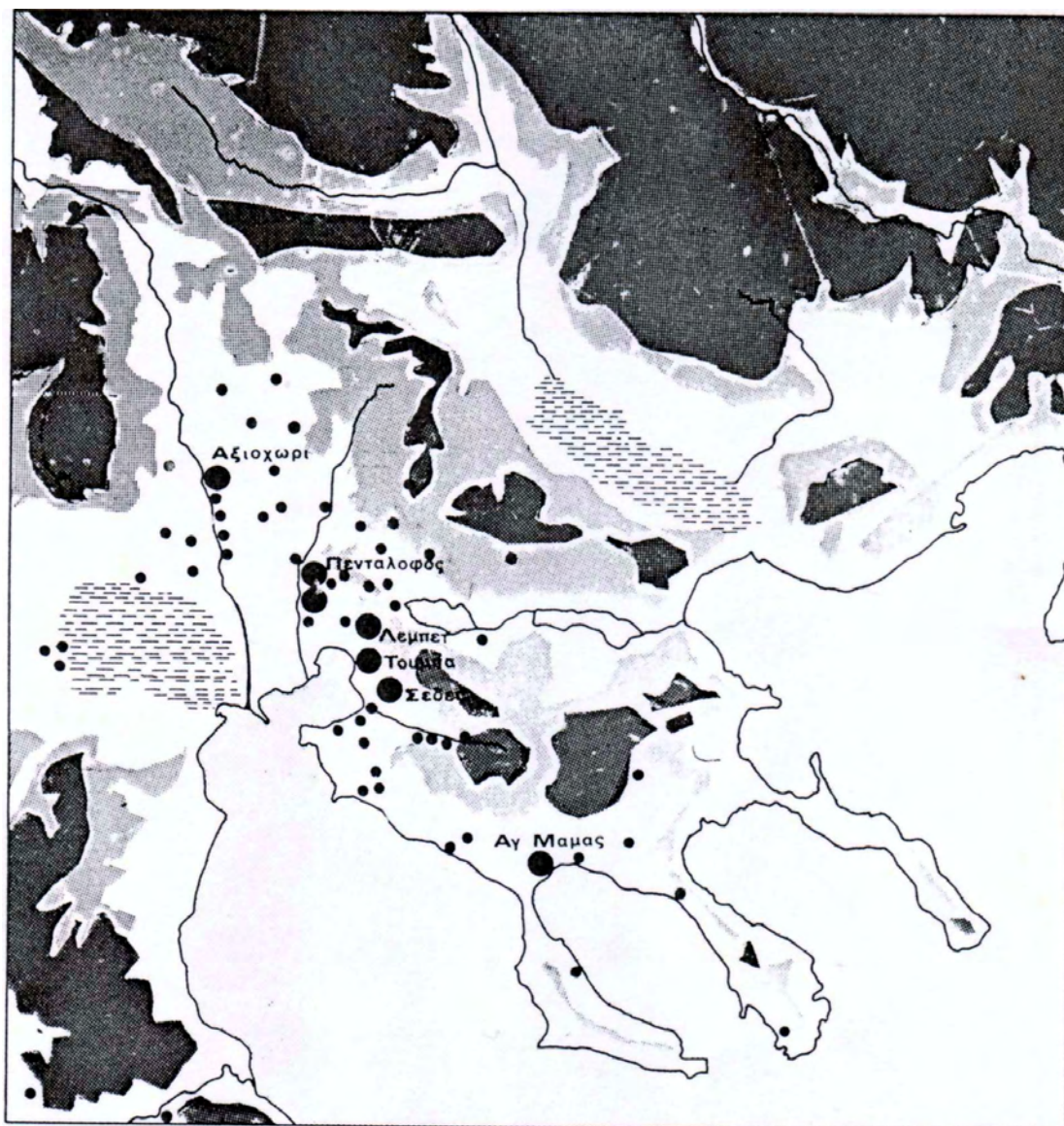
Τοπογραφικός Χάρτης της Δυτικής Μακεδονίας

Με μικρές μαύρες κουκίδες απεικονίζονται οικισμοί της Ύστερης εποχής του Χαλκού
(Στεφανή Λ.-Μερούσης Ν. 2003:239,εικ.9)

Χάρτης 7

Οι συστηματικά ανασκαμμένες θέσεις της ΥΕΧ στην Κεντρική Μακεδονία
(Β' Διεθνές Διεπιστημονικό συμπόσιο 'Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου' Λαμία 1999,
σελ.203 εικ 1)

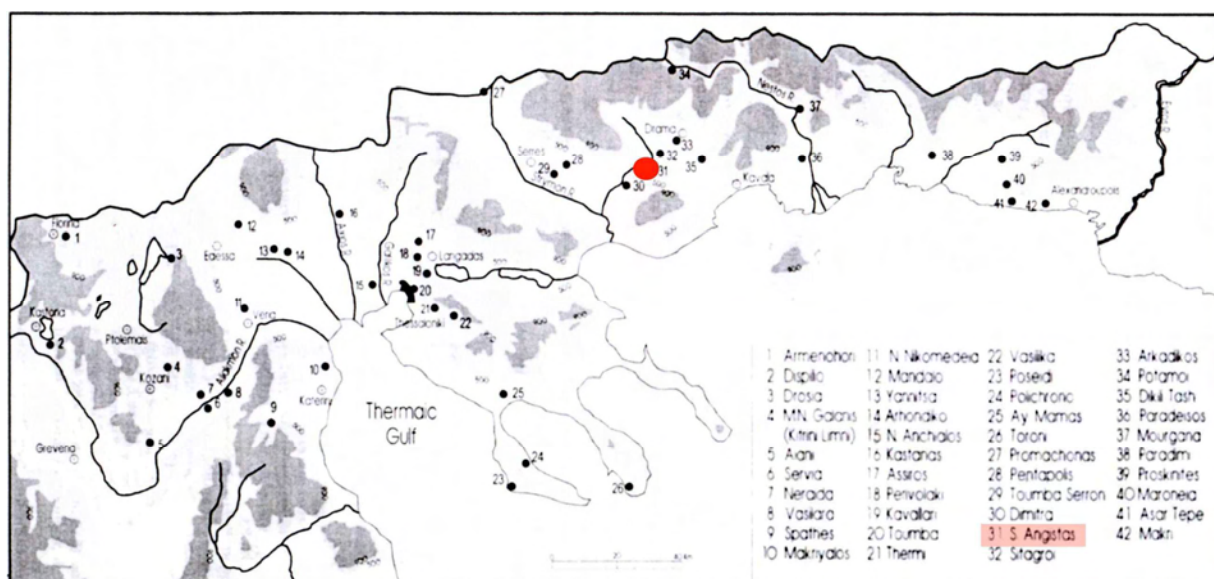
Χάρτης 8

Κεντρική Μακεδονία.Θέσεις της YEX
(ΑΕΜΘ 1987 σελ.228 σχ.2.)

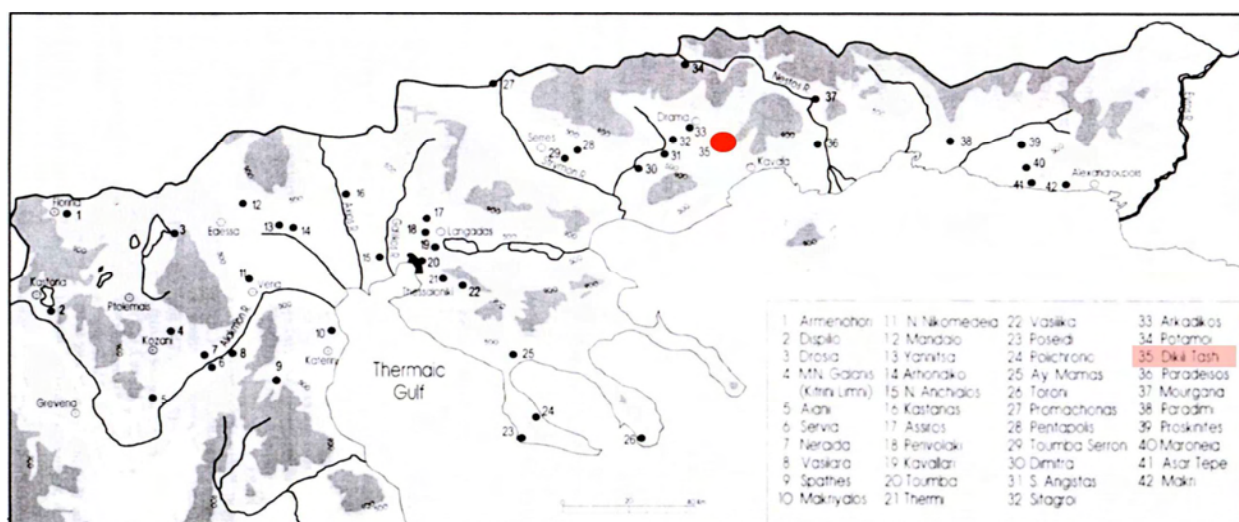
Τοπογραφικός Χάρτης 9

Η ευρύτερη περιοχή γύρω από την Τούμπα Θεσσαλονίκης
(Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό συνέδριο 'Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου' Λαμία 1994,
σελ.108 εικ.1

Χάρτης 10

Σταθμός Αγγίστας Σερρών, θέση 31

Χάρτης 11

Ντικίλι Τας, θέση 35

Αρχαιολογικές Φάσεις	Χρόνια π.Χ.(Ημερολογιακά)
Πρώιμη Νεολιθική	6700/6500-5800/5600
Μέση Νεολιθική	5800/5600-5400/5300
Ύστερη Νεολιθική	5400/5300-4700/4500
Τελική Νεολιθική	4700/4300-3300/3100
Πρώιμη Εποχή Χαλκού	3300/3100-2300/2200
(Μέση Εποχή Χαλκού)	{ 2300/2200-1700/1500 1700/1500-1100
Ύστερη Εποχή Χαλκού	

Πίνακας 1
Αρχαιολογικές Φάσεις και Χρονολόγηση για την Βόρεια Ελλάδα:
Νεολιθική περίοδος και Εποχή του Χαλκού.
(Andreou,Fotiadis,Kotsakis 1996,Table 1)

Πίνακας 2
Κατάλογος προϊστορικών θέσεων στην Κεντρική Μακεδονία
(Γραμμένος- Μπέσιος 1997:79-86)

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
1. Αγ. Παρασκευή Τούμπα Αγγελάκη						+		αρχ. κλασ.
2. Αγ. Αντώνιος						;	;	;
3. Αγ. Βασίλειος Α							+	+
4. Αγ. Βασίλειος Β				+		+		
5. Αγχίαλος Α			;	+		+	+	γεωμ.αρχ. κλασ. ρωμ.
6.Αγχίαλος Β				+				
7. Αδαμιάτισσα						+		ρωμ. ύστ. αρχαιότητα
8. Ακροπόταμος			+					
9. Ανάληψη						+μυκ.		
10. Αρέθουσα Α		+	+					βυζαντ.
11. Αρέθουσα Β							;	
12. Ασβεστοχώρι						;	;	
13. Ασκός						+		
14. Άσπρες Πέτρες							+	+
15. Ασπροβρύση						+μυκ.		
16. Άσσηρος Α				;	;	+μυκ.	+	
17. Άσσηρος Β							+	
18. Άσσηρος Γ						;		+
19. Άσσηρος Δ							+	+
20. Άσσηρος Ε						+	+	
21. Βαθύλακκος							+	+
22. Βαλτοχώρι			+		+	+μυκ.	+	+
23. Βασιλικά Α				+			+	;
24. Βασιλικά Β				+				
25. Βασιλικά C		+	+	+				βυζαντ.
26. Βασιλούδι Α							;	κλασ. ρωμ
27. Γέφυρα			+					+
28. Γόνα				+	+	+		γεωμ. ρωμ. παλαιοχριστ.
29. Δουρμουσλί				+	+	+μυκ.		
30. Δρακόντιο						+	+	γεωμ .ελλ. ρωμ.
31. Δρυμός			+	+		+	+	
32. Εξαμίλι						;		;
33. Επανομή Α							+	+
34. Επανομή Γ							+	+
35. Επανομή Δ			+					
36. Επιβάται				+	+	+μυκ.		

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
37. Ευαγγελισμός Α						+	+	
39. Ζαγκλιβέρι Τούμπα Μελισσά						+	+	
40. Θέρμη Α			+	+		+μυκ	+	μεσ. Βυζ.
41. Θέρμη Β			+					
42. Καβαλάρη Α			+	+				
43. Καβαλάρη Β						+	+	
44. Καρδία						+μυκ.		+
45. Καστανάς				+	+	+μυκ.	+	γεωμ. αρχ.
46. Κολχικό						+		
47. Κουφάλια Α			+			+	+	+
48. Κουφάλια Β							+	ελλ. κλασ.
49. Κουφάλια Τούμπα			;	+	+	+		
50. Κριθιά						+		
51. Κριτσανά			+	+			+	
52. Λαχανόκηπος						+μυκ.		
53. Λεμπέτι				+	+	+μυκ	+	
54. Λευκοχώρι						+	+	+
55. Λητή Α			+					
56. Λητή Β						+		
57. Λιβάδι							;	
58. Λιβάδι Περαιάς				+	+			
59. Λιβάδι Τούμπα					+	+μυκ.		
60. Λουτρά Θέρμης				+	+μυκ.	βυζαντ.		
61. Λοφίσκος					+			
62. Μαυρούδα							+	;
63. Μεγ. Καραμπουρνάκι							+	ελλ.
64. Μελισσοχώρι Α						+	+	+
65. Μελισσοχώρι Β						+		
66. Μεσημέρι Α			+	+				
67. Μεσημέρι Β							+	+
68. Μικρό Καραμπουρνάκι						+	+	γεωμ. αρχ. κλασ. ελλ.
69. Μονόλοφος Τούμπα						+		
70. Νέα Απολλωνία Α				+		+		ρωμ.
71. Νέα Απολλωνία Β						+μυκ.		+
72. Νέα Απολλωνία Γ			+					
73. Νέα Μεσημβρία						+	+	γεωμ.

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
74. Νέα Μεσημβρία Σαρί Ομέρ							+	+
75. Νέα Ραιδεστός			+	+	+	+		
76. Νέα Χαλκηδών			;					
77. Νέο Ρύσσιο							+	+
78. Νεοχωρούδα						+	+	+
79. Νικόπολη Α						+		+
80. Νυμφόπετρα Α			+					ελλ. ρωμ.
81. Νυμφόπετρα Β							+	+
82. Ξηροχώρι Α						+	;	ρωμ. ;
83. Ξηροχώρι Β							+	+
84. Ευλούπολη								
85. Όσσα Α						+		ρωμ.
86. Όσσα Β						+	+	ρωμ.
87. Πανόραμα						+	+	
88. Πεντάλοφος Α				+		+	+	+
89. Πεντάλοφος Β				+		+	+	+
90. Πέντε Βρύσες			+	+				+ρωμ.
91. Περιβολάκι			+	+	+	+	+	
92. Περιστέρα						+		
93. Περιστερώνας							+	
94. Πετρωτό						+	;	γεωμ. αρχ. ρωμ.
95. Πλαγιάρι Α							+	+
96. Πλαγιάρι Β				+			+	+
97. Πλατεία						+		+
98. Πρόχωμα							+	αρχ. κλασ. ελλ. ρωμ.
99. Πυλαία			+			+	;	
100. Ρεντίνα						;	;	
101. Σαπουντζή μύλος						+		
102. Σαρακίνα							;	ρωμ.
103. Σταυρούπολη			+	+				
104. Στίβος Α			+					
105. Στίβος Β			+					
106. Στίβος Γ						+	+	+
107. Στίβος Δ						+		ελλ.;
108. Σχολάρι						+		
109. Σωχός Τούμπα Ούρδα						+μυκ.		
110. Τούμπα Θεοσ/νίκης				+	+	+μυκ.	+	+
111. Τρύλοφος Α		+	+	+			+	+

	ΑΝ	MN	NN	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
112. Τρύλοφος Β		+	+	+		+μυκ.	+	+
113. Φιλαδελφινά Α				+	+	+μυκ.		
114. Φιλαδελφινά Β							+	+
115. Χορτιάτης						+μυκ.		+
116. Χρυσανγή				+		+μυκ.		
117. Ωραιόκαστρο Α							+	+
118. Ωραιόκαστρο Β						+	+	+
119. Βαμβακιά						+	+	
120. Βασιλούδι Β						+	+	μεσ. βυζ.
121. Θέρμη Γ							;	
122. Νικόπολη Β						;	;	
123. Νικόπολη Γ						;	;	βυζ.
124. Αρέθουσα Αγ. Αθανάσιος							+	βυζ.
125. Ασπροβάλτα Α				+			;	
126. Ασπροβάλτα Αγ. Λυδία			+			+	+	+
127. Ασπροβάλτα Β							;	
128. Ασπροβάλτα Ζεστά νερά				+			;	
129. Ασπροβάλτα Παλιά Ασπροβάλτα							+	+
130. Βαλτοχώρι				;			;	+
131. Βαμβακιά Μύλου Λάκκος							+	
132. Βρασνά Της Ελιάς πέτρα							+	+
133. Βρασνά Πετροβούνι						+	+	
134. Ζαγκλιβέρι			+					
135. Λίμνη			+					+
136. Μεγάλη Βόλβη							+	+
137. Μόδι Τζιτζιριάκος							+	+
138. Προφήτης Άσπρα Χώματα			+					
139. Προφήτης Νταουντλής				+				+
140. Ρεντίνα Αγ. Μαρίνα							+	
141. Σκεπαστό Μελίσσια			+					+
142. Σταυρός Γήπεδο							+	+
143. Σταυρός Μηλιές							+	βυζ.

144. Σταυρός Παλιομέτοχο							+	+
-----------------------------	--	--	--	--	--	--	---	---

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΑΙΚΗΣ

	ΑΝ	ΜΝ	ΝΝ	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
1. Αγ. Γεώργιος Τορώνης							?	ύστ. Βυζ.
2. Αγ. Ιωάννης				+	+	+		
3. Αγ. Κήρυκος						+		
4. Αγ. Μάμας			+	+	+	+		βυζ.
5. Αγ. Νικόλαος Βέτρινο			+			+		
6. Αγ. Νικόλαος Πύργος				;		;		βυζ.
7. Αζάπικο Τορώνης						+		
8. Άθυτος				+			+	
9. Αρναία Α						+	+	
10. Αρναία Β						+	+	+
11. Βεριά				+	+	+	+	βυζ.
12. Βραστά						+	+	+
13. Γαλαρινός						+		ελλ. ρωμ.
14. Γαλάτισσα Α		+	+					
15. Γαλάτισσα Β				+		+		
16. Γαλάτισσα Γ				+		+	+	
17. Γαλάτισσα Δ						+μυκ.		
18. Γαλάτισσα Ε						;	+	
19. Γομάτι Α				+		+		
20. Γομάτι Β				+		+		+
21. Ελαιοχώρια							+	+
22. Επανομή Β								
23. Καλλιθέα Σωλήνας				+				
24. Καστράκι			+					

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
25. Κρήνη						;		
26. Μαραθούσα						+		+
27. Μένδη							+	πρωτογεωμ.
28. Μικρή Κύψα				+		+		κλασ. ελλ. ρωμ.
29. Μολυβόπυργος				+	+	+		
30. Ν. Καλλικράτεια			+	+	+	+μυκ.	+	γεωμ. κλασ. ελλ. ρωμ.
31. Ν Σύλλατα Α				+	+	+μυκ.	+	γεωμ. ελλ.
32. Ν. Σύλλατα Β		+	+					
33. Ν. Τρίγλια			+				+	γεωμ. ελλ.
34. Ν. Φώκαια			+	+		+		+βυζ.
35. Νικήτη Α				+	+	+μυκ.	+	+
36. Νικήτη Β							+	+
37. Νικήτη Γ							+	
38. Νικήτη Δ							+	
39. Όλυνθος			+	+			+	+βυζ.
40. Ορμύλια Α			+	+	+		+	κλασ. βυζ.
41. Ορμύλια Β					+	+	+	+
42. Ορμύλια Γ						+		
43. Ορμύλια Δ							+	+
44. Πολύγυρος			+					
45. Πολύχρονο				+				
46. Πυργαδίκια						+	+	
47. Σανά Α						+		
48. Σανά Β						+		ρωμ.
49. Σάνη Α			+					
50. Σάνη Β				+		+		
51. Σίβηρη Α						+		
52. Σίβηρη Β				+		+		ρωμ.

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
53. Συκιά Α			+		+			
54. Συκιά Β							+	
55. Τορώνη				+	+	+μυκ.	+	+
56. Φλογητά			+	+		+μυκ.	+	
57. Ολυμπιάδα Μεταλλεία							+	+
58. Ολυμπιάδα Τούμπα				+				

ΝΟΜΟΣ ΚΙΑΚΙΣ

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
1. Ανθόφυτος Α				+		+μυκ.		
2. Ανθόφυτος Β						+μυκ.		
3. Άνω Απόστολοι							+	+
4. Αξιοχώρι				+	+	+μυκ.	+	
5. Άσπρος Τούμπα				+	+	+	+	+γεωμ.
6. Άσπρος Τράπεζα							+	+
7. Βαπτιστής							?	
8. Βαφειοχώρι Α						+	+	
9. Βαφειοχώρι Β						+		
10. Γάβρα						+		
11. Γαλλικός				+		+μυκ.	+	+ελλ.
12. Γερακιό						+	+	
13. Γυναικοκαστρο							+	+βυζ.
14. Επτάλοφος						+		ρωμ.
15. Ευκαρπία						+	+	ρωμ.
16. Ευρωπός			+	;			+	+
17. Καλίνδρια				+	+	+		
18. Κοτύλη						+	+	

--	--	--	--	--	--	--	--	--

Εποχή Σιδήρου			
Αρχιτεκτονικές Φάσεις	Κατασκευές	Χρονολογίες κατά προσέγγιση (Οι χρονολογίες με κόκκινο προκύπτουν μετά από δενδροχρονολόγηση με C14)	Κεραμική
<u>Φάση 1</u>	Αψιδωτά κτήρια Ταφή σε πύθο	750-650 π.Χ. περ.800 π.Χ.	ΥΓ
Φάση 1.5	Αχρηστία Πρόχειρη ανοικοδόμηση	900-850 π.Χ. ?1000-975 π.Χ.	
<u>Φάση 2</u>	Καταστροφή από φωτιά Κανονικά οικοδομικά τετράγωνα 6x4μ που εκτείνονται σε όλη την επιφάνεια της κορυφής της τούμπας.	950-900ππ.Χ. 1070-?1000 π.Χ.	
Φάση 3	Καταστροφή από φωτιά Κανονικά οικοδομικά τετράγωνα 6x4μ που εκτείνονται σε τμήμα της κορυφής της τούμπας.	1000-950 π.Χ. 1080-1070 π.Χ.	Πρ. Πρτγμ.
<u>Φάση 4</u>	Τμήματα από λίθινους και πλινθόχτιστους τοίχους	1050-1000 π.Χ. 1100-1080 π.Χ.	
Εποχή Χαλκού			
<u>Φάση 5</u>	Καταστροφή από φωτιά Ανοικοδόμηση με μια μικρή απόκλιση της κατεύθυνσης του προσανατολισμού των οικιών.	1100-1050 π.Χ. 1170-1100 π.Χ.	ΥΕ ΙΙΙΓ
Φάση 6	Καταστροφή από φωτιά Κανονικά οικοδομικά τετράγωνα 4x2μ. πάνω σε όλη την έκταση της κορυφής της τούμπας.	1150-1100 π.Χ. 1220-1170 π.Χ.	ΥΕ ΙΙΙΓ
<u>Φάση 7</u>	Ανακατασκευή Κανονικά οικοδομικά τετράγωνα 4x2μ. πάνω σε όλη την επιφάνεια της κορυφής της τούμπας.	1200-1150 π.Χ. 1270-1220 π.Χ.	ΥΕ ΙΙΙΓ
Φάση 8	Ανακατασκευή Κανονικά οικοδομικά τετράγωνα 4x2μ. συμπεριλαμβανομένου και των σιταποθηκών	1300-1200 π.Χ. Εκρεμμεί ο καθορισμός	ΥΕ ΙΙΙΒ
<u>Φάση 9</u>	Καταστροφή από φωτιά Κανονικά οικοδομικά τετράγωνα 4x2μ. συμπεριλαμβανομένου και των σιταποθηκών	1350-1300 BC Εκρεμμεί ο καθορισμός	ΥΕ ΙΙΑ2/Β

Πίνακας 3

(<http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/Assiros/stratchron.htm>)

Οι χρονολογήσεις σε αυτόν τον πίνακα βασίζονται στις εισαγωγές κεραμικής από την Νότια Ελλάδα-Μυκηναϊκή (ΥΕ),Πρωτογεωμετρική (Πρτγμ) και Γεωμετρική(ΥΓ), έτσι όπως

παρουσιάστηκαν και περιγράφηκαν εκτενώς κατά την διάρκεια του συνεδρίου του ΑΕΜΘ 10,1996 σελ.447-449.

Οι χρονολογήσεις των δειγμάτων από τις κατασκευές των φάσεων 3 και 2, που προέκυψαν από την δενδροχρονολογική συσχέτιση με τον 14C, απαιτούν επανακαθορισμό και προτείνεται ότι πρέπει να τοποθετηθούν , η φάση 3 γύρω στο 1080 π.Χ. και η φάση 2 γύρω στο 1070 π.Χ. Ολοκληρωμένη αναφορά αυτών των παρατηρήσεων και δεδομένων που έχουν προκύψει παρατίθενται στο ΑΕΜΘ 17 2003, 173-190.Η πρόσφατη, επίσης, χρονολόγηση που προέκυψε για την φάση 7 μέσα από την ίδια διαδικασία είναι περίπου γύρω στο 1270 π.Χ., ενώ τα δείγματα ξύλου από την φάση 9 αναμένουν ανάλυση.

Φάσεις	Συμβατική Χρονολόγηση	Στρώματα
KI-KII	ΠΕΧ & ΜΕΧ	28-20
KIII	ca. 1600-1400.π.Χ.	19-18
KIV	ca. 1400-1190	17-14 ^a
KV	1190-1000 π.Χ.	13-11
KVI	1000-900 π.Χ.	10-9: περίοδος ξύλινων κατασκευών
KVII	900-700 π.Χ.	8-5: πλινθοκατασκευές
KVIII	700-400 π.Χ.	4-2: υποχώρηση μεγάλων κατασκευών
KIX	400- πριν το 168 π.Χ.	1: σταδιακή εγκατάλειψη του οικισμού

Πίνακας 4

Οικιστικές Φάσεις και χρονολόγηση στρωμάτων Καστανά

(Hansel 1989:351)